

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 27: Centar za balkanološka ispitivanja

Benac, Alojz

1989

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/afd5e8f2-2687-4f7e-ba92-4e3e7f3dd995>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

UDC 903 + 292 (38) (05)

UDC 938 + 809.10 + 572 (05)

YU ISSN 0350-0020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

GODIŠNJAK

KNJIGA XXVII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 25

Redakcioni odbor

ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ, RADOSLAV KATIČIĆ
I FANULA PAPAZOGLU

Sekretar Redakcije

EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik

ALOJZ BENAC,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO

1989.

UDC 903 + 292 (38) (05)
UDC 938 + 809.10 + 572 (05)

YU ISSN 0350-0020

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

ANNUAIRE

TOME XXVII

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

Livre 25

Comité de Rédaction

ALOJZ, BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ, RADOSLAV KATIČIĆ
et FANOULA PAPAŽOGLU

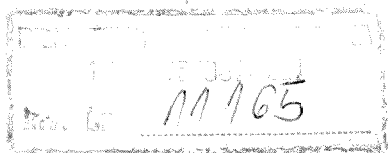
Secrétaire de la Rédaction

EDINA ALIREJŠOVIĆ

Rédacteur en chef

ALOJZ BENAC,
membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

P IV 13 / XXVII-252

SARAJEVO

1989.

SADRŽAJ

	Strana
1. <i>Petar Hr. Ilievski:</i> Doprinos linearnih B tekstova u rasvetljavanju grčke religije kasne bronzane epohe — Contribution of Linear B Texts to Elucidating the Greek Religion of the Late Bronze Age	5
2. <i>Radoslav Katičić:</i> Diomed na Jadranu — Diomedes an der Adria	39
3. <i>Živko Mikić:</i> Novi starčevački antropološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja — Nouvelles trouvailles anthropologiques de Stačevo provenant du Bassin danubien yougoslave	79
4. <i>Nikola Tasić:</i> Mittlere Bronzezeit im jugoslawischen Donaauraum — Srednje bronzano doba u jugoslovenskom Podunavlju	91
5. <i>Rastko Vasić:</i> Jedan prilog proučavanju sremske grupe — Une contribution à l'étude du groupe de Symie	103
6. <i>Aleksandar Jovanović:</i> Prilog proučavanju pojasnih pločica sa ilirskog prostora — Ein Beitrag zur Erforschung der Gürtelplatten vom illyrischen Raum	115
7. <i>Živko Mikić — Evgenije Hošovski:</i> Prvi rezultati paleodemografske analize o srednjovekovnoj nekropoli Vinča—Beli Breg — Les premiers résultats de l'analyse paléodémographique concernant le nécropole médiévale Vinča—Beli Breg	135
8. <i>Jozef Stanko:</i> Quelques étymologies fausses	145
9. <i>Blagoje Govedarica:</i> Ein Beitrag zur synchronen Untersuchung der Entstehung und Entwicklung der Frühbronzezeit in Südosteuropa — Jedan prilog sinhronom proučavanju nastanka i razvoja ranog bronzanog doba u jugoistočnoj Evropi	167
10. <i>Prikazi i kritike — Révisions et critiques:</i> — A. Fol, B. Nikolov, R. F. Hoddinott, The new Thracian Treasure from Rogozen, Bulgaria (Rastko Vasić)	181

— Mijović Pavle, Kulture Crne Gore (Ante Škegro)	184
— Битракова-Грозданова Вера, Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија (Ante Škegro)	188
— Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XX/1987 (Ante Škegro)	192
— Илири и Албанци (Alojz Benac, Lidiја Fekeža)	195
11. <i>Hronika — Chronique:</i>	
— Četvrt vijeka Centra za balkanološka ispitivanja (Ante Škegro)	207
— Résultats des recherches effectuées par le Centre d'études balkaniques en 1987 (Edina Alirejsović)	222
— Zaključci sa XXVI sjednice stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja, održane 12. maja 1988. godine u Sarajevu	225
— Zaključci sa drugog sastanka radne grupe za izradu publikacije o grčkoj antici u Jugoslaviji	228

DOPRINOS LINEARNIH B TEKSTOVA U RASVETLJAVANJU GRČKE RELIGIJE KASNE BRONZANE EPOHE

PETAR HR. ILIEVSKI
UDC 292 (38): 003.341
UDC 903.7(38) „637”+938

Apstrakt 1. Uvod. — Značenje grčke religije za književno, umetničko i kulturno stvaralaštvo antičkih Grka. — 2. Izvori iz kojih crpimo informacije o ranoj fazi grčke religije i naučna vrednost njihovih podataka. — 3. Dvojni karakter grčke religije (nebeski i htonični kultovi); saznanja iz: a. arheoloških nalaza i b. iz mitoloških i literarnih izvora. — 4. Da li je termin „kritsko-mikenska”, odn. „minojsko-mikenska” religija osnovan sa stanovišta najnovijih arheoloških i filoloških saznanja. — 5. Koliko su opravdana očekivanja da će linearni B tekstovi rešiti sporna pitanja u vezi sa poreklom i početnim stadijumom razvoja grčke religije. — 6. Podaci iz linearnih B tekstova o mikenskom panteonu. — 7. Izvodi iz etimoloških analiza mikenskih teonima. — 8. Pisani dokazi o postojanju posebno izgrađenih kulturnih objekata (hramova) u mikensko doba. — 9. Jezička pripadnost naziva za osnovne religijske pojmove. — 10. Kontinuitet između mikenske i klasičnogrčke religije. Udeo i važnost mikenske civilizacije za razvoj grčke mitologije. — 11. Zaključak. — Šta nam novo otkrivaju mikenski dokumenti o grčkoj religiji u upoređenju sa saznanjima iz vremena pre dešifrovanja linearnog B pisma.

1. Neosporna je činjenica da su najuzvišeniji proizvodi klasičnogrčke kulture usko povezani s religijskim i mitološkim predstavama antičkih Grka. Najlepša umetnička dela klasične arhitekture, vajarstva, slikarstva i dr. inspirisana su verskim idejama. Poznato je da se dramska umetnost razvila iz dionisijskog rituala, koji je kod Grka bio oslobođen sujevnog straha. Očigledno je da se visoka dostignuća grčkog genija u raznim oblastima kulture, literature i umetnosti ne mogu potpuno razumeti bez poznavanja one podosnove koja je dala podstrek za stvaranje takvih dela trajne vrednosti. Zato nije čudno što, i pored ogromne postojeće literature o grčkoj religiji, interes za nju ne prestaje i broj studija, naročito u vezi sa njenim poreklom i ranom fazom razvoja, iz dana u dan sve više raste. Međutim, mnogi problemi i dalje ostaju nerešeni. Novi arheološki nalazi, materijalni ostaci mikenskog kulta, a u poslednje vreme i pisani podaci o grčkoj religiji kasne bronzane epohe bacaju izvesnu svetlost na te probleme i daju povoda za dalja i detaljnija proučavanja ove materije. Da bismo mogli odgovoriti na pitanje kakav je doprinos linearnih B tekstova u rešavanju spomenute problematike, moramo se prvo podsetiti na saznanja do kojih se došlo pre dešifrovanja pisma kojim su pisana ta dokumenta.

Grčka religija se nije razvila odjednom kao savršeni sistem¹ koji je mogao zadovoljiti duhovne potrebe svih građana. Ona je rezultat viševekovnog postepenog razvoja. Konstatovana je činjenica da je grčka religija izraz grčkog duha. Ono što je grčkoj religiji davalo vitalnu snagu jeste, pre svega, sposobnost ovog naroda da apsorbira tekovine susednih naroda, zatim da svemu tome udari svoj pečat i oformi nešto novo, sopstveno, koje vidimo kod Homera i u V veku stare ere (u procvatu Periklovog vremena), i najzad, da sav taj amalgam preda drugima kao svoje originalno stvaralaštvo.

Na sličan način kao što je obrazovan grčki etnos i jezik² mešanjem novonaseljenih indoevropskih plemena na Balkanu oko 2000. godine stare ere sa starosedeoćima južnog dela Balkanskog poluostrva, tako je i grčka religija plod jedne fuzije verskih predstava koje su sa sobom donela ova plemena sa zatečenim kultovima i predstavama o bogovima starosedelaca. Poznato je da su politeističke religije gostoljubive prema tuđim bogovima. I preci Grka, koji su se krajem III ili početkom II milenija pre n.e. naselili na Balkanu, prihvatili su zatečene tuđe bogove na isti način kao i Jason kolhidske, po rečima Apolonija Rodoskog (Schol. II, V, 1274): *σπένδει δὲ ὁ Ἰάσων κατὰ τὸ παλαιὸν ἔθος. τὸ δὲ ἦν σπένδειν τοὺς εἰς ἀλλοδαπὴν ἀφικομένους τοῖς ἐγγχωρίοις θεοῖς, ὃ δὴ καὶ Ἀλεξάνδρῳ φασὶ πεποιτηκέναι*. Retko su stari narodi imali dovoljno hrabrosti da, kao Jevreji, odbace božanstva svojih suseda.

2. Nema sumnje da forma i sadržina grčke religije iz početka i sredine prvog milenija stare ere predstavljaju jedan amalgam balkanskih i mediteranskih kultova sa bogopoštovanjem koje su na Balkan donela spomenuta indoevropska plemena — preci Grka. Odavna se pretpostavljalo da je do tog mešanja došlo verovatno u mikensko doba, koje doskora nije bilo dovoljno dobro poznato iz sigurnijih izvora.

Uglavnom su dva izvora iz kojih crpimo informacije za mikensku, delimično i za minojsku epohu. To su arheološki nalazi³ i skromni dokumenti iz toga vremena pisani na glinenim tablicama slogovnim, linearnim B pismom.⁴ Mitologija se s pravom ne uzima za ozbiljan izvor. Ona nije istorija. Ali u nekim mitovima ima pokoje zrno istorijske istine. Kada se govori o mitologiji, mora se imati na umu značenje naziva „mit“. Ova se reč upotrebljava kako za priče o bogovima tako i o ljudima i o pojedinim mestima;⁵ sadrži kosmogonska tumačenja i objašnjenja prirodnih po-

¹ M. P. Nilsson, *Greek Popular Religion*, New York — Columbia Univ. Press², 1947, 4, ipak smatra da Grci nisu imali poseban religijski sistem: „The writers were not prophets, and the philosophers were seekers of wisdom, not of religious truth. The fate of religion is determined by the masses... The Greeks had religious ideas, of course, but they never made them into a system. What the Greeks called theology was either metaphysics, or the doctrine of the persons and works of the various gods“. I prema Aristotelu (*Metaphysica* X, p. 1064a 11. 33s.), *θεολογία* je *πρώτη φιλοσοφία*. Up. i F. M. Conford, *Principium Sapientiae, The Origins of Greek Philosophical Thought*, Cambridge 1952, 111s.

² Up. J. Chadwick, *The Pre-history of the Greek Language*, Cambridge Ancient History² vol. II, chap. 39, Cambridge 1963, 10—17.

³ Nedavno je izišla knjiga C. Renfrewa, *Towards an archaeology of mind*, Cambridge 1982, u kojoj se govori kako se pomoću studija materijalnih ostataka mogu rekonstruisati običaji i verovanja ljudi koji su umrli pre mnogo vekova. U izvesnom smislu to može biti tačno. Ali, v. dole, u interpretaciji nemih arheoloških podataka nailazi se na neverovatno velike teškoće.

⁴ M. Ventris and J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek (Docs)*, II ed. by J. Chadwick, Cambridge 1973, 125—129, 279—289, 459—464 itd.; M. Gérard-Rousseau, *Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes*, Roma 1968, sa citiranom literaturom; J. Chadwick, *The Mycenaean World*, Cambridge 1976, 84—101 i dr.

⁵ To su većinom etiološka objašnjenja imena mesta, reka i plemenskih naziva. Heroji su najčešće rodonačelnici nekih plemena.

java.⁶ Mitovi koji se odnose na ljude i mesta, u stvari su omogućili prilaz centrima mikenske epohe. Rukovodeći se uglavnom njima, naučnici entuzijaste XIX i XX veka uspjeli su da otkriju sjajnu mikensku civilizaciju kasne bronzane epohe.⁷ Zbog toga se ne može potpuno negirati veza ovih mitova sa legendarnim centrima iz bronzanog doba na Balkanu i Mediteranu. Činjenica je da veliki mitološki ciklusi pripadaju glavnim mikenskim centrima i njihova važnost odgovara stepenu važnosti gradova u to doba. Glavni centar po kome je i sama epoha nazvana jeste Mikena. Ali se ne može prihvatiti kao istinit mit da su mikenske kiklopske zidove podigli bogovi.⁸

Prilikom otkrivanja spomenutih centara, u poslednjih stotinu godina nađen je obilan arheološki materijal. Mnogobrojni nalazi su shvaćeni kao kulturni ostaci tadašnje religije, koja je u prvo vreme bila nazvana „kritsko-mikenskom” ili „minojsko-mikenskom”. Istoričari religija našli su se ispravljeni pred teškim problemom kako da objasne sve te ostatke. Intenzivnim studijama retkih specijalista (kakvi su bili Nilson, Person, Picard, Marinatos i dr.) literatura o ovim pitanjima je prosto preplavila.

Nijedna oblast humanitarnih disciplina nije toliko podložna hipotezama i konjekturama kao što je to rekonstruisanje predistorijske religije. Podaci o njoj se izvlače, uglavnom, iz nemih arheoloških nalaza, koji se mogu tumačiti na razne načine. Njihova interpretacija, u odsustvu bilo kakvih literarnih tekstova, zadaje ogromne teškoće. Svaka ljudska figura može se objasniti kao idol nekog božanskog lika. Svakom keramičkom sudu neobičnog izgleda može se pripisati kulturna namena. Svaki arhitektonski detalj može se dovesti u vezu sa nekim svetilištem. Složenije likovne scene, kao one na sarkofagu iz Agije Trijade, još su problematičnije.⁹ Takve

⁶ Kosmogonija je u grčkoj mitologiji predstavljena kao teogonija pod providnom maskom njihovih imena, npr.: *Ouranos* (bog neba), *Gaia* (Majka-zemlja), *Helios* (sunce). U prvo vreme (kod Homera) grčka mitologija je bila nerazdvojno povezana s religijom. Ali, preko racionalizatorskog i humanizatorskog procesa mit je tokom vremena izgubio mnogo od svoje religijske sadržine i pridobio filozofsko značenje, up. H. D. F. Kitto, *The Greeks* u srhrv. prevodu V. Kostića, Novi Sad 1963, 237ss. Tragičari su se koristili mitovima za postizanje dramatičnog efekta i pri tom su se dopuštale razne promene u njihovoj sadržini. Naročito je Evripid imao slobodan odnos prema mitovima i dozvoljavao je sebi da ih prekrojava prema shvatanjima intelektualne sredine svoga vremena. Još slobodniji odnos su imali pohomerski epski pesnici, a poklasični logografi i mitografi imali su ulogu skupljača i sistematizatora mitova, slično savremenim folkloristima.

⁷ Tako, Hajnrih Šliman s Homerom (kome je slepo verovao) u ruci, pošao je da traži Troju i otkrio ju je na Hisarliku u Maloj Aziji. Odmah potom on se uputio „bogatoj zlatom Miken”, prestonici grčkog vođe kralja Agamemnona. Krajem prošlog veka pokazali su se na videlo centri oko kojih su se pleli mitovi Trojanskog ciklusa. Ohrabren ovim velikim otkrićem, engleski arheolog Artur Evans pošao je da traži labirint mitološkog kralja Minosa i početkom našeg veka otkopao ga je u Knosu nedaleko od savremenog Iraklion na Kritu. On je uspeo da u ruševinama otkrije i arhiv sa nekoliko hiljada glinenih pločica napisanih specijalnim slogovim pismom, linearnom B, koje je ostalo nepročitano do sredine našeg veka. Četiri decenije posle otkrića Knosa, Amerikanac Karl Blegen otkrio je Nestorov Pilos u Meseniji na Peloponezu i našao je još jedan takav arhiv sa pisanim tablicama. Tako, mitovi su dali ključ za otkrivanje i drugih mikenskih centara i hramova, kao Tirins u Argosu, s kojim su povezani Heraklovi podvizi; *Heraion*, hram Here, zaštitnice peloponeskog Argosa, hram Helena u Sparti, *Kadmeion*, tvrđavu kulturtregera Kadme u Tebi i mnogi drugi.

⁸ Opširnije v. kod M. P. Nilssona, *The Mycenaean Origin of Greek Mythology*, Berkeley 1932, II izd. 1972.

⁹ Procesija žena koje prinosе žrtve, sakralni simboli: dvojne sekire sa pticama nad njima i drugi ukrasni ili sakralni elementi na sarkofagu iz Agije Trijade predmet su različitih tumačenja, up. M. P. Nilsson, *A History of Greek Religion*², Oxford 1949, 15—18; — *The Prehistoric Migrations of Greeks*, *Opuscula Selecta* III, Lund 1960, 486s.; W. K. C. Guthrie, *The Religion and Mythology of the Greeks*, *The Cambridge Ancient History*, II ed. Cambridge 1961, pp. 9, 20s.

su i mnogobrojne skulpturne i ikonografske predstave¹⁰ i drugi kulturni predmeti tzv. „kritsko-mikenske religije”. Teškoće u određivanju da li je neka figura u umetničkoj predstavi ljudska ili božanska, prosto su nesavladljive.¹¹ Čak i u okolnostima kada je religijska namena nalaza neosporna, one mogu predstavljati ili božanske idole ili votivne prinose u ljudskom obliku. Ptice i zmije se često izobražavaju na religijskim scenama; prve se objašnjavaju kao božanske epifanije, a druge kao prijateljski domaći geniji i htonična božanstva. No, ni tu se ne može isključiti profana upotreba kao dekoracija. Ni predstava goluba u hrišćanstvu ne može se razumeti kao epifanija Svetog Duha bez evanđeljskog teksta.

Opširne diskusije su vođene o pitanju imena i funkcija „kritsko-mikenskih” božanstava na osnovu arheoloških nalaza. Boginja sa zmijama domaćeg oltara izgleda predstavlja božanstvo vegetacije u domaćem kultu. A oltar sa „rogovima posvećenja” smatra se da je povezan sa boginjom planine, gospodaricom životinja — Artemidom. Mnogostrukost božanstva može označavati dve različite stvari: isti ljudi mogu verovati u nekoliko boginja, smatrajući da svaka ima različiti karakter i funkciju, ili u jednu, koja ima više funkcija, kao, npr., Atena u klasičnogrčkoj mitologiji: boginja mudrosti, umetnosti i rata. Obratno, različita društva mogu poštovati identične bogove pod različitim imenima, kao, npr., *Diktina* i *Britomartis* na Kritu, koje su docnije Grci identifikovali s Artemidom. Pitanje je, kaže Guthree (o.c.), da li su Minojci na planinskom Kritu poštovali posebne boginje domaćeg ognjišta, polja, planine, divljih životinja, mora i rata, ili jednu veliku boginju koja je u sebi kombinovala sve ove aspekte i bila prvo poštovana kao *Naša Gospa* ovoga ili onoga prema potrebama različitih klasa.¹² Grčki politeizam mnogo duguje imaginaciji grčkih pesnika. Ni umetnost Minojaca nije lišena imaginacije koja je mogla biti primenjivana kako u religijske tako i u svetovne svrhe.

Planinska majka, koja je na Kritu prvobitno bila boginja prirode, zaštitnica životinjskog i biljnog sveta, mogla je istovremeno biti poštovana i kao personifikacija Majke-zemlje, slična Demetri, boginji plodova zemlje i umrlih duša koje su sahranjivane u njoj. Htonični karakter boginja domaćinstva i kraljevskih palata je posvedočen kulturnim vazama (sudovima) bez dna na njenom oltaru, koje su bile namenjene za izlivanje žrtve htoničnim božanstvima. Međutim, samo na osnovu arheoloških ostataka teško je precizno odgovoriti kakve su bile religijske predstave vernika koji su se služili tim predmetima.

Po rečima velikog eksperta za grčku religiju M. P. Nilssona, ogromni arheološki materijal bronzanog doba otkriven na Balkanu i mediteranskim zemljama predstavlja

¹⁰ Za ilustraciju ovde može da posluži skulpturna grupa iz Černavode u Rumuniji. Ona se sastoji od dve figure: jedna bremena žena sedi na podu, a jedan muž na stočiću rukama steže glavu, up. D. Berciu, *Cultura Hamangia*, București 1966, fig. 1, 2. Ova je kompozicija dosad objašnjavana na različite načine. Berciu (l. c.) smatra da je muž „misililac”, M. Gimbutas (*The Prehellenic and Pre-Indoeuropean Goddesses and Gods: The Old European Pantheon*, Acta of the 2nd International Colloquium of Aegean Prehistory, Athens 1972, 97; — *The Gods and Goddesses of Old Europe 7000 — 3500 B. C. Myths, Legends and Cult Images*, London 1974, 30s. 230, 237) dokazuje da muž predstavlja „zabrinutog boga”, „jednogodišnjeg Dionisa koji sada treba da umre”, a žena — „Boginju-majku”. Б. А. Рыбаков (*Язычество древних славян*, АН СССР, Москва 1981, 170), međutim, realistički gleda na skulpturu i nalazi da je muž, u stvari „zabrinuti seljak — zemljoradnik koji se, pošto je izorao i zasejao zemlju, sada odaje madiji da izmoli kišu”.

¹¹ Up. W. K. C. Guthree, o.c. (v. gore prim. 9), 15.

¹² Up. i Sp. Marinatos, Eph. Archaeol. 1927, 26.

„slikovnicu bez teksta” (a picture-book without text).¹³ Da bi ovu „slikovnicu” prinudili da progovori, filolozi i arheolozi su se poslužili kombinatornim i komparativnim metodom. Preko analize mitova, imena božanstava, legendi o izvesnim kulturnim mestima i ceremonijama koje su produžile da se praktikuju i u istorijsko vreme, naučnici su pokušavali da dopune sliku koju su pružali arheološki nalazi. No, ona je i dalje ostala nekompletna i u mnogo čemu neprecizna.

Sličnost dotada poznatog arheološkog materijala iz minojskog i mikenskog perioda davala je povod da se zaključi da je sredinom II milenija stare ere postojala jedna ista religija na Kritu i u južnom delu Balkanskog poluostrva. Arheološki nalazi¹⁴ vodili su zaključku da su minojska i mikenska religija bile identične. Zato je bilo uobičajeno da se govori o jednoj „kritsko-mikenskoj”, odn. „minojsko-mikenskoj” religiji. Pod takvim je naslovom (*Minoan-Mycenaean Religion*...) i Nilsson izdao 1927. g. svoju značajnu studiju. U drugom izdanju od 1950. g. on je mnogo oprezniji kada govori o homogenosti egejske religije iz sredine II milenija pre n.e.,¹⁵ pa ipak studiju je objavio pod istim imenom.

3. Teza o jednoj „kritsko-mikenskoj” religiji i kulturi bila je podvrgnuta reviziji još tridesetih godina našeg veka. Tada su klasični filolozi i arheolozi počeli otkrivati dva različita sloja u grčkoj religiji klasičnog perioda i pretpostavljali su da je do fuzije ovih slojeva došlo u bronzano doba. Konstatovano je da prvi sloj predstavlja htoničnu religiju indigenog, agrarnog stanovništva, koje je poštovalo mnogobrojne boginje: Planinsku majku, Majku-zemlju, Zaštitnicu divljih životinja, Boginju ptica, zmija i dr., čiji se likovi mogu videti na sačuvanim figurinama, reljefima, na gemama i prstenima. Drugi sloj je bio religija nebeskih božanstava koje su doneli novodoseljeni stanovnici, preci Grka. Oni su bili polunomadsko i ratoborno pleme koje je poštovalo muška božanstva neba i vremena. U bronzano doba na Balkanu je došlo do spajanja između boginje Majke-zemlje — Argivke Here i nebeskog oca Zeusa. Takav spoj dveju religija može se videti i u atinskom mitu o boginji Ateni. Atena, očevidno jedno predgrčko božanstvo (na to ukazuje i sufiks *-ānā*, *-ἄνῃ* i odsustvo grčke etimologije), na Akropolju se je takmičila s Posejdom za prevlast nad Atikom. Bogovi su obećali Atiku onom božanstvu koje će njenim stanovnicima pokloniti bolji dar. Posejdon im je podario konja, a Atena maslinu. Mitološki kralj Atike Erehtej je dosudio zemlju Ateni, ali je i Posejdonu dao mali posed. Oдавde se vidi da su starosedeooci Atike, koji su poštovali boginju, bili moćniji, ali i da je bilo dopušteno da se naseli i drugo pleme koje je poštovalo muška božanstva. Fuzija dveju religija u bronzano doba nije se izvršila glatko i bez borbe. Mit o Hijakintu otkriva da su imigranti u Lakoniji zauzeli dominantno mesto, a

¹³ M. P. Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion and Its Survival in Greek Religion*, Lund 1927, p. 7. Prema Nilsonu, „the Minoan and Mycenaean religions were identical in their outward forms. Practically... we must treat both as one”.

¹⁴ Kako na Kritu, tako i na kopnu i drugim ostrvima nađeni su ostaci istih žrtvenih prinosa iz kasne bronzane epohe, v. niže o minojskom religijskom simbolu „dvojna sekira”. B. C. Dietrich (*Atti e memorie del 1° Congresso Internazionale di Micenologia*, 2, 922—1115) naglašava da se na osnovu arheološkog materijala teško može izdvojiti minojski od mikenskog kulta, v. niže sledeću primedbu.

¹⁵ On je 1936. godine napisao sledeće: „The treatment of the Minoan and the Mycenaean religions as a unity was imposed by the materials, which are exclusively archaeological, a picture book without text, as it is said, and which are the same, whether found on Crete or on the mainland. Consequently, I was compelled to this treatment *faute de mieux*, but I have never shut my eyes to the possibility, nay the probability that the same figures and pictures and implements may serve widely differing religious ideas”, *Archiv für Religionwissenschaft* 33, 1936, p. 84 reprinted in *Opuscula Selecta* II, Lund 1952, p. 684.

da su starsedeoci bili potisnuti.¹⁶ Sama reč *ῥάκωνθος*, koja označava ime cveća i ime jednog boga vegetacije, nije grčka. Na predgrčko poreklo reči upućuje i sufiks *-νθος* u *ῥάκωνθος*.

Međutim, pitanje je da li htonična religija može da se smatra religijom samo starsedelaca, a nebeska religija novodoseljenih Indoevropljana. Bilo bi apsurdno u istorijskoj Grčkoj očekivati jednu tako jasnu podelu između dvaju suprotnih vidova religije i dopustiti da je grčki etnos sastavljen samo iz dva plemenska elementa. Na putu za Balkan preci Grka su poprimili mnogo štošta od maloazijskih naroda i njihovih religija.¹⁷ Na Balkanu su bili nadmoćniji, ali su poštovali i svoje i zatečene bogove ili ujedinjavali predstavnike dveju religija pod istim imenom, označavajući razliku možda samo promenom epiteta. U jednom istom narodu mogli su se poštovati i nebeski bogovi, najčešće ih je poštovala vladajuća klasa, i htonični, koje je poštovao narod koji je obezbeđivao sebi prehranu lovom i zemljoradnjom.¹⁸ Minojci su bili miroljubiv narod i, mada su stvorili urbanu civilizaciju, nisu napuštali zemljoradnju i zaštitnike vegetacije. Činjenica da su mikenski Grci prihvatili i minojske htonične kultove govori da im takvo bogopoštovanje nije bilo sasvim tuđe. Dvojni karakter grčke religije je svojstven i u klasično doba. Toga je bio svestan i Platon (up. *Zakoni* 728 C). Pored Homerovih olimpskih bogova, grčki je narod poštovao i htonična božanstva,¹⁹ a sav taj kompleks religijskih ideja i kultova formiran je tokom dugog niza vekova.

4. U grčkoj religiji se primećuju elementi religija i drugih naroda Prednjeg i Srednjeg istoka, ali je na mikensku grčku religiju neosporno najveći minojski uticaj. Od arheoloških nalaza mogu se pratiti razvojne faze toga uticaja u mikenskim kultovima, npr.: dvojna sekira, simbol minojske religije i svugde prisutan znak kao hrišćanski krst ili muhamedanski mlad mesec, prenesena je iz minojskog u heladski kult zajedno sa životinjskim žrtvama. Isto tako, nađene su vaze za žrtve levanice sa minojskim i mikenskim predstavama. Međutim, mikenski oltar i zgrade namenjene za kultne potrebe sasvim su različite od minojskih (v. niže).

Ranije se smatralo da Minojci i Mikenci nisu imali posebne zgrade za svetilišta. U srednjominojsko doba na Kritu su pećine bili kulturni centri. Nekada su one služile kao zaklon neolitskim stanovnicima, a kasnije su se u njima obavljali kulturni obredi. Tamo su nađeni mnogobrojni kulturni predmeti. Isto su tako žrtvenici otkriveni i na planinskim vrhovima,²⁰ gde se praktikovao kult ognju i na žrtvu su se pri-

¹⁶ Prema legendi, u Amikli pored Sparte postojao je praznik pod imenom *Hijakintija*, kada su se vršili obredi u čast Hijakinta (*ῥάκωνθος*) i Apolona. Ritual u čast Hijakinta bio je tužan; izlevali su se žrtve na zemlju. Drugi dan, posvećen Apolonu, bio je radostan i ljudi su se odavali veselju. To znači da su ljudi koji su poštovali Apolona, boga sunca, došli u Amiklu među ljude koji su verovali u boga vegetacije i plodnosti zemlje. Pobožnost je nalažala da se ne zanemaruju ni postojeći kultovi i tako se mešalo novo sa starim. Ali, tokom vremena zaboravljen je pravi razlog dvojnog kulta, koji je po tradiciji produžio da se praktikuje. Budući da su se žrtve izlevali pokojnicima, želja da se objasni i osmisli kult našla je izraz u mitu da je Hijakint bio dobar prijatelj Apolonu, ali jednom, prilikom bacanja diska, Apolon je nehotice pogodio i ubio Hijakinta. Prema jednoj verziji, Zefir, koji je bio Apolonov rival, dunuo je disk nastranu i udario Hijakinta po glavi up. H. J. Rose, *A Handbook of Gr. Mythology*, London 1928, 4th ed. 1950.

¹⁷ Početke grčke religije otkriva na Istoku i B. C. Dietrich, *The Origins of the Greek Religion*, Walter de Gruyter, Berlin 1973 (v. glavu *Beginnings in the East*). On ne odriče veze sa Kritom, ali ukazuje na činjenicu da je Krit još ranije (od kasnog neolita pa sve do početka bronzanog perioda oko 2800. g.) imao kontakte sa bliskistočnim narodima i njihovim kulturama.

¹⁸ Up. B. A. Рыбаков, o.c. gl. VI.

¹⁹ M. P. Nilsson, *Greek Popular Religion*², 1947, passim.

²⁰ A. Karetsou, *The Peak Sanctuary of Mt. Juktas u Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, ed. by R. Hägg and N. Marinatos, Stockholm 1981, 137—153.

nosile (bacale u vatru) žive životinje i ljudi u čast Planinske majke, zaštitnice zve-rova. Na kopnu je kult obavljan u samim palatama. U Pilosu je nađen pokretni oltar pored ognjišta u megaronu.²¹ Novija iskopavanja u Mikenima, međutim, otkrila su dve kultne sobe u mikenskoj citadeli odvojene od megarona.²² U malom dvorištu piloske palate otkriven je pričvršćen oltar jednog svetišta.²³ I na drugim mestima na Peloponezu i ostrvima otkrivene su posebne zgrade za svetišta,²⁴ a niže (t. 5 i 8) videćemo i svedočanstva o posebnim hramovima u mikensko doba i iz linearnih B natpisa.

Iako pod silnim minojskim uticajem, mikenska religija ima i svoje specifične crte, tako da se ova dva pojma (minojski i mikenski) ne smeju mešati. Na osnovu najnovijih arheoloških nalaza i u svetlosti mikenskih pisanih dokumenata, arheolozi danas nalaze četiri različite faze u razvoju religijskog sistema u egejskom basenu kasne bronzane epohe:²⁵ a. *minojski period* na Kritu sa importiranim elementima iz Male Azije (XVI vek pre n.e.); b. *heladski period* na kopnu sa neznatnim elementima srednjoheladskog doba, sastavljen od indoevropskih i predgrčkih elemenata; c. *minojsko-heladski sinkretizam* na kopnu, koji se može nazvati *mikenska religija* i d. *heladsko-minojski sinkretizam* na Kritu, naročito u Knosu, poznat preko linearnog B pisma iz knoskog arhiva. Vrlo je indikativna i činjenica da su pismo i jezik Minojaca bili različiti od mikenskih. Dok su se Minojci služili linearnim A pismom, kojim se pisalo negrčkim jezikom, Mikenci su se služili linearnim B pismom i grčkim jezikom u jednoj arhaičnoj formi. To daje dovoljno razloga da se i termin „kritsko-mikenska” ili „minojsko-mikenska” religija mora razdvojiti na *minojsku* i *mikensku*.

Neke specifične forme minojske i mikenske kultne prakse, zaista se mogu rekonstruisati na osnovu materijalnih ostataka (oltara, zgrada, keramičkih sudova itd.), kao i žrtvenih ostataka (životinjske kosti, karbonizirano žito i sl.). Međutim, kakva je bila verska sadržina, kakvo je bilo njihovo „vjeruju”, bez religijskih tekstova ne može se u potpunosti razumeti.

Zato se mnogo očekivalo od kritskih (minojskih) i mikenskih dokumenata pisanih slogovnim pismom. U prvoj polovini našeg veka smatralo se da će ovi tekstovi rešiti maltene sva sporna pitanja u vezi sa grčkom religijom. Dešifrovanje linearnog B pisma, međutim, nije ispunilo do kraja sve nade. „Slikovnica” je, neosporno, obogaćena izvesnim tekstom, ali on je veoma oskudan, često amfiboličan. Za pravilno razumevanje tog teksta potreban je kritički prilaz i detaljna analiza natpisa. Arheolozi su otkrili mnogobrojne figurine boginja bez imena, a na mikenskim tablicama čitamo imena boginja gotovo bez ikakvog opisa. Pitanje je kako usaglasiti „slikovnicu bez teksta” sa fragmentarnim tekstom bez ilustracija.²⁶

5. Kad je reč o mikenskim tekstovima, treba najpre strogo voditi računa o osobinama linearnog B pisma, koje ne beleži sve konsonante i diftonge, niti dužine vokala, što dovodi do različitog čitanja i interpretacije pojedinih grčkih reči, a time i

²¹ C. Blegen — M. Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in S. W. Mesenia*, I, 1, 1966, 88.

²² Lord W. Taylour, *New Light on Mycenaean Religion*, *Antiquity* 44, 1970, 270—280.

²³ Blegen and Rausen, *Palace of Nestor*, vol. I, 1, 301—305.

²⁴ Na primer, u Ajsini u Argoskom zalivu, na Delosu, u Hagii Eirene na Keosu, u Filakopi na Melosu i dr., up. C. Renfrew, *Antiquity* 52, 1978, 7—15, — Hägg — Marinatos, o. c., 67—79.

²⁵ R. Hägg, *Mycenaean Religion*, *The Helladic and the Minoan Components*, *Linear B: A 1984 Survey*, ed. by A. Morpurgo-Davies and Y. Duhoux, Louvain-la-Neuve, 1985, 203—225.

²⁶ Cf. A. Brelich, *Religione micenea: Osservazioni metodologiche*, *Atti e memorie del I° congresso...*, II, Roma 1968, 919: „abbiamo testi senza illustrazione”.

celih natpisa. Isto tako, mora se imati u vidu i karakter samih natpisa, koji uglavnom, predstavljaju inventare i administrativno-računovodstvena dokumenta palata. Njihova sadržina, zapisana lapidarnim stilom i ideogramama kao šiframa, uglavnom je ekonomskog karaktera. Takav natpisni sadržaj ne daje mnogo direktnih informacija o religijskom životu. U tekstovima nije zapisana nijedna molitva niti kakvo „vjeruju“, kao što ima slučajeva u dokumentima sa Prednjeg i Srednjeg istoka toga vremena. Pa i pored svega toga, podaci sa linearnih B tablica su veoma važni, jer su autentični za vreme o kome se govori.

Pomoću kontekstualnog metoda i iz ovog oskudnog materijala mogu se izvući dragocene informacije o grčkoj religiji bronzanog doba. Ovde najpre pada u oči birokratski sistem koji vodi evidenciju o celokupnom životu u zemlji, uključujući i nadzor nad religijom, koju je kontrolisao kako u ekonomskom tako i u kulturnom pogledu — u vezi sa ispunjavanjem obaveza prema pojedinim božanstvima i njihovim služiteljima.

Prvi utisak koji ostavljaju tekstovi jeste činjenica da je religija predstavljala važan faktor u životu Mikenaca. Veliki procenat tablica, mada većinom fragmentarnih, odnosi se na kulturne obaveze. I pored sve amfiboličnosti u predavanju grčkih reči linearnim B pismom, na tablicama se ipak lako mogu pročitati kako nazivi za osnovne religijske pojmove (npr., *bog*, *svetilište*, *svet* 'sacer' itd.), tako i imena većine grčkih bogova olimpske dinastije, npr.: *Zeus*, *Posejdon*, *Pajavon*, *Enialios*, *Hermes*, *Ares*, *Dionis* i boginje: *Hera*, *Artemida*, kao i imena nekih nižih božanstava: *Eilejtija*, *Erinija* i mnoga druga koja se ne javljaju u kasnijoj grčkoj religiji.

Na tablicama se registruju prinosi raznih produkata, životinjskih, čak i ljudskih žrtava pojedinim (po imenu) ili svim bogovima — *pa-si te-o-i* [*pansi theoi^hi*] *πασι θεοῖς*. U natpisima sa jasnom religijskom sadržinom daju se informacije, prvo, o *vremenu*, kada treba da se prinesu žrtve, imenom meseca ili praznika; drugo, označava se *mesto*, odn. *svetilište* kuda treba da se odnesu/odvedu žrtve; treće, *kome* od bogova *su one namenjene* i, četvrto, daje se *opis žrtvenih prinosa*: produkti: brašno, ječam, masline, smokve, med, ulje (često začinjeno mirisima, što znači da nije za konsumaciju), mazila, začini, vuna, tkanine itd. što se može donekle videti i danas u crkvama na hramovnim i manastirskim slavama; krvne žrtve: volovi, ovce, koze, svinje, pa i ljudske žrtve — muškarci bogovima, žene boginjama v. niže PY Tn 316).

Lapidarnost linearnih B tekstova, pisanih pismom neadekvatnim za grčki jezik, daje povoda za različite interpretacije podataka o mikenskoj grčkoj religiji.²⁷ Jedni mikenolozi²⁸ s lakoćom rekonstruišu sistem mikenske religije. Oni se koriste podacima iz linearnih B natpisa i na osnovu njih često prave izvode sa dalekosežnim zaključcima, ne vodeći računa ni o paleografiji slogovog pisma, ni o jezičkim osobinama mikenskog grčkog dijalekta, niti o kontekstu natpisa. Drugi²⁹ su jako skeptični i izražavaju sumnju i u slučajevima neospornih identifikacija. To su dve neprihvatljive krajnosti. Štetne su neosnovane sumnje u sve informacije koje crpimo iz mikenskih natpisa, ali za otkrivanje naučne istine još veću opasnost predstavlja tendencija preneglašavanja dokaza iz mikenskih izvora, čime se udaljava od konkretnih činje-

²⁷ V. niže za *po-ro-wi-to/-jo*.

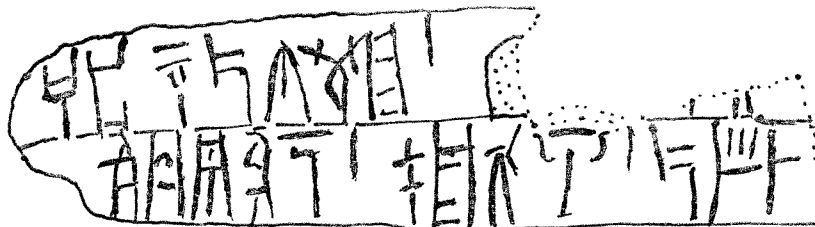
²⁸ Na pr. C. J. Лурье, *Язык и культиура микенской Греции*, 1957, 285—324; L. A. Stella, *La civiltà micenea*, Roma 1965, 227—272.

²⁹ V. lit. kod M. Gérard-Rousseau, o.c., passim.

nica. Odvelo bi nas daleko izlaganje i osporavanje neosnovanih hipoteza o mikenskoj religiji predloženih za poslednjih tridesetak godina.³⁰

Na osnovu interpretacije pomoću filološkog kontekstualnog metoda izvornih pisanih podataka, ne zanemarujući pri tom ni paralele sa saznanjima iz drugih izvora, naročito arheoloških, u svom napisu tretiram sledeća pitanja: Šta nam u stvari otkrivaju linearni B tekstovi o mikenskoj religiji i da li epigrafski podaci sa glinenih tablica potvrđuju ili negiraju zaključke izvedene iz studija arheoloških nalaza i filoloških analiza pre dešifrovanja mikenskog pisma? Može li se iz linearnih B tekstova razabrati kakav je bio karakter mikenskog kulta? Šta se može zaključiti na osnovu etimoloških analiza nekih dosad poznatih teonima mikenskog panteona? Kakve podatke pružaju dokumenti u vezi sa doskora spornim pitanjem da li je u mikensko vreme bilo posebnih hramova van domaćih oltara? U čemu se sastoji kontinuitet između mikenske i klasičnogrečke religije i čime se one razlikuju? Ima li neakve veze između mikenskog društva i grčke mitologije? — Odgovor na ova i druga slična pitanja zahteva strogu kritičnost i obazrivost prilikom objašnjavanja mikenskih pisanih podataka. No, pre svega, za ilustraciju da vidimo kako izgledaju mikenski natpisi sa religijskom sadržinom. Od većeg broja ovakvih natpisa citiraćemo pet: dva iz piloskog arhiva (Tn 316 i Fr 1202), dva iz Knosa (Fp 1 i V 52) i jedan iz Tebe (Of 36):

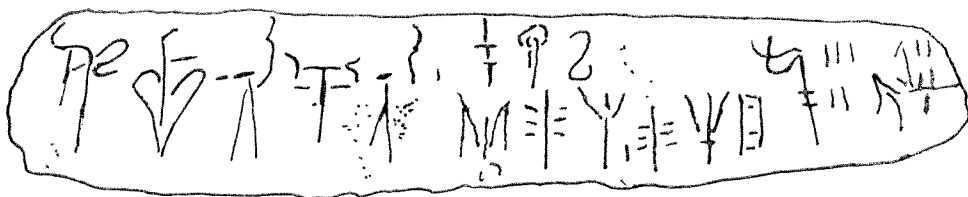
KN V 52 + 52 bis + 8285

.1 a-ta-na-po-ti-ni-ja 1 u [] vest. []
 .2 e-nu-wa-ri-jo 1 pa-ja-wo-ne 1 po-se-da[-o-ne]

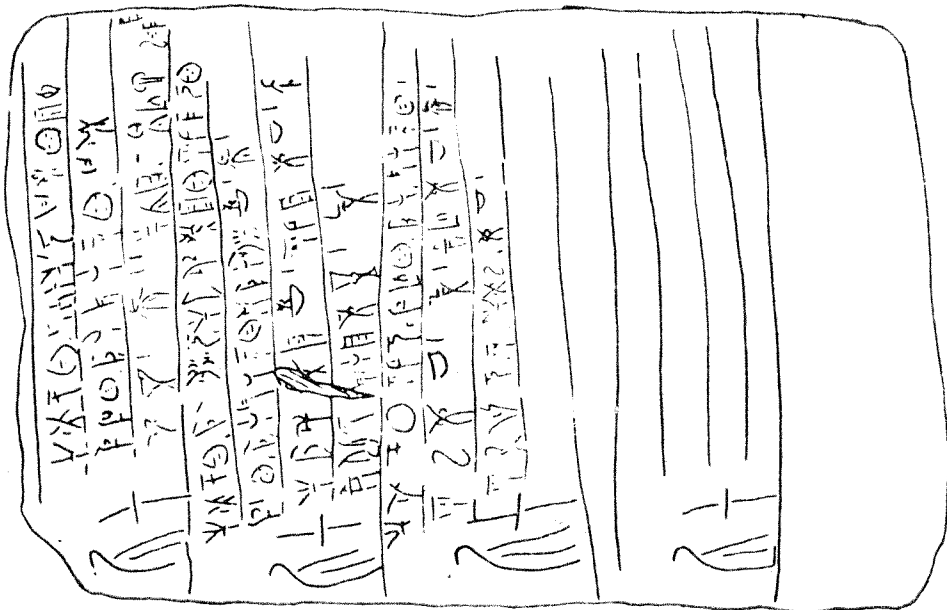
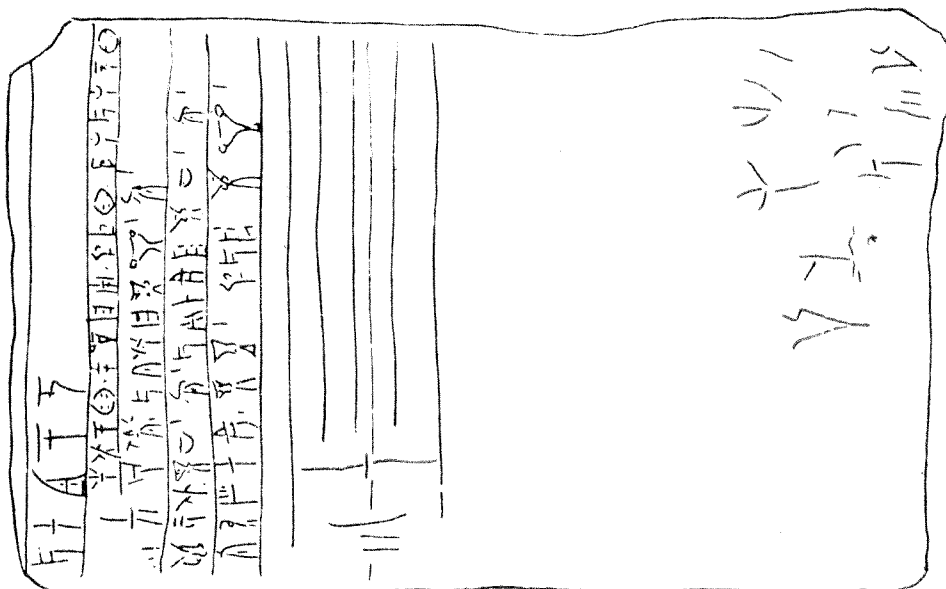
Gospodarici Athane 1
 Enialiju 1, Pajavonu 1, Posejdonu 1

PY Fr 1202

.2 , pa-ko-we V 4
 me-tu-wo , ne-wo , ma-te-re , te-i-ja OLE+PA 5 S 1
 (Praznik) mladog vina Majci bogova 166 l. začinjeno salvijom ulja

³⁰ Ур. П. Хр. Илневски, *Кон употреба на паралели меѓу микенската и словенската религија*, Прилози МАНУ, Одделение за лингвистика и литературна наука XI, 2, 1986, 5 — 26.

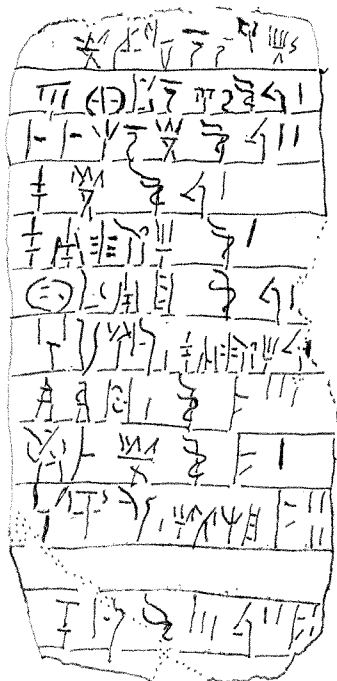

PY Tn 316

obv. rev.

PY Tn 316 .1 po-ro-wi-to-jo ,
 .2 i-je-to-qe , pa-ki-ja-si , do-ra-qe , pe-re , po-re-na-qe
 .3 pu-ro / a-ke , po-ti-ni-ja AUR *213^{VAS} 1 MUL 1
 .4 ma-na-sa , AUR *213^{VAS} 1 MUL 1 po-si-da-e-ja AUR *213^{VAS} 1 MUL 1
 .5 ti-ri-se-ro-e , AUR *216^{VAS} 1 do-po-ta AUR *215^{VAS} 1
 .6 vacat
 .7 vacat
 .8 vacat
 .9 vacat
 .10 pu-ro vacat
reliqua pars sine regulis

316 v.1 i-je-to-qe , po-si-da-i-jo , a-ke-qe , wa-tu
 v.2 do-ra-qe , pe-re , po-re-na-qe , a-ke
 v.3a pu-ro AUR *215^{VAS} 1 MUL 2 qo-wi-ja , na- [] , ko-ma-we-te-ja
 v.4 i-je-to-qe , pe-re-82-jo , i-pe-me-de-ja-qe di-u-ja-jo-qe
 v.5 do-ra-qe , pe-re-po-re-na-qe , a , pe-re-82 AUR *213^{VAS} 1 MUL 1
 v.6 i-pe-me-de-ja AUR *213^{VAS} 1 di-u-ja AUR *213^{VAS} 1 MUL 1
 v.7 pu-ro e-ma-a₂ , a-re-ja AUR *216^{VAS} 1 VIR 1
 v.8 i-je-to-qe , di-u-jo , do-ra-qe , pe-re , po-re-na-qe a-ke
 v.9 di-we AUR *213^{VAS} 1 VIR 1 e-ra AUR *213^{VAS} 1 MUL 1
 v.10 di-ri-mi-jo , di-wo , i-je-we , AUR *213^{VAS} 1 [] vacat
 v.11 pu-ro vacat
 v.12 vacat

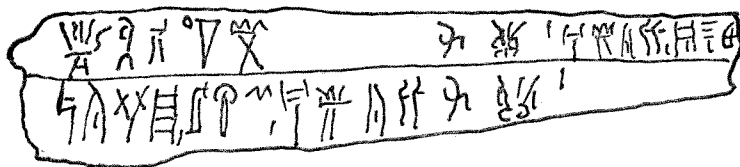
KN FP 1 + 31

.1 de-u-ki-jo-jo 'me-no'
 .2 di-ka-ta-jo / di-we OLE S 1
 .3 da-da-re-jo-de OLE S 2
 .4 pa-de OLE S 1
 .5 pa-si-te-o-i OLE 1
 .6 qe-ra-si-ja OLE S 1
 .7 a-mi-ni-so , / pa-si-te-o-i S 1
 .8 e-ri-nu , OLE V 3
 .9 *47-da-de OLE V 1
 .10 a-ne-mo , / i-je-re-ja V 4
 .11 vacat
 .12 to-so OLE 3 S 2 V 2

Prevod:

Meseca Deukija
 Diktajskom Zevsu 12 1. ulja
 Dajdaleonu 24 1. ulja
 Pa-de 12 1. ulja
 svim bogovima 36 1. ulja
 Gospodarici zverova 12 1. ulja
 Amnisos svim bogovima 24 1. ulja
 Eriniji 6 1. ulja
 *47-da-de 2 1. ulja
 sveštenici vetrova 8 1. ulja
 Ukupno 136 1. ulja

- .1 no-ri-wo-ki-de ku LANA 1 a-ke-ti-ra₂, wa-na-ka[
 .2 po-ti-ni-ja, wo-ko-de, a-ke-ti-ra₂ ku LANA 1

? (odredište u alativu) ku vuna 1, švalje, Gospodaru?

Domu Gospodarice, švalje ku vuna 1

(Potniās woikonde, akestriai ku LANA)

U interpretaciji ovih i drugih sličnih natpisa nailazi se na mnogobrojne probleme, a odatle i na razlike u objašnjenju pojedinih reči i celih tekstova. Mikenolozi nisu istog mišljenja ni o tome s kakvim ciljem je napisana piloska tablica Tn 316.³¹ Dok jedni smatraju da ona predstavlja kalendar³² za žrtvene prinose bogovima, drugi je objašnjavaju kao „zapisnik sa burne sednice uoči neke velike opasnosti”. Da bi otklonili predstojeću napast, ljudima ništa drugo nije preostajalo nego da se obrate bogovima za pomoć i da ih umilostive skupocenim (zlatnim) darovima i ljudskim žrtvama.³³ Za početnu reč (*po-ro-wi-to-jo*), koja se odnosi na ceo natpis, predloženo je nekoliko tumačenja.³⁴ Na ilustraciji crteža (v. gore) vidi se da je natpis podeljen na šest delova, od kojih su dva ostala prazna. Svaki od ona četiri napisana pasusa počinje istom formulom: *i-je-to-qe . . . do-ra-qe, pe-re, po-re-na-qe, a-ke . . .*,

³¹ Ovo je jedna izolovana tablica. Dok obično nekoliko tablica sačinjava jedan dokument Tn 316 ne može se spojiti ni sa jednim drugim. Napisana je sa dosta grešaka, popravki, izostavljenih znakova i nenapisanih redova. Pisar je počeo pisati prvo na jednoj strani, napisao je šest redova, a zatim se predomislio, izbrisao je taj tekst i okrenuo tablicu na drugu stranu. Pošto je na njoj napisao manje od polovine, vratio se ponovo na izbrisanu stranu i produžio je da piše, ali i ovde mu je ostalo nekoliko nepopunjenih redova. Za paleografiju tablice v. E. L. Bennett, Jr., PU-RO *vacant*, Chaumont Myc. Colloquium (1975), 1979, 221—234.

³² L. R. Palmer, *A Mycenaea Calendar of Offerings*, *Eranos* 53, 1955, 1—13; — *The Interpretation of Myc. Greek Texts*, Oxford 1963, 261—268. Njegovu tezu zastupaju i drugi mikenolozi, v. poslednju podršku u A. Sacconi, *La tavoletta di Pilo Tn 316: Una registrazione di carattere eccezionale?* *Minos* 20—22, 1987, 551—555.

³³ J. Chadwick, *Docs*² 458—464; — *Myc. World*, 89—97; L. Baumbach, *Res Mycenaee*, 28—40; — *SMEA* 20, 1979, 158s. Predstavnici ove teze navode sledeće razloge za svoje shvatanje. Tekst tablice je napisan u žurbi nemarno i sa greškama, a prinosi su izvanredni (13 zlatnih posuda i 10 ljudskih žrtava). Međutim, E. L. Bennett (v. prim. 31) nalazi da je natpis konstruisan bolje nego mnogi drugi. Što se, pak, tiče izvanrednih darova i ljudskih žrtava, mogu se izvesti paralele ne samo sa grčkom praksom (cf. BCH 104, 1980, 673—676) već i sa drugim religijama u kojim su prinošeni ovakvi darovi i ljudske žrtve. I u slovenskoj paganskoj religiji bilo je slučajeva da su se u određene dane godine prinosile i ljudske žrtve. Iz Nestorove hronike se vidi da su te žrtve birane kockom, up. M. Leže, *Slovenska mitologija*, Beograd 1984, 153.

³⁴ Većina mikenologa se slaže da je to ime meseca, no u identifikaciji se razlikuju (v. niže), ali ima autora koji nalaze da to označava lično ime (up. B. Георгиев, *Словарь . . .*, s.v.) ili profesiju *provistos*, tj. lice koje se brine od *pro-widein* (M. Gérard-Rousseau, *o.c.* 179), lice odgovorno za *magacin* sa uljem (L. Deroy, *Ž. A.* 37, 1987, 9).

no gotovo za svaku reč dosad su data različita objašnjenja.³⁵ Problem predstavlja i pitanje kako da se shvate mnogobrojni teonimi, spomenuti na tablici, a nepoznati iz kasnijeg grčkog. Pa i pored svega toga, u jednom su svi mikenolozi saglasni, naime da se ovde radi o veoma važnom tekstu sa religijskom sadržinom. Kao najprihvatljiviji, predlažem sledeći prevod natpisa:

Naličje:

Cvetnog meseca.

Pilos prinosi žrtve u Sfagijanama i nosi darove i vodi žrtve
Potniji: (Gospodarici): jedan zlatan pehar, jedna žena
Mnasi: jedna zlatna posuda, jedna žena
Posideji: jedna zlatna posuda, jedna žena
Tripit Heroju: jedan zlatan pehar
Gospodaru kuće: jedan zlatan pehar.

Pilos

(sledi pet praznih redova)

Lice:

Pilos prinosi žrtve na oltaru Posejdona i grad (*wastu*) vodi
i nosi darove i vodi žrtve:
jedan zlatan pehar, dve žene: G^uowiji (i) Komaweteji

Pilos prinosi žrtve na oltaru Perswe i Iphemedeye i Diwije
i nosi darove i vodi žrtve:
Perswi: jedna zlatna posuda, jedna žena
Iphemedeye: jedna zlatna posuda
Diwiji: jedna zlatna posuda, jedna žena
Hermesu Areji: jedan zlatan pehar, jedan muškarac

Pilos prinosi žrtve na oltaru Zevsa i nosi darove i vodi žrtve
Zevsu: jedna zlatna posuda, jedan muškarac
Heri: jedna zlatna posuda, jedna žena
Drimiju sinu Zevsa: jedna zlatna posuda

Pilos

(prazni redovi)

³⁵ Tri glagolske forme: *i-je-to*... *pe-re* i *a-ke* ključne su reči za razumevanje sadržine natpisa. Autori *Docs-a* (285) najpre su povezali *i-je-to* s glagolom *ἵημι* 'slati' u mediju 3. l. sing. prez. Međutim, toponim *pa-ki-ja-si*, koji za njim sledi u lokativu, sintaksički ne odgovara značenju ovog glagola. Bolje rešenje nalazi L. R. Palmer (v. prim. 32), koji povezuje formu s osnovom **ise-* od jednog glagola koji se nije sačuvao u grčkom, a označava 'posvećivati', što se da zaključiti na osnovu drugih reči iz ove osnove, npr. stind. *iširā-*, kome odgovara grčko *ἱερός* /*ἱερός*. — Glagolska forma *pe-re* [*pherei*] *φέρετ*, 3. l. prez. 'nosi', *do-ra* [*dōra*] *δῶρα* 'darove' i *a-ke* [*agei*] *ἄγει* 'vodi' (bolje nego *ἄνη*, pasivan aor. od *ἄζομαι*, L. R. P., o.c.); *po-re-na* se po svakoj verovatnosti odnosi na ljudske žrtve koje se vode na oltare. U TH Of 26 ova se imenica javlja u dativu plurala (dat. finalis) *po-re-si* /...*-ensi*/; za njih se daje vuna. Interesantno je zabeležiti običaj koji je doskora praktikovan i u našim krajevima, naime da se iz samilosti ubijaju ljudi preko vune, up. S. Trojanović, *Lapot* u St. Stanojevića, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*. knj. II, I — M, str. 602.

Natpisi ovakve sadržine, kako smo spomenuli, počinju datumom označenim imenom meseca ili praznika. Na knoskim Fp tablicama spominju se imena šest meseci: *a-ma-ko-to*/Haimaktō (?), cf. αἵμακτός 'Krvavi' (verovatno od žrtava), (KN Fp 14); *de-u-ki-jo-jo* (Fp 1); gen., up. antroponim *de-u-ki-jo* /Deukios, Deukiōn/ (MY Au 102); *di-wi-jo-jo* /Diuioio/, gen., (Fp 5), up. Δῖος, ime meseca kod antičkih Makedonaca i dr., vezano za ime Zeusa; *ka-ra-e-ri-jo* (Fp 6, -7, -15), var. *ka-ra-e-i-jo* (Fp 354), up. Κλαριών, ime meseca u Efesu; *ra-pa-to* /Lapatō/ (Fp 13), up. μηνὸς Λαπάτω (Schwyzer, *Dial.* 667, Arkadija); *wo-de-wi-jo* /Wordewios/ (Fp 16, -48), mesec ruža.³⁶

Tn 316 isto tako počinje imenom meseca u genitivu: *po-ro-wi-to-jo*, a spominje se i u nominativu³⁷: *po-ro-wi-to* (PY Fr 1221, -1232). Još 1955. godine L. R. Palmer (v. prim. 32) identifikovao je ovu reč sa *Plōwistos* 'Plovan', tj. mesec kada u proleće ponovo počinje plovidba. Ovu identifikaciju prihvatila je većina mikena-loga.

Antički Grci su stvarno izbegavali plovidbe tokom zime, ali je isto tako poznata činjenica da su imena meseci obično data prema prirodnim pojavama u toku godine. Najkarakterističnije obeležje proleća je buđenje vegetacije i zato bi mnogo adekvatnija bila identifikacija imena *po-ro-wi-to* sa *Phlowistos* od jedne glagolske imenice *phlowos* i denominativnog glagola *phloiō* 'cvetati' i korenskog *phleō* 'izobilovati', na šta je ukazao i M. D. Petruševski još 1962. godine.³⁸ Naziv je sličan knoskom 'mesecu ruža' *Wordewios*. Ova bi identifikacija odgovarala klasično-grčkom prazniku *Anthēstēria*, 'Praznik cveća', a po njemu i mesec *Ἀνθεστηριών*, u čast Dionisa. Interesantno je zabeležiti da je jedan od epiteta *Dionisa Φλεύς*, a epitet Demetre *Φλέια*, i da su izvedeni od iste osnove od koje je i mikenski mesec *po-ro-wi-to* /*Phlowistos*/.

Od drugih oznaka vremena kada se prinose žrtve, u piloskim tablicama se spominju: *me-tu-wo-ne-wo* u PY Fr 1202. Etimološko objašnjenje ovih reči nas vodi ka genitivu *μέθνος* od imenice *μέθν* 'opojno piće, vino', ali pridev *ne-wo* /*newos*/ *véos*, m. r., nije usaglašen u padežu. J. Chadwick (*Docs*² 480) ovde dopušta kratku genitivsku formu kao u knoskoj Fp seriji. E. L. Bennett³⁹ rekonstruiše formu *ne-wo-<-jo>* i pretpostavlja da je to mesec 'novog vina' koji se praznovao u proleće pod imenom *Pithoigia* na Antesterijama. L. R. Palmer⁴⁰ pretpostavlja pluralsku formu *μεθίων νέων*, u što J. Chadwick (l. c.) sumnja, a M. D. Petruševski⁴¹ ove reči objašnjava kao etnik jednog imena mesta *μεθυκονεύς*, *μεθ' Φωνεύς*, gen. *μεθυκωνῆ' Φος* od *μεθώνη*.

Najprostije rešenje ipak nudi emendacija koju je predložio E. L. Bennett *me-tu-wo, ne-wo-<-jo>* i tekst bi se mogao prevesti (v. gore str. 13): „(Na prazniku⁴²) mladog vina, Majci bogova (titula koja se u klasičnogrčkoj mitologiji daje Reji) 166 l. začinenog ulja”.

³⁶ Up. M. D. Petruševski, *Ž. A.* 9, 1959, 104.

³⁷ U vezi sa padežnom formom meseca i kratkom genitivskom formom, možda stari abl., v. П. Хр. Иллевски, *Аблативисти* ... 90, 137.

³⁸ M. D. P., *Ž. A.* 12, 1962, 302—304.

³⁹ *The Olive Oil Tablets*, Suppl. 2 „Minos”, Salamanca 1958, 20.

⁴⁰ *Interpretation*, 434.

⁴¹ *Discussions mycénologiques*, *Ž. A.* 12, 1962/63, 309s.

⁴² U piloskim Fr tablicama spominju se imena i drugih praznika, kao: *re-ke-to-ro-te-ri-jo* (343), var. *re-ke-e-to-ro-te-ri-jo* (1217), verovatno *lekhestrotērion* 'prostiranje postelje', *to-no-e-ke-te-ri-jo* (1222) i dr., ali ih nije lako identifikovati i otkriti njihovu sadržinu, up. *Docs*² 479e.

U piloskoj Fr seriji spomenut je i *pa-ki-ja-ni-jo-jo me-no* /*Sphagianioio mēnos*/, gen. (Fr 1224)⁴³ 'Sfagijanskog meseca', nazvan tako prema svetkovini (prazniku) u mestu *pa-ki-ja-ne*.

Pa-ki-ja-ne /*Sphagianes*/, nom. plur. na -ānes, tip 'Ακαρνᾶνες je jedan od devet gradova u Ovostranoj provinciji piloskog kraljevstva i veoma važno kultno mesto, koje se često i u različitim formama spominje na piloskim tablicama.⁴⁴ Ovde su trebali biti izvršeni i veliki žrtveni prinosi, opisani u Tn 316: *pa-ki-ja-si* /*Sphagiansi*/, lok. plur., koji se formalno razlikuje od instr. (-abl.) *pa-ki-ja-pi* /*Sphagianphi*/.⁴⁵

Pokušaj da se lokalizuje ovo mesto na ostrvu Σφαγία u Mesenskom zalivu blizu Pilosa odbacio je J. Chadwick (*Docs* 143), jer je tamo zemlja neplodna, a iz piloske E serije se vidi da je zemlja u okolini *pa-ki-ja-ne* obradiva. On pretpostavlja (v. *Myc. World*, 45) da *pa-ki-ja-ne* označava i oblast u kojoj se nalazi palata i da je kulturni centar pod ovim imenom bio oko 3 km severno od palate. Tamo su nađeni i grobovi iz mikenskog vremena, pa se može dopustiti da je ovaj centar bio u upotrebi i posle propasti palate.

U *Docs*² (568) konstatuje se da je ovo ime bez zadovoljavajuće interpretacije. Sudeći po sufiksu -ānes pretpostavlja se da je i osnova negrčka. No, ako se ima u vidu činjenica da su Grci na ovom tlu živeli oko 650 godina pre nego što su tablice bile napisane, može se s pravom dopustiti da je taj sufiks već bio adaptiran i adaptiran i da se je mogao dodavati i grčkim osnovama. Toponim je po svakoj verovatnosti izveden iz osnove glagola σφάζω 'klati, žrtvovati', od koje je obrazovana i imenica σφάγιον 'žrtva', često u pluralu σφάγια, pa i f. σφαγία i upotrebljava se kao toponim. Interesantno je ovde zabeležiti jednu semantičku paralelu u jevrejskom: glagol *zavah* 'klati, žrtvovati' (to slaughter; to sacrifice) i *zevah* 'žrtva' (slaughter, sacrifice).⁴⁶ Ovakvi nazivi u toponimijskoj upotrebi javljaju se i u drugim jezicima, up., npr., kod nas: *Trebinje*, *Trebište* i naročito *Trebižani* (Sežana), etnik upotrebljen kao toponim, isto kao i *Sphagianes*, izvedeni iz imenice koja označava mesto gde se prinosi žrtve (σφάγιον, *zevah*, *trēba*). Glavno svetište u Sfagijanama je bilo posvećeno *Potniji* 'Gospodarici'.⁴⁷

Svetilišta (oltari, sveti gajevi) gde su se prinosile žrtve u mikenskim dokumentima obično su nazivana po imenu božanstva: *di-wi-jo*, var. *di-u-jo* (Tn 316), *di-wi-jo-de* /*Diwionde*/ (PY Fr 1230),⁴⁸ alativ 'Zevsov oltar (hram)'; *po-si-da-i-jo* (Tn 316) i *po-si-da-i-jo-de* (PY Fn 187.18), alat. 'svetište Posejdona' itd. (v. gore Tn 316). Ali ima i takvih svetišta koja su nazvana i po imenu mesta gde su se ona nalazila, slično današnjim manastirima, up. *Sv. Prečista*, manastir kod Kičeva, ali i *Krninski manastir* (stariji naziv) ili *Kičevska Prečista*. I na mikenskim tablicama ima sličnih oznaka: *di-ka-ta-de* /*Diktande*/ 'svetište koje se nalazi u planini *Dikte*' (KN Fp 7,

⁴³ Ceo tekst glasi: *pa-ki-ja-ni-jo-jo, me-no, po-se-da-o-ne pa-ko-we, e-ti-we* OIL + PA ze 2 'Sfagijanskog meseca Posejdona začinjeno ulje salfijom i ... (još nekom mirisavom travom) 0.8 l'.

⁴⁴ Varijanta za *pa-ki-ja-ne*, nom. plur. na -anes je *pa-ki-ja-ni-ja* (PY On 300.3); odgovara sličnim formama, poznatih iz kasnijih izvora, npr., 'Αἰῶνες — 'Αἰῶντα, 'Ακαρνᾶνες — 'Ακαρνᾶντι.

up. M. D. Petruševski, *Ž. A.* 9, 84.

⁴⁵ Opširnije v. Π. Χρ. Илиевски, *Αβλαύτισσι* ..., 62—66, 126s.

⁴⁶ Smatram prijatnom dužnošću da se na ovom mestu zahvalim Ani Šomlo, koja je proverila značenja ovih reči u Ben-Yehudinom rečniku, koji mi nemamo u Skoplju.

⁴⁷ Kao što smo spomenuli (v. gore), ono je bilo blizu palate. Pa i svetišta na Kritu su se isto tako nalazila u blizini palate, up. J. T. Killen, *Piety begins at home: Place-names on Knossos records of religious offerings*, *Tractata Mycenaea*, Skopje 1987, 163—177.

⁴⁸ Za razlike u čitanju ove forme v. P. Hr. Ilievski, *Minos* 7, 1963, 143ss.

F 866), pored *di-ka-ta-jo di-we* [*Dikataiōi Diwei*] 'Diktajskom Zevsu'; ili *a-mi-ni-so e-re-u-ti-ja* ME+RI AMPHORA 1 [*Amnisōi Eleuthiāi*] (KN Gg 705) 'Amniskoj, Eleuthiji jedna amfora meda'. I Homer spominje (*Od.* XIX.188) da se u jednoj pećini blizu Amnisa nalazilo svetište Eleuthije, a to su potvrdila i arheološka iskopavanja. Iznad pristaništa u Amnisu otkrivena je pećina sa stalagmitom, a pored njega ograđen oltar oko koga su nađeni mnogobrojni kulturni predmeti iz vremena od mikenskog do rimskog perioda, što znači da je ta pećina upotrebljavana u kultne svrhe i dugo posle pada mikenskih palata, a sigurno je bila u upotrebi i u minojsko vreme, pa i ranije. Homer isto tako spominje da je u Nestorovom Pilosu glavno svetište bilo posvećeno Posejdonu (*Od.* III.43). I iz mikenskih dokumenata se vidi da je Posejdon bio mnogo poštovan u Pilosu. Njegovo ime se javlja i u knoskom arhivu (v. gore V 52), a na piloskim tablicama to je jedan od najfrekventnijih teonima posle *Potnije* (Posejdon se javlja zajedno sa izvedenicama iz njegovog imena ukupno oko 30 puta, a *Po-ti-ni-ja* — 40 puta). Posejdon je jedini olimpski bog koji u Pilosu dobija redovne godišnje dažbine žitarica, up. Es seriju: *po-se-da-o-ne*, *do-so-mo*, *we-te-i we-te-i* [*Poseidaonei dosmos wetei-wetei*]. Njegovo svetište je označeno na tri načina: *pu-ro* [*Pulos*], *Πύλος*, *wa-tu* [*wastu*] *Ῥάστν* i *po-si-da-i-jo* [*Poseidaion*] 'oltar Poseidonov'.

6. Od dugačkog spiska teonima koji se spominju u mikenskim dokumentima, zadržaćemo se samo na najkarakterističnijim. Pretpostavka na osnovu arheoloških nalaza da su u minojskoj i mikenskoj religiji bile poštovane mnogobrojne boginje nalazi potvrde i u mikenskim natpisima. Jedna statistika iz Tn 316 je vrlo indikativna. Kao primaoci darova ovde se javlja 13 božanstava, od koji su 9 boginje, a pet bogovi. Od 13 zlatnih posuda 8 dobijaju boginje, a pet bogovi. Od deset ljudskih žrtvi osam žena se prinosi boginjama, a samo dva muškarca — bogovima. Dominantnost boginja je očigledna.

Jedno od prvih mesta u bogopoštovanju pripada *Potniji* (*po-ti-ni-ja*) 'Gospodarica'. Ona je svugde prisutna. Ovaj je naziv poznat od Homera kao epitet Atene i drugih boginja. To je jedna od najčešćih oznaka ženskih božanstava i na mikenskim tablicama. Potnija je prva spomenuta i na poznatom piloskom natpisu Tn 316. Njeno je svetište bilo blizu palate u Sfagijanama. Na čelu tog svetilišta stajala je sveštenica, poznata i po imenu: *i-je-re-ja e-ri-ta* [*hierieia Eritha*]. Iz tablica PY E serije saznajemo da je Potnjinno svetište u Sfagijanama opsluživao veliki broj *te-o-jo do-e-ro* i *t. do-e-ra* [*theoio doeloi, doelai*]. Ali je *Potnia* imala svetišta i u mnogim drugim mestima.

Samo u dva-tri slučaja *po-ti-ni-ja* se javlja samostalno. Obično je zajedno s nekom odrednicom: imenom mesta u genitivu koje joj prethodi ili pridevom koji može i da joj sledi.

Kao zaštitnica pojedinih mesta javlja se u nekoliko primera: *ne-wo-pe-o po-ti-ni-ja* (PY Cc 665) 'P. mesta *Newopeo*'; *u-po-io po-ti-ni-ja* (PY Fn 187.8; Fr 1225.1, -1236) 'P. mesta *Upo*', u Knosu: *da-pu₂-ri-to-jo po-ti-ni-ja* [*Laburinthoio Potnia*] (Gg 702), sa alternacijom glasa *l : d* kao u 'Ὀδυσσεύς, Ὀλυσσεύς, *Ulixes* i tipičnim predgrčkim sufiksom *-inthos*.⁴⁹ U izrazu *a-ta-na-po-ti-ni-ja* (KN V 52) neki mikenolozi⁵⁰ su videli boginju *Atenu*, ali je, u stvari, i to jedna *Athānās Potnia* 'Gospodarica mesta Athana', jedan predgrčki toponim na *-ānā*, kojim je moglo biti imenovano više mesta ili su, kako se to obično dešava, doseljenici iz antičke Atine mogli

⁴⁹ Up. M. Budimir, *Zeus Labraundos, Labrus, Laburinthos*, Ž. A. 9, 1959, 85—96.

⁵⁰ Up. Docs 311 'to Mistress Athena', L. A. Stella, o. c. 228s.

su preneti kult svoje Potnije i na druga mesta. Kod Homera je boginja isto tako jedna pridevska forma *Ἀθηναία*, tj. 'Atinska (zaštitnica)'. Up. još i *e-re-wi-jo po-ti-ni-ja* (PY Vn 48.2) 'Potnia mesta E'.

U sastavu sa pridevom *Potnia* se javlja kao *a-swi-ja* (PY Fr 1206) 'Azijska', *i-ge-ja* /*Hippeia*/ (PY An 1281) 'Konjska'. U Tebi se javlja samostojno: *po-ti-ni-ja wo-ko-de* (v. gore Of 36), što ukazuje na poznati klasični lokalitet *Potniai*,⁵¹ kao kultno mesto Demetre i Kore nedaleko južno od Tebe, (up. Paus. IX, 8. 1; St. Byz. *Ὑποθήβαι τινὲς οὕτως φασὶ τὰς Ποτνιας τῆς Βοιωτίας κεκληθῆσθαι*), Strabo 9. 2, 32 i dr. Interesantan je naziv *si-to-po-ti-ni-ja* /*Sitōi Potniāi*/ iz Mikene (Oi 701. 3), čiji prvi deo upućuje na *Σιτώ*, poznati epitet Demetre. Ovo daje osnova da se zaključi da mikenska Potnija, između ostalog, označava Demetru *Thesmophoros*, boginju zemljoradnje.

Naziv *Potnia* je, u stvari, počasna titula. Pod ovim se epitetom podrazumeva više različitih boginja, no na prvom mestu boginja vegetacije i plodnosti, Majka Zemlje, koja je u Egejskom basenu bila poštovana pod raznim vidovima i imenima.⁵² Grci su kasnije razdelili ove aspekte u različita božanstva, stvarajući od njihovih funkcija individualna božanstva.⁵³ Ima indicija na osnovu kojih se da zaključiti da da je ovakva individualizacija već bila započeta u mikensko doba. Pored opšteg naziva *po-ti-ni-ja*, na tablicama se javljaju i posebna imena boginja, kao: *a-te-mi-te*, var. *a-ti-mi-te* /*Artemitei*/, dat., *Artemidi*, poznata pod imenom *πότνια θεῶν* 'Gospodarica zverova'. Njoj odgovara i *qe-ra-si-ja* iz KN Fp 1 (v. gore); *e-ri-nu* /*Erinus*/ 'Erinija'; *ma-te-re te-i-ja* /*Matrei theiāi*/, 'Majka bogova', up. lat. *mater deorum* i pagansko slov. *mater bēsovskaia*).

Pridevom izvedenim od ove imenice: *po-ti-ni-ja-we-jo* označena su stada ovaca u nekoliko mesta na Kritu (iz knoske arhive), kovači i druge zanatlije iz Pilosa, ali o tome više na drugom mestu.⁵⁴

Ime vrhovnog boga *Zevsa* javlja se kako u knoskom tako i u piloskom arhivu na natpisima gde se registruju žrtveni prinosi i drugim bogovima. Dativska forma *di-we* /*Diwei*/ *Δίῳ* (v. gore Tn 316. v. 9; KN Fp 1.2) dokumentovana je i u klasičnogrečkoj, kiparskoj složenici *Διῶϊ-φίλος* 'bogu-mil', up. i *Διῶϊ-θεῖμις*. a gen *di-wo*: *di-ri-mi-jo*, *di-wo*, *i-je-we* /*Drimiōi Diwos hiewei*/ (Tn 316. v. 10). Zevsu, odn. na njegov oltar *di-u-jo* /*Diwion*/ prinosi se, zlatan pehar i jedan muž. Da je ovde reč o Zevsu, svedoči i ime Hera, *e-ra* /*Hera*/ *Ἥρα*, spomenuto u istom redu Tn 316. v. 9. Njoj se daje na istom žrtveniku zlatna posuda i jedna žena.

U knoskom Fp 1.2 natpisu ime Zevsa se javlja sa epitetom: *di-ka-ta-jo*, *di-we* /*Diktaīōi Diwei*/ 'Diktajskom Zevsu'. Iz kasnije mitološke tradicije je poznato da je Zevs bio rođen i othranjen u jednoj pećini na planini Dikte, dvadesetak km jugoistočno od Knosa. Još pre dešifrovanja linearnog B pisma specijalisti su ustanovili da je pod kritskim uticajem Zevs pridobio karakteristične crte egejskog boga vegetacije i da su u njegovu čast priređivane orgijastične misterije vezane s kultom plodnosti. Grčki Zevs, bradati otac bogova i ljudi, olimpski gromovnik i gospodar

⁵¹ Opširnije za Potniju v. J. Chadwick, *Minos* 5, 2, 1957, 117—129, za *Potniai* kod Tebe 122s., — *The Thebes Tablets* II 89; M. Rocchi, *Po-ti-ni-ja e Demeter Thesmophoros a Tebe*, *SMEA* 19, 1978, 63—67.

⁵² Prema Guthrie (BICS 6, 1959, 35—46), Potnija u *Pa-ki-ja-ne* je univerzalna majka *Πολύωνμος*.

⁵³ Iz ličnog iskustva mi je poznato da danas i u našoj sredini ima ljudi koji smatraju da su Bogorodica i Prečista dva lica, „majka i kćerka”.

⁵⁴ P. Ilievski, *Evidence for Temple Economies from the Linear B Texts*, sledi.

neba, bio je „besmrtni“. Na Kritu, međutim, on je postao bog koji se svake godine rađa i umire kao Dionis. Na Kritu se nalazilo ne samo njegovo rodno mesto, jedna pećina⁵⁵ na planini Dikte, već i njegov grob. Jasno je da se zatečeni kult na Kritu u čast boga zemlje i plodnosti vezao za ime vrhovnog boga zavojevača. Od tereomorfnihi epifaniji Zeusa na Kritu najkarakterističnija je ona u vidu bika, koja isto tako sadrži elemente orgijastičnih misterija plodnosti. Ubijanje bika — *corrida*,⁵⁶ kao i ubijanje medveda⁵⁷ u određene dane kod severnih naroda, religijski je ritual. Poštovaoci jedu meso ubijene životinje i preko toga, makar i za moment, sjedinjuju se s božanstvom, a to je karakteristično za htonične kultove. Kritski Zeus, predstavljen kao mladić, analogan je anatolijskom Atisu i Adonisu, supruzima Velike majke, boginje prirode. Religijski sinkretizam je očigledan. Kult minojskog boga plodnosti na planini Dikte u mikensko doba prenet je na Zeusa. Interesantno je da je tako kasnije, u hrišćansko doba, podignut hram Hristu Ἀφέντης Χριστός na Λασιώτικα ὄρη.⁵⁸

U natpisima lineara B nema podataka o orgijastičnim misterijama u čast Zeusa. Ipak se neki elementi grčkih mitova mogu lako povezati s podacima iz tablica. Naime, epitet *Diktajski*, pripisan Zeusu, na knoskoj tablici Fp 1 (v. gore), ukazuje na mit koji govori o Zeusovom rođenju u Diktajskoj pećini, gde ga je, prema Hesiodu (Theog. 477ss), othranila koza⁵⁹ *Amaltheia*, opet životinja iz Dionisovog kulta.

Naseljavanje indoevropskih plemena — predaka Grka — na Balkan i koegzistencija sa starosedeoćima, na religijskom planu je bilo legalizovano brakom između Zeusa i argivske boginje plodnosti — Here, čije se ime, kao što smo videli, spominje odmah iza Zeusovog imena na PY Tn 316, v. 9. U mikenskom panteonu postoji i indoevropski ženski Zeusov pandan — *di-u-ja* [*Diwāi*], dat. Tn 316, v. 7, (kao *po-si-da-e-ja* Tn 316. 4, prema *po-si-da-o*), varijanta *di-wi-ja* [*Diwīās*], gen. (PY An 607). Na njen oltar *di-u-ja-jo-* [*Diwīaion*] isto tako se prinose darovi: zlatna posuda i jedna žena. Njenim imenom su označeni neki ljudi i žene kao robovi i robinje: [*Diwīās doeloi*, *D. doelai*]. Kasnije ju je istisnula Hera. Kod Homera se *Diwīa* više ne javlja. Ali pamfilijska forma *Διῖα*⁶⁰ ukazuje da je ranije ona ipak bila poštovana.

Od poznatih olimpskih bogova u Tn 316 spominju se još *Hermes* i *Ares*, ali se ova dva imena ipak odnose samo na jedno božanstvo: *e-ma-a₂*, *a-re-ja* [*Hermāhāi*]

⁵⁵ Evans, JHSt 17, 1897, 327—361, identifikovao je Δικταῖον ἄντρον (Strabo X, 476) kao pećinu blizu sela Psihro (*Psykhro*), oko 30 km jugoistočno od Knosa, gde su pronađeni razni votivni predmeti; Sp. Marinatos (Kadmos I, 2, 1962, 87—94) smatra da je pećina u Arkalokhori ona gde je, po Hesiodovim rečima, Reja rodila Zeusa. U sredini je otkriven oltar, a oko njega su nađeni mnogobrojni votivni predmeti i neobrađena bronza, što mu je dalo povoda da zaključi da je pećina služila ne samo kao svetilište već i kao radionica u kojoj se prerađivala bronza, up. još i Archäol. Anzeiger 1962, 903—916.

⁵⁶ Cf. W. K. C. Guthrie, *The Religion and Mythology of the Greeks*, CAH, Cambridge 1961, 21.

⁵⁷ Рыбаков, o.c. 101ss.

⁵⁸ Ovakvih slučajeva ima i na drugim mestima: U Poljskoj na Lisoj gori ranije je postojao hram posvećen slovenskim boginjama: Ladi, Leli i Ježi. U XII veku na istom mestu je podignut manastir Sv. Trojica. Promenom kalendara u Bugarskoj posle 9. sept. 1944. spontano su uvedeni dvojni praznici, npr. oficijelni praznik Sv. Đorđe pomaknut je od 6. maja za 13 dana unazad, ali narod po tradiciji i dalje slavi 6. maj, no sad pod drugim imenom: „Đenšt na ovčara“; isto je tako Sv. Trifun pomaknut unazad (sada 2. febr.), a 14. februar se slavi kao „Đenšt na lozara“ itd.

⁵⁹ Ili nimfa prema drugim mitovima.

⁶⁰ Gérard-Rousseau, o.c., 67s. nalazi da je to epitet koji odgovara stind. *šri*, ‘sja’, međutim, iz teksta se jasno vidi da je to posebno božanstvo. Mikenski bogovi se javljaju u parovima muško—žensko), v. niže str. 35.

Arēai], dat., gde je *a-re-ja* verovatno epitet Hermesa, koji dobija na dar jedan zlatan putir i jednog muža.

Ranije se smatralo da je bog *Dionis* kasno uveden u grčki panteon. Kod Homera on nije važno božanstvo i ima mnogo mitova o protivljenju uvođenja njegovog kulta u Grčkoj, kao kasnije u Rimu.⁶¹ Međutim, na tablicama iz piloskog arhiva Dionisovo ime se javlja dvaput u genitivu: *di-wo-nu-so-jo* [*Diwonusoio*] (Xa 102 i 1419.1). Natpisi su fragmentarni i budući da se ovo ime ne susreće u spiskovima s drugim bogovima, autori *Docs*² 127, 540)⁶² smatraju da se identifikacija s bogom Dionisom treba smatrati pre verovatna nego sigurna. Ali, na zadnjoj strani PY Xa 1419, v. 2 javlja se reč *wo-no-wa-ti-si*,⁶³ toponim, složen u prvom delu od reči *wo-no-* [*woinos*] *Foivos* i upućuje na to da je Dionisov kult s vinom u mikensko doba već praktikovan. Ovo je važan podatak koji koriguje prethodno mišljenje o kasnom uvođenju Dionisovog kulta u grčku religiju. Preci Grka mogli su usvojiti Dionisov kult još pre nego što su stigli na Balkan.⁶⁴ M. Nilson⁶⁵ primećuje da na Kritu nije bilo Dionisovog kulta. U stvari, ideje ovog kulta bile su prenete na Zeusa, o čemu ima mnogobrojnih svedočanstava kod klasičnog grčkih autora (up. Strabo, X. 496: „Zeusov kult na Kritu je bio orgijastičan”; Evrip., *Bacch.* 119ss.: „prvi grčki bog na Kritu bio je Dionis” i t.d.). Očevidno je da je Zeus na Kritu pridobio funkcije Dionisa, ali je, kao i u suvozemnoj Grčkoj bio slavljen pod svojim imenom.

Iz izloženog se vidi da je sinkretizam minojske (kritske) i mikenske grčke religije u kasno bronzano doba uznapredovao, ali natpisi pokazuju da taj sinkretizam tada još nije bio završen. Videli smo kako je Hera zauzela mesto indoevropske Divije. U to vreme Divija je bila još moćna; imala je svoje svetilište i svoje robove i robinje (PY An 607, Cn 1287). Njoj su se prinosili skupoceni darovi i žrtve kao i Heri, koja ju je kasnije potpuno istisnula. S druge strane, pojedini minojski bogovi, poštovani u mikensko doba, npr., *pa-ja-wo-ne* [*Paiaowanei*], dat. *e-nu-wa-ri-jo* [*Enualiōi*], dat. (KN V 52), (up. *Ἐνάλιος* II. XVII, 211 +), docnije su postali epiteti olimpskih bogova: *Paiawōn* — *Apolon*, a *Enuaios* = *πολεμικός*, epitet *Aresa* *Posejdona*, *Dionisa*. Ime *Aresa* se javlja u KN Fp 14 kao *A-re*, up. i formu *a-re-a₂* u PY Tn 316, v. 7; lično ime *a-re-i-me-ne* [*Arēimenes*] (TH Z 849, - 852), patronimik *a-re-i-jo* [*Arēios*] (KN Le 641, PY An 656.6) i dr., što pokazuje da je ovo božanstvo bilo poznato Mikencima. Sličan zaključak se može izvesti i za *Hefaista* na osnovu ličnog imena *a-pa-i-ti-jo* [*Hāphaistios*] (KN L 588).

Isto tako, u natpisima lineara B javljaju se imena koja prema kontekstu označavaju božanstva, ali se ne mogu objasniti grčkom etimologijom niti su sačuvana u kasnijoj grčkoj religiji. Mnoga od tih imena pripadaju pregrčkom jezičkom i kulturnom supstratu. Naročito je veliki broj boginja ove kategorije, up., npr., *ma-na-sa* [*Mnasai*]⁶⁶ i *pi-pi-tu-na*, sa predgrčkim sufiksima *-ssa* i *-tuna*. Ovo drugo

⁶¹ Cf. *Senatus consultus de Bacchanalibus*, bronzana ploča iz Teurana, 186 g. pre n.e. A. Ernout, *Recueil de textes latins*, Paris 1947, 58—68.

⁶² Up. još J. Chadwick, *Myc. World*, 100; — *What do we know about Mycenaean Religion?* Linear B: a 1984 Survey (v. prim. 25), 191—202, gde naglašava: Opreznost nalaže da budemo uzdržljivi u određivanju da li je ovo ime teonim ili antroponim.

⁶³ Za identifikaciju toponima *wo-no-wa-ti-si* sa *Φωφόρα* = *Οἰνότης*, v. M. D. Petruševski, *Ž. A.* XI 1961, 278.

⁶⁴ Guthrie, *o.c.* 8.

⁶⁵ *MMR*² 579.

⁶⁶ Identifikaciju ovog imena sa *Mā anassa*, koju je predložio C. Лурье, *o.c.* 299, niko ne uzima za ozbiljnu, jer se u njoj ne vodi računa o nekim osnovnim fonetskim osobinama mikenskog grčkog dijalekta. Međutim, Рыбаков, *o.c.* 360s., na osnovu ove i nekih drugih identifikacija C. Лурье, izvodi dalekosežne hipoteze, v. opširnije П. Илиевски, *Кон уйойтребайа на паралели меѓу микенската и словенската религија*, (prim. 30), 23.

žensko božanstvo podseća na kritsku planinsku boginju *Diktuma*,⁶⁷ koju su Grci pozajmili od Minojaca, ali ne razumevajući ime, izvedeno iz oronima *Dikte*, povezali su ga s rečju *δίκτης* 'mreža' i poštovali su je kao boginju ribolova. U natpisima ima i drugih teonima čija etimologija nije jasna i koji nisu sačuvani u kasnijoj grčkoj religiji, npr., *di-wo-pu-ka-ta*, *e-ke-se-si*, *pa-de*, *pa-ja-ni-jo*, *qe-ra-si-ja*, *qe-ra-si-jo*, *si-ja-ma-to* i dr. Sve to govori u prilog zaključku da pun sinkretizam minojske i mikenske religije još nije bio završen.

Identifikacija imena bogova sa mikenskih tablica nije uvek laka. Retke su tablice kao KN V 52 gde se u dva nepuna reda spominju tri-četiri olimpijca: *Enualios* *Paiawōn*, *Poseidōn*, a u prvom redu ima indikacija i za *Atemu* *|a-ta-na-po-ti-ni-ja|*. Mnogo su češći slučajevi da se na istoj tablici kao primaoci darova, pored bogova i polubogova, javljaju još i ljudska bića, npr. TH Of 36 *a-ke-ti-ra₂* koja u domu Potnije izgleda treba da obrađuje vunu. U piloskoj Es seriji, osim Posejdonu, dažbine (*do-so-mo* *|dosmos|* 'zaduženje, obaveza') se opredeljuju i jednom funkcioneru: *we-da-ne-we* *|Wedanewei|*, dat. i jednoj grupi kulturnih službenika **34-ke-te-si*. U PY Un 219, pored *a-ti-mi-te* *|Artimidei|* 'Artemidi', Potniji, *e-ma-a₂* *|Hermāhāi|* 'Hermesu', *pa-de-we* *|Padewei|*, božanstvu koje se javlja i u Knosu (v. gore Fp 1), kao primaoci dažbina registruju se i lica raznih profesija: *e-ke-ra-<wo>ne* *|Ekhelawonei|*, lično ime u dativu, velikodostojnik palate, *ka-ru-ke* *|karukei|* dat. od *κῆρυξ*, dor. *κᾱρυξ* 'glasnik', *a-ke-ti-ri-ja-i* *|akestriai^hi|*, dat. plur 'švaljama', nekom *a-ka-wo-ne* *|Akhawonei|*, *ra-wa-ke-ta* *|lāwāgetāi|* 'vojvodi' i dr., ili KN Gg 713: *ma-ri-ne-we* *|Marinewei|*, teonim u dativu, i sluškinji (*ἀμφίπολος*).

Wa-na-ka *|wanax|* (F)āvaš je kralj, suveren, no u nekim kontekstima je titula božanstva,⁶⁸ možda i božji predstavnik na zemlji. U PY Un 219.7 *wa-na-ka-te* *|wanaktei|*, dat. javlja se pored *po-ti-ni-ja*; u Fr seriji naziv je upotrebljen kao za bogove koji primaju začinjeno ulje, up. 1220.2, 1227, 1235 i dr., ali je teško saglasiti se s tezom L. R. Palmera da je *wanax* bio „Priest-King”.⁶⁹ U tablicama nema dokaza iz kojih bi se videlo da je kralj bio deificiran kao hetitski. Činjenica što je mikenski kralj u svojoj palati imao privatni žrtvenik znači da je on imao potrebu za božjom zaštitom. Piloski kralj je mogao da kombinuje u svojoj ličnosti obaveze kralja na čovečjem nivou i u religijskoj sferi kad prima božanske počasti.⁷⁰

Primaoci darova u Tn 316 isto tako nisu svi veliki bogovi. Među njima ima i polubogova, heroja. Tako se u prvom pasusu spominje i neki *ti-ri-se-ro-e* *|Tris Hērō^hei|* 'Tri put heroj'. Ovo ime podseća na *Triptolema* iz Eleusina, koji je izmislio plug i naučio ljude da obrađuju zemlju, zato je uvek predstavljen sa Demetrom i Korom. Mikenski *Tris Hērōs*, pak, prima darove u Potnjinom svetilištu.

U prvom pasusu se spominje kao hapax legomenon *ma-na-sa* *|Mnasāi|* (v. gore).

U Posejdonov hram se nose darovi i vode žrtve za boginje *qo-wi-ja*, jedno oštećeno ime *na[]* i *ko-ma-we-te-ja*. Njihova identifikacija zadaje velike probleme.⁷¹

⁶⁷ Na to je prvi ukazao još A. Furumark u 1954. god., *Eranos* 52, 34.

⁶⁸ Docs² 476ss.; J. Chadwick, *Myc. World*, 97; M. Lejeune, *Revue des Études Anciennes* 64, 1962, 14.

⁶⁹ Trans. Philol. Soc., 1958, 6s., 23s. „Mladi bog” identifikovan kao sin i suprug Majke bogova, v. kritiku E. L. Bennett, *On the Use and Misuse of the Term 'Priest-King' in Minoan Studies*, *Κρητικά χρονικά* 15—16, I, 327—335.

⁷⁰ L. Baumbach, *SMEA* 20, 1979, 159.

⁷¹ O različitim sugestijama o tome da li je ovo ime teonim ili antroponim v. J. T. Killen *Mycenaean Possessive Adjectives in -e-jo*, *Transac. of the Philol. Soc.* 1983, 76s.

Interesantno je da *po-si-da-je-ja* ne prima darove na Posejdonov žrtvenik, već na Potnijin.

U trećem pasusu nabrajaju se darovi za tri boginje: *pe-re-swa* [*Preswā-i*], *i-pe-me-de-ja* [*Iphemedēiāi*] i *di-u-ja* [*Diwiāi*]. Svaka od njih ima svoj oltar. *Pe-re-swa* se spominje i u PY Un 6, gde joj se, kao i Posejdonu, prinose krava, ovca i svinja žrtva poznata i iz kasnijeg rimskog kulta kao *suovetaurilia*. P. Carratelli⁷² je dao sugestiju za identifikovanje ove boginje s Persefonom, koja je poznata i kao Kora, kćerka Demetre i žena Plutona. No ovo se ime može povezati i s *Persom*, majkom Perseja. *Iphemedēja* je svakako neko predgrčko žensko božanstvo čije je ime u grčkom adaptirano kao *Ἰφιμήδεια*;^{72a} prvi deo složenice, po narodnoj etimologiji, povezan je s poznatom reči (*F*)*ἵφι*, instr. plur. od *vis*. plur. *vires* 'sila' grčki (*F*)*ἴς*. *Drimios*, Zevsov sin, verovatno neki polubog, nije poznat u kasnijoj grčkoj mitologiji.

7. Od olimpskih bogova samo Zevsovo ime ima svoju jasnu etimologiju i paralele u drugim indoevropskim jezicima: *Zeṽs* < **Dǵēus* 'bog vedrog neba', up. ved. *Dyāuṣ pitar*, lat. *Juppiter* < **Dieu pater*, *Zeṽ πάτερ* u epiklezi 'Oče Zevse'. Ovo su ime sigurno doneli sa sobom na Balkan preci Grka i sa njihovom dominacijom Zevs je postao vrhovni bog panteona. U mikenskom su adekvatno predate padežne forme ovog teonima: gen. *di-wo* [*Diwos*] u *di-ri-mi-jo*, *di-wo*, *i-je-we*,⁷³ dat. *di-we* [*Diwei*], cf. kipar. *Διφέ-φιλος* 'Bogu-mil' i dr.

Bilo je mnogobrojnih pokušaja da se imena i drugih olimpskih bogova objasne indoevropskom etimologijom, ali činjenica da je za svako ime predloženo po nekoliko objašnjenja bez paralela u drugim ie. jezicima, jasno govori o nesigurnosti takvih interpretacija. Podaci iz mikenskih natpisa ne mogu definitivno rešiti probleme oko etimologija olimpskih teonima, ali je ipak u svetlosti tih podataka neophodno da se unesu izvesne korekcije u neka dosadašnja gotovo opšteprihvaćena objašnjenja. Fonetika mikenskog grčkog dijalekta je arhaična. U jeziku mikenskih Grka dobro su se čuvali neki nasleđeni ie. glasovi, koji su kasnije pretrpeli neke promene ili potpuno iščezli. Pravopis linearnog B pisma, i pored svih nedostataka, beleži te glasove i imena bogova, zapisana prema tadašnjem izgovoru, pružaju mogućnost da se proveri ispravnost ranijih objašnjenja i rekonstrukcija. Etimologije sa rekonstruisanom digamom [*F*] i kontrakcijom vokala predložene do sredine našeg veka, sada podležu pod sigurnu kontrolu, jer se u mikenskom digama čuva dobro u svim pozicijama, a kontrakcije vokala još nema, up. *wo-i-ko-de* [*woikonde*] *Φοικόνδε*, *ke-se-nu-wo* [*xenwos*] *ξένος*, *ξείνος*, *a-pi-po-re-we* [*amphiphorēwes*] *ἀμφιφορήεις* itd.

Pretpostavljalo se da je ime *Posejdon* ie. porekla. Na osnovu korintske forme *Ποσειδάων* (*F*)*o(v)* (Schwyzer, *Dial.* 123) rekonstruisana je starija forma *Ποτειδάων* sa digamom. Međutim, ovo ime, koje se u mikenskom često javlja (26 puta u pilos-

⁷² Studi Classici e Orientali 7, 1958, 20, up. i C. Gallavotti, Rivista di Filologia 37, 1959, 165; J. Chadwick, *Myc. World*, 95.

^{72a} Identifikacija G. Neumanna (Münch. Studien, Heft 46, 1985, 165—172) *i-pe-me-de-ja* sa *Ispemedēia* teoretski je moguća, ali odsustvo takvog grčkog teonima u pomikensko doba ne daje garanciju da je i sigurna.

⁷³ Smatralo se da je *ἰός* novija forma za *ἰνός* 'sin', međutim, mitološko ime Jokaste, *Ἰοκάστη*, Oidipove majke, koja je bila *slavna po sinu*, govori da je **iós* < *ἰός* sa disimilacijom ipak stara forma, paralelna sa *ἰνός*, i da se mogla javiti u mikenskom; up. i *i-*65* [*hios*] (PY Ae 344, Aq 64, —218), a posebno Jn 725, gde sledi za ličnim imenom sa veznikom *-qe* 'otac i sin', isto kao i u MY V 659: žensko lično ime + *tu-ka-te-qe* (*thugatērque*) 'majka i kćerka'.

kom i jednom u knoskom arhivu), bez digame glasi: *po-se-da-o* /*Poseidāōn*/ *Ποσειδάων* (Hom.), gen. *po-se-da-o-no* /*Poseidaonos*/ (KN X 5560?, PY Eq 34, Es 649), dat. *po-se-da-o-ne* /*Poseidaonei*/ (KN V 52, PY Es 646), var. *po-se-da-o-ni* (PY Un 718), up. još *po-si-da-e-ja* /*Posidaeiāi*/, dat. (PY Tn 316), *po-si-da-i-jo* 'hram Posejdonov' (Tn 316), *po-si-da-i-je-u-si* (PY Fn 187.18) 'sveštenicima Posejdona'. Da je ovo ime bilo obrazovano sa sufiksom *-awōn*, digama bi bila sigurno odbeležena na natpisima.

P. Kretschmer je znao za korintsku formu ovog imena, ali ipak još početkom našeg veka⁷⁴ ime je objasnio kao složenicu iz ie. **posei*, vok. sa asibilacijom dentala *t* pred jotom od *potis* 'gospodar', 'suprug' i predgrčko *dās* 'zemlja' /up. *e-ne-si-da-o-ne* KN M 719), dat. sa *Ἐνοσίχθων, ἔννοσι-γαίος* /Hom./ i *Ἐννοσίδης*, tip *τενοσίμωρος*. Hipotetičnu imenicu *dās*, -s-osnova, on otkriva i u *Dāmātēr Δημήτηρ* analogna epikleza 'Majko zemljo'.⁷⁵ Teonim *Ποσειδάων*, obrazovan sufiksom *-ōn*, prema njemu, znači: 'O Gospodaru zemlje'. Mikenski tekstovi su potvrdili odsustvo digame. Forma *po-si-da-i-jo*, gde su vokali *-a-i-* označeni posebno, pokazuje da oni ne obrazuju diftong i da su razdvojeni jednim glasom *h* < *s* od imenice *das*. Isto se to vidi i iz forme ž. roda *po-si-da-e-ja* izvedena od *Posidaheus*, *Posidewja*, kao *i-je-re-ja* /*ijerewja*/ od *i-je-re-u* /*hiereus*/.⁷⁶

Sličan je slučaj i sa teonimom *Ἐμῆς*. Ajolska forma *Ἐμῆς* i tesalska *Ἐμῆς* dale su povod za pretpostavku da je ovo ime skraćeno od *Ἐμῆς*.⁷⁷ No mikenske forme *e-ma-ha* (*e-ma-a₂*) /*Hermahāi*/, dat. i *e-ma-ha-o* /*Hermahāo*/s gen. (KN D 411) i dr. pokazuju da teonim *Ἐμῆς*, kao ni *Ποσειδῆς*, ne sadrži digamu.

Bechtel dopušta digamu i u teonimu *Ἀρης* na osnovu lezbijske forme *Ἀρεος*, Hom. gen. *Ἀρηος*, ajol. *Ἀρως*, ak. *Ἀρεα*. Međutim, mikenske forme *a-re* /*Arei*/, dat., lično ima *a-re-i-jo* /*Areios*/, *pa-na-re-o* /*Panareios*/ i dr. (v. gore), isključuju mogućnost prisustva digame.⁷⁸

Na osnovu elejske forme *Ἐρφατοῖς* pretpostavljalo se da ime *Ἥρα* dolazi od **HqFa*, izvedeno iz osnove od koje je i lat. glagol *servare*, sa značenjem 'pazi, čuva'.⁷⁹ Videli smo, međutim, da se ovo ime u Tn 316 javlja pored Zevsovog kao *e-ra* /*Herāi*/, dat. Interesantno je da se i u kiparskom, gde se digama inače dobro čuva do helenističkog vremena, ovo ime javlja bez tog glasa, up. Schwyzler, *Dial* 681.4. Da je ime bilo s digamom, ono bi u atičkom glasilo **Hqη* kao *κόρη* od **κόρ-Fa* mik. *ko-wa* /*korwa*/, Ime *Ἥρα* je sigurno predgrčko i u vezi je s imenicom *ἥρως*.

U svim gramatičkim priručnicima i imenica *ἥρως* se objašnjavala od osnove *ἥρωF-*, povezujući je sa gl. *servare*. Ali, mikenska forma *ti-ri-se-ro-e* /*Tris* (*h*)*ero*- (*h*)*ei*/, dat., ukazuje da ova osnova nije od **seru-*, kao ni teonim *Ἥρα*. Po svemu

⁷⁴ Up. Glotta 1, 1909, 27s.; C. J. Ruijgh, REG 80, 1967, 6—16; Minos 9, 1968, 109s.

⁷⁵ J. Chadwick, *Docs* 2 574; *Myc. World*, 87, nalazi da je teonim predgrčkog porekla, jer se drugi element složenice *-dās* ne može objasniti grčkom i indoevropskom etimologijom. Isto tako, on odbija i pokušaj da se *Δημήτηρ* objasni indoevropskom etimologijom.

⁷⁶ Očevidno, korintska forma *Ποσειδάων* sa digamom predstavlja inovaciju po analogiji imena sa sufiksom *-awōn*, a pre svega sa *Παιῶν Παιών*. I u savremenim jezicima ima dijalekata gde intervokalno *w* nije stabilno i otpada, kao u zapadnomakedonskim govorima, a u drugim ne samo što se *w* u ovakvoj poziciji dobro čuva već i neki drugi nestabilni glasovi (*h*, *j*) u intervokalnom položaju prelaze u *v* (up. skopski govori: *snava* < *snaha*, *begava* < *begaha* itd.). Tako se i u korintskom umetala digama i tamo gde joj etimološki nije mesto.

⁷⁷ Up. F. Bechtel, *Gr. Dial.* I, 64, 173.

⁷⁸ P. Ilievski, *Ž. A.* 34, 1984, 52s.

⁷⁹ Boisacq, *DELG* s. v.; H. Frisk, *GEW* s. v.

sudeći, ovde je u pitanju predgrčka osnova na -*ως*-, ne na -*ωF*-, tip *Μίνως*, *Μινώ-ιος*: *ἡρώϊος*, *Τρώς*.⁸⁰

Od imena bogova primalaca darova u Tn 316 mogu se objasniti indoevropskom etimologijom još i *do-po-ta*, što predstavlja dijalekatsku varijantu kasnijeg *δεσ-πότης* 'gospodar (kuće)'. *Do-po-ta* je verovatno bio zaštitnik piloske palate, kao što je *da-pu₂-ri-to-jo po-ti-ni-ja* [*Laburinthoio Potnia*] bila zaštitnica knoskog labirinta.

Sama reč *Potnia* je isto tako indoevropskog porekla, up. stind. *patni* 'gospodarica, gospoda', ali je ovim imenom mogla biti nazvana neka od predgrčkih boginja. Tako se može objasniti i *Gwowa* od ie. *g^wōus* 'govedo'. U grčkoj mitologiji ovo se ime ne javlja; njenu funkciju je verovatno preuzelo neko drugo božanstvo. U mikenskom onomastikonu ima veći broj ličnih imena izvedenih od osnove **g^wōu-*, kao u klasičnogričkom sa *ἰππος*,⁸¹ što ukazuje na veliko poštovanje ove domaće životinje. Nije isključeno da su Mikenci imali posebnog zaštitnika krupne stoke, domaćih životinja, *Gwowa*, kao što je Artemida, *πότνια θηρῶν*, bila zaštitnica divljih životinja.

Komaweteia ima paralelu sa muškim imenom *ko-ma-we* [*Komawens*] (PY An 519.10 i dr.), gen. *ko-ma-we-to* [*Komawentos*] (KN Dk 920), dat. *ko-ma-we-te* [*Komawentei*] (KN C 913, PY Cn 925) i *ko-ma-we-ta* [*Komawentāi*?, *Komawes-tāi*?] (KN B 798) i možda u osnovi imena leži reč *κόμη* 'kosa', mada bi se tu očekivala forma **Komawessa* od *Komawentja*. Pomoću objašnjenja imena, ipak, teško je odrediti kakve je funkcije mogla imati *Komaweteia*. Možda je ona bila zaštitnica stada. Takva se funkcija može pripisati i božanstvu **ma-ri-ne-u* [*Mallineus*],⁸² dat. *ma-ri-ne-we* [*Mallinewei*] (KN Ga 674, Gg 713), a u Tebi *ma-ri-ne-wi-ja-i* (Of 25, -34), verovatno služiteljke ovog božanstva, angažovane možda preradom vune *μαλλός* 'vuna'. *Mallineju* se u Tebu (*te-qa-de* [*Thēg^wansde*]) šalju tkanine iz Mikene, up. MY X 508: a. *te-qa-de*, ta[

b. *ze-ta* [*pu-ka-ta-ri*] [] *ma-ri-ne[-we]*, a u KN Ga 674 njemu se daje začim korijandar, dok je u Gg 713 — med. *Mallineus* izgleda sličan slovenskom božanstvu sitne stoke, „skotjem bogu” *Volosu* ili *Velesu*.

Filolozi pokušavaju da objasne teonime, a istoričari religije na osnovu tih etimoloških objašnjenja izgrađuju teorije o njihovim funkcijama i pokušavaju da rekonstruišu sistem preistorijske religije. Međutim, mora se imati u vidu činjenica da se pomoću etimološkog objašnjenja teonima ne može uvek sa sigurnošću otkriti sadržina verskih predstava o karakteru i funkcijama nosilaca tih imena. Čak ni kod teonima sa jasnom etimologijom, kao što je, npr., slučaj sa Zevs-ovim imenom čovek ne može biti siguran da se funkcije božanstva poklapaju sa značenjem reči. Videli smo da je Zevs na Kritu primio obeležja jednog htoničnog boga vegetacije, ona se razlikuju od predstava o jednom „bogu vedrog neba” i „gromovniku”. Minojska *Diktuna* 'Planinska majka', kod Grka je etimološki povezana s rečju *δίκτυς* 'mreža za lovljenje riba' i postala je boginja ribolova; *i-pe-me-de-ja* je adaptirana kao *Ἰφιμέδεια* itd. Takve promene pomoću narodnih pseudoetimologija mogle su nastati i sa drugim imenima božanstava.

8. Tradicionalno mišljenje da u mikensko doba nije bilo zidanih kulturnih objekata van palate, kako smo videli gore (str. 11), arheolozi su osporili otkrivši te-

⁸⁰ Up. C. J. Ruijgh, *Res Mycenaee*, Göttingen 1983, 403, n. 51; A. Heubeck, *Praegraeca*, Erlangen 1961, 48s.

⁸¹ Opširnije v. P. Ilievski, *Res Mycenaee*, 208s; Ž. A. 30, 1980, 76s., 86.

⁸² Cf. G. Carratelli, *Parola del passato* 30, 1975, 245; L. R. Palmer, *Nestor* 1. II, 1979, 1338s.; druga literatura v. F. Jorro, *DMic.* s. v.

melje i zidove hramova sa fiksnim oltarima van domova za stanovanje ljudi. Broj dosad otkrivenih takvih objekata nije tako veliki, ali je ipak dovoljan da pokaže da su Mikenci imali i upotrebljavali takve objekte.

Kultne manifestacije su se oduvek održavale na nekim određenim mestima. Najstarija svetišta su bila pod vedrim nebom: na planinskim vrhovima, pored neobičnih prirodnih objekata: kameni stubovi, stalagmiti, sveti gajevi i dr. Na tablicama se spominje i sveti gaj. Reč se krije u toponimu *a-se-e* [*Alse^{ei}*], dat.-lok., ili *Alse^ē*, instr.-abl./ od **Alσos*, izveden iz apelativa **αλσος* 'sveti gaj'. Ali u ovim tekstovima ima i neospornih dokaza da je, pored prirodnih kulturnih mesta, u mikensko vreme bilo i izgrađenih hramova, gde su se izvršavali religijski obredi. Sudeći po PY Un 2: *pa-ki-ja-si, mu-jo-me-no, e-pi, wa-na-ka-te* [*Sphagiansi mu-iomenōi epi wanaktei*], može se pretpostaviti da su se u Sfagijanama, u svetištu Potnije održavale masovne ceremonije, verovatno, u čast posvećivanja kralja, jer ovde sam kralj, odn. palata, daje ogromne količine prehrambenih namirnica (ječam, brašno, masline, smokve, vino i domaće životinje za meso: jedan vo, 26 ovnova, 6 ovaca, 2 jarca, dve koze, jedna ugojena svinja i 6 drugih svinja).⁸³ Iz natpisa se ne vidi kakvi su se sve obredi izvršavali u hramovima. Bilo je i svetišta sa specifičnim personalom, npr., u Metapi, gde je jedan od roditelja sluškinja obično bio rob.

Iz mikenskih pisanih dokumenata doznajemo da je postojala hramovna organizacija u kojoj je bilo angažovano mnoštvo ljudi raznih kategorija i hijerarhijskih stepena. U piloskim tablicama se nabroja 80 lica raznih profila iz personala Potnijnog svetišta u Sfagijanama. Podaci iz tablica govore da su svetišta imala svoje ekonomije, da su posedovala obradivu zemlju,⁸⁴ svoja stada i zanatlije: kovače u piloskom kraljevstvu, tekstilne radionice i radionice u tebanskom. Pripadnost stada ovaca i zanatlija je označena imenom božanstva, najčešće pridevskom formom: *po-ti-ni-ja-we-jo* 'Potnijini'. Takvi kovači se spominju u mestu *a-ke-re-wa* [Jn 330./, i *a-pe-ke-e* (Jn 431.). Nije jasno da li su ti kovači pripadali Potnijinom svetištu u Sfagijanama ili nekom drugom svetištu posvećenom Potniji u spomenutim gradovima. I u hrišćansko vreme ima više manastira posvećenih jednom svetitelju, a svaki od tih manastira raspolaže svojim imanjem i poslugom. Ali, ima i velikih, stavropigijalnih (kraljevskih) manastira, koji su, kako se vidi iz srednjovekovnih izvora, posedovali imanja i ljude daleko od mesta gde se nalazio glavni manastir.

Velike količine raznovrsnih produkata, registrovane na tablicama kao dažbine bogovima, sigurno nisu bile sve spaljivane na žrtvenicima, nego je jedan dobar deo tih namirnica služio za izdržavanje posluge u hramovima spomenutih božanstava. Činjenica, pak, da su dokumenti sa ovakvom sadržinom nađeni u arhivama mikenskih palata, govori da je kraljevska administracija vodila brigu i kontrolisala život tih kulturnih objekata i njihovih organizacija.

Videli smo gore (str. 19) da su imena svetišta na mikenskim tablicama najčešće označena imenom božanstva: *di-u-jo, di-wi-jo* [*Divion*], često u alativu *di-wi-jo-de* [*Divionde*], *po-si-da-i-jo, po-si-da-i-jo-de* [*Poseidaionde*] i t. d., ili imenom

⁸³ Interpretacija ovog natpisa zadaje velike probleme, ali najprihvatljivija izgleda ona o posvećivanju kralja, lit. v. kod F. Jorro, o.c. s. v.

⁸⁴ Kao što je svetište Potnije u Sfagijanama posedovalo mnogobrojne parcele orače zemlje i utrina, v. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, knj. 24, 1986, 5—40, tako je, sudeći po natpisima iz PY Es serije, i Posejdonov hram imao svoju zemlju, a oni koji su je obradivali bili su obavezni da svetištu daju svake godine izvesne količine rekolte kao što se to radi i danas sa crkvenim i manastirskim imanjima. Opširno o ovoj seriji v. Pia de Fidio, *I Dosmoi pilii a Poseidon. Una terra sacra di età micenea*, Roma 1977.

mesta gde su se ta svetišta nalazila: *a-mi-ni-so-de*, *di-ka-ta-de*, *pa-ki-ja-na-de* itd. Ovde ćemo se zadržati ukratko samo na nekim terminološkim pitanjima u vezi sa sveštenim mestima sa čisto filološkog aspekta.

Interesantno je da se u mikenskim natpisima ne upotrebljava neki opšti termin za svetište, ali ima nekoliko naziva koji se javljaju relativno retko:

Poznata grčka reč *ἱερόν*, τὸ, za 'svetište' javlja se svega tri puta:⁸⁵ *i-je-ro* /*hieron*/ i sledi iza imena mesta u alativu: KN Fp 363.2: *da-*83-ja-de* / *i-je-ro* S 2 *ki-ri-te-wi-ja* [KN Fp 5467. a] *di-ka-ta-de* [

. b] *de* / *i-je* [] *OLĒ* 1 [

U drugom redu moguća je lektura *i-je-ro*; i

KN Fh 2013: *pe-da-i-je-ro*, koje verovatno treba da se podeli u

pe-da, *i-je-ro* /*peda hieron*/ 'ka svetištu', up. PY Tn 316:

pe-da wa-tu /*peda wastu*/ 'ka gradu'.

U prva dva slučaja imenica *hieron* je određena imenom mesta gde se nalazi svetište, a u trećem slučaju mora da je u pitanju neko opštepoznato kultno mesto, kao *wa-tu* 'grad', a misli se na Pilos, up. *πόλις* za Carigrad, *urbs* za Rim i dr. O upotrebi ove reči sa pridevskim značenjem vidi niže (t. 9).

Kao naziv za svetište dvaput se javlja i reč *οἶκος*:

KN As 1519.11 [*ma*]-*ri-ne-wo*, *wo-i-ko-de*

. 12 *to-so* VIR 10

TH Of 36.2 *po-ti-ni-ja wo-ko-de* (v. tekst celog natpisa gore). U knoskim tablicama diftong *oi* često se piše sa scriptio plena, *wo-i-ko-de* / *woikonde*/, up. Hom. *οἰκόνδε* II. I, 606 i dr./, tj. 'u dom Malineja (da se odvedu) 10 ljudi'. U Tebi reč je napisana samo sa prvim delom diftonga isto kao: *ko-to-i-na* /*ktoina*/ u Knosu, a *ko-to-na* u Pilu. Dom Malineja u Knosu i dom Potnije u Tebi su u stvari njihova svetišta.

U tebanskim natpisima na isti način figurira i izraz *do-de* /*dō-de*, ili *don-de*/ iza ličnog imena u genitivu, up. Of 26, 31, 33: *o-*34-ta-o*, *di-u-ja-wo* i dr. *do-de*, tj. domu, ili u dom toga i toga. Znači, upotreba ovih reči je diferencirana. Dok *wo-i-ko-*, varijanta *wo-ko-*, sa teonimom u genitivu označava 'dom nekog božanstva', *do-de* sa antroponimom u genitivu znači 'dom za stanovanje ljudi'. Neosporno tu se vidi jedna tendencija za preciziranjem termina. Njihova identifikacija zavisi od povezivanja s imenom i od sadržine teksta. Pre svega, to nisu neki prirodni objekti nego su sa specijalnom namenom. U prilog tome govori i zanimanje *ka-ra-wi-po-ro* /*klawiphoros*/ 'ključonoša', obično žena, sveštenica, up. at. *κλειδοῦχος*. Ovo zanimanje se javlja među hramovnim službenicima⁸⁶ i potvrđuje postojanje kulturnih objekata koji su se držali pod ključem.

Ovde bi mogao da se spomene i izraz *o-pi-e-de-i* /*opi hedei*/

(PY An 1281) *Po-ti-ni-ja i-qe-ja*

]-*mo*, *o-pi-e-de-i*

sa značenjem 'u sedištu Potnije'. Glagol *sedeti* i u savremenim jezicima označava *živeti*. Sledstveno, i *sediste* ovde je sinonim za dom *δῶ* i *woikos* (F) *οἶκος*.

⁸⁵ Ova se reč javlja i u KN Dv 1447: *i-e-ro e-ko-so*, ali, sudeći po tekstu ove opširne serije, koji je napisan po istom šablonu, *i-je-ro* je ovde lično ime *Hieron* iz mesta *Exos* 'Εξος.

⁸⁶ Up. PY Eb 317: [*o*]-*da-a₂*, *i-je-re-ja*, *ka-ra-wi-po-ro-qe*, *we-te-re-u-qe*, *o-na-ta*, *to-sa-de*, *pe-mo* GRA 21 T 6 'sveštenica i ključarka idu zajedno.

Još tipičniji naziv za svetište je *vaōs*, *veōs*, koji se javlja na piloskoj tablici Jn 829, gde se govori o rekviziciji hramovne bronzе od koje je trebalo kovači da izrađuju šiljke za koplja i strele:⁸⁷

- .1 *jo-do-so-si* , *ko-re-te-re* , *du-ma-te-qe* -e-we-qe
 .2 *po-ro-ko-re-te-re-qe* , *ka-ra-wi-po-ro-qe* , *o-pi-su-ko-qe* , *o-pi-ka-pe-*
 .3 *ka-ko* , *na-wi-jo* , *pa-ta-jo-i-qe* , *ai-ka-sa-ma*⁸⁸

Sledi 16 imena mesta sa oznakom zaduženja *ko-re-te* i *po-ro-ko-re-te* koliko bronzе treba da dostave. Interesantno je da među lokalnim funkcionerima od kojih se traži ovaj materijal, figuriraju i *ka-ra-wi-po-ro* [*klawiphoroi*] 'ključonoše' hramova.

Izraz *ka-ko na-wi-jo*, bez sumnje znači *khalkon nawion*, 'hramovna bronza'⁸⁹ akuzativ, objekt glagola *do-so-si* [*dōsonsi*], 3. l. plur. futura. Reč *na-wi-jo* je pridev izveden od imenice *nāwos vāFōs* od **nās-wos* **vāσ-Fōs* 'hram'. Ova reč, koja je i danas u živoj upotrebi, ima jasnu etimologiju; izvedena je od osnove glagola *vaōuai* 'živeti', a imenica *vaFōs* znači 'stan, dom' božanstva, odn. idola toga božanstva. Većina mikenskih naziva za svetište imaju isto značenje: dom, stan, kuća gde se nalazi oltar i idol toga božanstva. Sličan semantički razvoj ovaj termin ima i u drugim jezicima, up. hijerogl. hetitski *parna* — 'dom' i 'hram', pa i u savremenim evropskim jezicima hram se zove i 'dom (božji)'. Važno je da se istakne da su grčki nazivi za svetište i hram već bili obrazovani u mikensko doba.

9. Iz prethodnog izlaganja videli smo da većina imena gorespomenutih olimpskih bogova sa mikenskih tablica, nezavisno od toga što svi nemaju jasnu etimologiju, pokazuje da su neosporno grčka. Isto tako, grčki su nazivi za sveštena mesta što nedvosmisleno dokazuje da su Mikenci bili Grci. Ovu istorijsku činjenicu nepoznatu do dešifrovanja linearnog B pisma,⁹⁰ potvrđuje i pregled termina nekih opštih religijskih pojmova, kao *bog*, *svet* (sacer), *sveštenik*, *sveštenica* i dr.

U natpisima se veoma često spominje reč *te-o* [*theos*] *θεός*, imenica muškog i ženskog roda 'bog' i 'boginja'. U KN Ai 966 *te-o do-e-ro* [*th. doelos, -oi*] možda je u genitivu plurala *θεῶν*, ukoliko nije greška za *te-o* <-jo> [*theoio*] gen. sing. Izraz *te-o-jo do-e-ro*, ili *do-e-ra* 'božji rob' ili 'robinja' javlja se stotinu puta samo u piloskoj E seriji natpisa, gde se registruju zemljoposrednički odnosi, uglavnom, u rejonu *pa-ki-ja-ne*.⁹¹ Forma u dativu plurala *te-o-i* [*theois*] *θεοῖς* je lako prepoznatljiva. Ona se obično javlja u frazi *pa-si te-o-i* [*pansi theoi^hi*]⁹² *πᾶσι θεοῖς* 'svim bogovima,'

⁸⁷ Pilosko kraljevstvo mora da se nalazilo u velikoj opasnosti kada se palata morala odlučiti na ovakav korak. I u istoriji novijeg datuma bilo je sličnih slučajeva da su crkvena zvana konfiskovana da bi se iz njih izlili topovi.

⁸⁸ Ovo je jedna odluka palate upućena lokalnim funkcionerima 16 administrativnih jedinica koje su sačinjavale pilosko kraljevstvo, za rekviziciju hramovne bronzе. Titule funkcionera nisu sasvim jasne, jer kasnije sa promenom socijalnog ustrojstva, one nisu sačuvane. Najvažniji i najodgovorniji od njih su *ko-re-te-re* i njihovi zamenici *po-ro-ko-re-te-re*, jer ispod formule samo njihova imena figuriraju pored imena mesta.

⁸⁹ Od većeg broja različitih sugestija kako treba shvatiti izraz *ka-ko na-wi-jo*, najprihvatljivija je 'hramovna bronza', v. J. Chadwick, *Docs*² 562; A. Leukart, *Coll. Myc. Chaumont* 1975, 1979, 186s., drukčije St. Hiller, *ibidem* 191.

⁹⁰ H. Šliman je mislio da su Mikenci bili Feničani. A. Evans, opsednut panminojskom tezom, smatrao je da su Grci u mikensko doba bili nepismeni robovi i da je grčki ep prvo bio zapisan na minojskom jeziku, a zatim preveden na grčki, up. *JHSt*, 1912, 288.

⁹¹ V. Godišnjak Centra za balkanol. ispitivanja, knj. 24 (prim. 84).

⁹² KN Fp 1. 5,7; -5.2; -6.1; -13.2; -14.2; -16.1; -18.2; -48.2,3; Ga 953.3; Gg 702.3; -705.2, -717.

ali ima primera i bez opredeljenja *pa-si*, up. PY Fr 1226: *ro-u-si-jo*, *a-ko-ro*, *te-o-i*, *pa-ko-we* OLE+PA v 3 [*Lousoi agroī theoi*]⁹³ *i sphakowens* OLE+PA/ 'bogovima u rejonu Lousoi začinjeno ulje 4.8 l'. Javlja se i pridev izveden od ove imenice *te-i-ja* u frazi *ma-te-re te-i-ja* [*mātreī theia*]. Ovde treba spomenuti i termin iz kulturnog života *te-o-po-ri-ja* [*theophoria*] *θεοφορία* [KN Ga 1058, Od 696], kao i složeno žensko lično ime *te-o-do-ra* [*Theodōra*] *Θεοδώρα* [MY V 659.4].

Nema mesta za bilo kakvu sumnju da je značenje mikenske forme *te-o* isto kao u klasičnom, vizantijskom i savremenom grčkom *θεός* 'bog', nezavisno od toga kakva se sadržina podrazumevala pod ovom reči u razna vremena. Važno je ovde da se istakne razlika u nazivu božanstva između grčkog i drugih indoevropskih jezika. Dok većina ie. jezika reč za 'bog' i 'božanstvo' izvodi iz osnove **deiw-*, up. stind. *deva-*, lat. *deus*, lit. *dievas* /slov. *div* iz te osnove je sa promenjenim značenjem, znači ispolin/, u grčkom je upotrebljena imenica *te-o* *θεός*.⁹³ Ova tipično grčka reč je već bila u upotrebi u mikensko doba i živa je do danas.

Tipično grčka reč je i pridev *i-je-ro* [*hieros*] *ἱερός* 'svet' (sacer). Gore smo videli da je ova reč u poimeničenoj formi sr. r. *τὸ ἱερόν* upotrebljena kao termin za svetište.⁹⁴ U pridevskoj upotrebi na tablicama je dokumentovana kao epitet za zlato, up. PY Ae 303:

pu-ro, *i-je-re-ja*, *do-e-ro*, *e-ne-ka*, *ku-ru-so-jo*, *i-je-ro-jo* FEM 14 + [*Pulos hierēas doelos heneka khrusoio hieroio*]⁹⁵ 'U Pilosu 14 + robinja (sluga) sveštenice radi sveštenog zlata'. Ovde se možda misli na poznatu instituciju hijerodula, ali to je samo pretpostavka.

Odsustvuje reč *āyos*, *-ovs* 'posvećenje' i pridev iz iste osnove *āyios* 'sacer',⁹⁶ koji je poznat kako iz klasičnog grčkog tako i iz kasnijih perioda do danas. U tekstovima se javlja termin *te-me-no* [*temenos*] *τέμενος*, koji je, prema Hesihiju, sinonim za *āyos*, up. *āyēa* *τεμένεα*. *Temenos* je u tablicama upotrebljen sa značenjem: teritorija koja pripada suverenu, up. i Hom. *τέμενος βασιλῆϊον* II. XVIII, 550 +.

U dosada otkrivenim mikenskim tekstovima isto tako se ne javlja reč *ōstios* 'svet', sa izvesnom semantičkom razlikom u odnosu na značenje koje ima *ōstios*. Dok *ἱερός* označava nešto sveto što pripada bogovima, *ōstios* ima više subjektivno značenje 'pobožan' i odnosi se na ljude i njihove obaveze prema bogovima. Ali odsustvo ovih reči (*āyos* i *ōstios*) može se objasniti prirodom i oskudnošću mikenskih tekstova.

Često se javljaju termini za sveštenik i sveštenica: *i-je-re-u* [*hierēus*] i *i-je-re-ja* [*hierēia*],⁹⁷ izvedene od iste osnove od koje je i *i-je-ro* *ἱερός*. Addjektiv *i-je-re-wi-jo* [*hierēwios*] upotrebljen je kao opis jednog suda [KN K 875], a može da bude i lično

⁹³ Etimologija reči nije jasna, up. P. Chantraine, DELG, s. v.

⁹⁴ Opširnije o svetištima mikenskog vremena v. St. Hiller, *Mykenische Heiligtümer: Das Zeugnis der Linear B Texte* u R. Hagg—N. Marinatos, *Sanctuaries ...* (prim. 25); M. Casewitz, *Temples et Sanctuaires*, Gis 1984, 18—95; P. Carlier, *Palais et sanctuaires dans le monde mycénien*, Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome, Actes du Colloque de Strasbourg 1985, 255—282.

⁹⁵ L. R. Palmer, *Interpr.* 284s. ovde vidi 'zlatni oltar', ali to se ne može potvrditi arheološkim nalazima, up. M. Gérard-Rousseau, o.c. 113. M. Lejeune, *Prêtres et prêtresses dans les documents myc.*, Hommages à G. Dumézil, Bruxelles 1960, 130, nalazi da *ἱερόιο* ovde može biti pridev 'sveto zlato' ili imenica 'zlato svetišta'.

⁹⁶ L. R. Palmer, *Interpr.*, 264s. nalazi da se u PY Tn 316 javlja glagol *āzōmai* od ove osnove u *a-ke* [*hagē*] 'was purified', ali takvo značenje ne može sintaksički da se uklopi u kontekst pored *pe-re* [*pherei*], koje stoji paralelno sa *a-ke*.

⁹⁷ Više o ovoj profesiji v. M. Lejeune, o.c. (prim. 95).

ime *Hierewios*, odn. *Hierewiōn*. U klasičnogrčkom ima nekoliko složenica izvedenih od osnove ove imenice za oznaku žreca/sveštenika *ὁς ἱερὰ ῥέζει*: *ἱεραθύτης*, *ἱεραποιός*, *ἱεραπόλος* i dr.⁹⁸ U mikenskim se natpisima od ovih složenica javlja *i-je-ro-wo-ko* [*hieroworgos*] *ἱερωργός* (Callim., Fr. 450) 'izvršilac žrtvenih prinosa'.

10. M. Finley⁹⁹ je konstatovao diskontinuitet između mikenskog i klasičnogrčkog sveta. To je neosporno tačno za sferu socijalnog i ekonomskog života. Religija je, međutim, stabilnija i konzervativnija. O tome svedoči i činjenica što ni posle hrišćanizacije na Balkanu nisu prestali da se praktikuju paganski običaji prirodne religije za plodnost zemlje.¹⁰⁰ U tim običajima ima kontinuiteta mnogo širih i dubljih razmera.

O kontinuitetu između mikenske i klasičnogrčke religije govori, na prvom mestu, činjenica što je većina bogova kojima se prinose darovi u mikensko doba ista i u klasično vreme, mada nije sasvim sigurno da li su bogovi sa mikenskih tablica, poznati i u klasično doba pod istim imenom, imali i iste funkcije. Poznato je da je posle propasti mikenskih palata došlo do znatnih socijalnih promena u jegejskom basenu. Neki termini iz socijalnog života su sačuvani u grčkom, ali sa promenjenim smislom. Tako je, npr., *qa-si-re-u* u mikensko doba bio lokalni upravnik i rukovodilac nekog zanatlijskog esnafa, a *βασιλεύς* je u pomikensko doba postao suveren. Suveren u mikensko doba bio je *wa-na-ka* [*wanax*] (*ῥ*)*ἄναξ*, a kasnije su *ἄνακες* na Kipru postali nazivi za rođake basileja. Takvih promena je moglo biti i u religiji. Jedno isto božanstvo u mikensko doba je moglo imati jedne, a u klasično doba druge funkcije.

Mikenski antroponimi, isto kao i teonimi, potvrđuju kontinuitet između mikenskog i klasičnogrčkog sveta.¹⁰¹ U mikenskim dokumentima ima dosta veliki broj ličnih imena predgrčkog porekla, no većinom su grčka, obrazovana, uglavnom, na isti način kao u klasičnogrčkom. Kontinuitet grčkog jezika iz mikenskog vremena najlakše se ogleda u leksici, koja je već bila oformljena u mikensko doba. Ima tipično grčkih reči koje vode poreklo iz ovog perioda. Pored gorespomenutih naziva za neke osnovne pojmove iz verskog i kulturnog života, ovde bih pomenio još i *a-to-ro-qo* [*anthroq^uos*] *ἄνθρωπος*, *do-e-ro* [*doelos*] *δοῦλος*, *ke-se-nu-wo* [*xenwos*], at. *ξένος* dr. dial. *ξεῖνος*, pa i sama reč *heroj* je iz mikenskog perioda, v. gore za *ti-ri-*

⁹⁸ Up. J.-L. Perpillou, *Les substantifs grecs en -eus*, Paris 1973, 263s.; F. Bader, *Demiourgos. Les composés grecs du type „Demiourgos“*, Paris 1965, 33, 137 n. 112.

⁹⁹ *Economic History Review*, 1957.

¹⁰⁰ Za ilustraciju ću navesti jedan takav primer iz s. Pobožja, oko 15 km severno od Skoplja. Taj se običaj, poznat pod imenom „sureti“ (maske), obavlja svake godine drugog dana Uskrsa. Učestvuju samo muškarci; ženske uloge tumače prerušeni muškarci. Program se iz godine u godinu u nečemu menja, međutim neke uloge su konstantne: lekar, pop i milicioner. Lekar obično vrši neku operaciju, najčešće porađa; pop blagosilja, osvećuje, venčava; milicioner održava red. Interesantna je predstava oranja, sejanja i blagosiljanja za rod. Dvojica, maskirana volovskim rogovima i upregnuta u jaram, vuku drveno ralo (mada se danas u selu ore gotovo isključivo traktorom); treći drži ralo, a za njim žena seje žito i svi blagosiljaju da žito rodi. U poslednje vreme ovaj se običaj modernizuje u ponečemu, ali on u osnovi ostaje kult plodnosti sa maskama domaćih životinja, najčešće jaraca i koza. Ove godine (1988), između ostalog, lekaru se pridružio veći broj „medicinskog osoblja“. Tu su se našla i sanitarna kola s upregnutim magarcem i natpisom: „Komisija za kontrolu side“. Bubnjevi i zurle progone besove i bolesti, a narod se odaje veselju.

¹⁰¹ Ovde treba dodati da takvu potvrdu pružaju i mnogobrojni toponimi dokumentovani na tablicama pod istim imenom pod kojim su poznati i kasnije, npr., na Kritu: *a-mi-ni-so* [*Amnisos*] *Ἀμνισός*, *ko-no-so* [*Knossos*] *Κνωσός*, *ku-do-mi-ja* [*Kudonia*] *Κυδωνία*, *pa-i-to* [*Phaistos*] *Φαιστός*, *tu-ri-so* [*Tulisos*] *Τυλισός* i dr., u kontinentalnoj Grčkoj: *pu-ro* [*Pulos*] *Πύλος*, *pe-re-u-ro-na-de* [*Pleuronade*] *Πλευρώνάδε*, *te-qa-de* [*Thēg^uansde*] *Θήγανσδε*, *ro-u-so* [*Lousoi*] *Λουσοί* itd. Mnoga od ovih mesta su povezana i sa religijskim životom.

se-ro-e. Takav je slučaj i sa antroponimima, up. *a-re-ka-sa-da-ra* [*Alexandra*], *e-ke-da-mo* [*Ekhedāmos*] *Ἐχέδημος*, *e-u-ru-po-to-re-mo-jo* [*Euruptolemoio*] *Εὐρυπτόλεμος*, *te-do-ra* [*Theodōra*] *Θεοδόρα* i mnoga druga čisto grčka lična imena.

Mnogobrojna lična imena sa mikenskih tablica poznata su i kao mitološka imena. Od 60 imena lica poznatih u mitološkoj genealogiji Neleida, porodice iz koje potiče Nestor, na tablicama, naročito iz piloskog arhiva, javljaju se 42 imena, npr., *de-u-ka-ri-jo* (PY An 654.12) odgovara Deukalionu, rodonačelniku ove loze. On se, slično starozavetnom Noju, jedini sa svojom ženom *Pirom* (*Πύρα*) spasio potopa na lađi koju je izgradio po Prometejevom savetu. Interesantno je da se javlja i ime njegove žene, up. *pu-wa* [*Purwa*] (KN Ap 639).

Na piloskim tablicama se javlja i patronimik *a-da-ra-ti-jo* [*Adrastios*], (PY An 656.14) od *Adrāstos*, a u mitologiji *Ἀδρηστος* je poznat kao vođa pohoda protiv Tebe.

Dokumentovano je i ime *ne-e-ra-wo* [*Nehelāwos*], (PY Fn 79.5) od osnove **nes-* 'vraćati, spasti (vojsku, narod)'. *Neleūs* otac Nestora, u stvari je kratko, hipokoristično ime od *Nehelāwos* 'Spasitelj naroda'.

Od oko 750 imena lica, bogova i domaćih životinja kod Homera, na mikenskim tablicama se javljaju 160 u istoj ili malo promenjenoj formi. Ovde, međutim treba da se naglasi da imena lica na mikenskim dokumentima nisu nikakvi heroji nego obični ljudi, uglavnom iz srednjih i nižih društvenih slojeva: vojnici, zemljoradnici, stočari, kovači, *theoio doeloi* i dr. Tako je *de-u-ka-ri-jo* [*Deukaliōn*] desetar jedne primorske stražarske jedinice, potčinjen drugom komandiru. *E-ko-to* [*Hektōr*] je najamnik dveju parcela zemlje koje se mogu zasejati sa oko 45 kg semena. Ime Ahila, *a-ki-re-u* [*Akhileus*], javlja se na knoskoj tablici Vc 106 bez drugog teksta i ne može se reći šta je bio, a u piloskoj PY Fn 79.2 *a-ki-re-we* [*Akhilewei*], dat., prima 5 manjih mera (oko 48 kg) ječma; *ka-ra-u-ko* [*Glaukos*] (PY Cn 285.4). Spomenućemo još samo nekoliko imena, mada se spisak ovakvih paralela može još produžiti: *o-re-ta* [*Orestas*] *Ὀρέστας*, (PY An 657.3), *ta-ta-ro* [*Tantalos*] *Τάνταλος* (PY Eo 224), *tu-we-ta* [*Thuestas*] *Θυέστας* (PY Un 267) i dr. Imenom atinskog heroja Tezeja, osnivača grada, *te-se-u* [*Theseus*] u PY En 74.5 je nazvan korisnik jedne parcele zemlje od 4 manje mere (38,4 kg semena). Ime Herakla, nacionalnog heroja Doraca, može se rekonstruisati na fragmentu *e*-*ra-ke-re-we* [*Heraklewēs*], *Ἡρακλῆς*, Kastor i Poluks: u *ka-to* [*Kastōr*] (KN Dp 1169), a *Polideuks* se može rekonstruisati na osnovu drugih imena koja sadrže elemente ove složenice: *po-ru-ka-to* [*Polukastos*] (KN Vc 74), v. *Πολυκάστη* (*Od.* III, 464) i *de-u-ki-jo* [*Deukios*, *Deukiōn*], [*MY* Au 102/ itd.

Kako objasniti ovu vezu između mitoloških grčkih imena i ličnih imena sa tablica lineara B?

Poznato je da je sjaj mikenske civilizacije potamneo kada su u XII v. pre n. e. Dorci, necivilizovano grčko pleme, sišli sa epirskih planina u urbanizovanu sredinu, opljačkali i zapalili kraljevske palate mikenskih centara i naselili su se u Tesaliji i na Peloponezu. Da bi legalizovali svoju okupaciju ovih zemalja, oni su se oslonili opet na mitove. Proglasili su se potomcima Herakla iz Argosa, a to znači „da su autohtoni”. Prema mitu, Herakle je bio progнан iz Peloponeza na sever, a sada se njegovo mnogobrojno pokolenje u trećem kolenu vraća u „svoju zemlju”, na koju „polaze istorijsko pravo”.

Dorska okupacija od XII—VIII veka pre n. e. u Grčkoj je poznata kao „mračni period”. U odsustvu političkog i kulturnog jedinstva, a bez pismenosti, u grčkoj sredini su se počele razvijati legende o životu u sjajno mikensko doba, isto kao što

su u periodu osmamljske dominacije na Balkanu počele bujati epske narodne pesme u kojima se glorifikuje život u srednjovekovnim feudalnim državama i pojedini nacionalni heroji.

Za vreme „mračnog perioda” nastaje i grčki ep o legendarnim junacima iz mikenskog doba. Tradicija je još bila živa i podgrevala je spomen na „lepa stara vremena”. Ova je poezija bila osobito živa među potomcima onih mikenskih porodica koje su pred najezdom Doraca pobile sa Peloponeza i našle utočište na ostrvima Sredozemnog mora i u Maloj Aziji. Nostalgični za starom domovinom, oni nisu zaboravili nekadašnje vođe, koje su smatrali svojim rodonačelnicima i osnivačima njihovih gradova i kolonija. Ta svest se sačuvala i među stanovništvom koje je ostalo u kopnenoj Grčkoj.

U vremenu kada su se počele stvarati urbane sredine, za osnivače svojih gradova i oni su smatrali neke heroje iz mikenskog vremena. Tako su Atenjani poštovali heroja Teseja kao svoga rodonačelnika i osnivača grada Atene, organizatora i mitskog zakonodavca — *νομοθέτης*. *Θησεύς* je kratka forma jednog složenog ličnog imena koje je u svom prvom delu sadržavalo element *Θησι-* kao *Ἀλεξι-* u *Ἀλέξανδρος*.¹⁰²

Legendarni osnivači i drugih grčkih gradova nazvani su mikenskim ličnim imenima. Ta su imena bila dostojna da ih nose grčki heroji. Nezavisno od toga što su to imena nižih društvenih slojeva, narodna fantazija ih je idealizovala i pripisivala im natprirodne moći. Heroji su u mitovima predstavljeni kao da su sa majčine ili očeve strane imali božansko poreklo. Prema Homeru, oni su bili viši, silniji, hrabriji, „nego muži danas”, ali ipak smrtni (smrt nije mogao izbeći ni silni Herakle). Na sličan način je u našoj narodnoj pesmi idealizovan i Kraljević Marko. On je, u stvari, bio turski vazal i poginuo je boreći se na strani inovernog gospodara protiv hrišćana u Rumuniji. Ali, narodna pesma ga je predstavila kao borca protiv Turaka i zaštitnika hrišćana. Tako, jedno je istorija, a drugo idealizovana prošlost u mitovima i pesmama.

Za istoriju grčke mitologije i religije osobito je važan ovaj moment. Kada su se organizovali grčki gradovi, o njihovim osnivačima su se plele fantastične legende, a ujedno je počeo jačati i kult heroja i rodonačelnika plemena, kao što su to bili kult Dioskura, Teseja, Herakla i dr. usko povezanih s olimpskim bogovima. Ali je narod istovremeno poštovao i mnogobrojna htonična božanstva.

11. Iz gore izloženog na kraju možemo sumirati važnija zapažanja o doprinosu linearnih B tekstova u rasvetljavanju grčke religije kasne bronzane epohe:

a. Osnovni uslov korišćenja podataka iz mikenskih dokumenata o religiji zahteva veliku opreznost i kritičnost. U interpretaciji pojedinih reči i termina mora se strogo voditi računa o paleografiji natpisa, o jezičkim osobinama arhaičnog mikenskog dijalekta i o kontekstu u kome se nalazi dotična reč.

b. Neka saznanja stečena na osnovu literarnih izvora i arheoloških nalaza do dešifrovanja linearnog B pisma mogu se potvrditi podacima iz mikenskih dokumenata, na pr.: svetišta spomenuta u literaturi, kao pećina Ejleitijske kod Amnisa, Zevsovo na planini Dikte i dr., potvrđena su kako arheološkim nalazima, tako i podacima iz linearnih B tekstova. Isto tako, natpisi govore o dvojnom karakteru mikenske religije sa htoničnim i nebeskim božanstvima.

¹⁰² Cf. A. Heubeck, BzNf 8, 1957, 271; E. Risch, *La contribution de la langue mycénienne au problème de la transition du palais à la cité*, u štampi.

c. Od karakteristika mikenske grčke religije na prvi pogled pada u oči dominantna uloga ženskih božanstava. Tu na prvo mesto dolazi *po-ti-ni-ja* kao univerzalna majka zemlje. Spominju se i posebne boginje: Artemida, Eleutija, Erinija i mnoge druge čija imena nisu sačuvana u pomikensko vreme. Sudeći po darovima koji im se prinose na žrtvu: krvne — *suovetaurilia*, beskrvne — začinjeno ulje, vino (levanice), zatim žito, brašno i razni plodovi i začini, može se zaključiti da su boginje bile, uglavnom, htoničnog karaktera.

d. Htonični kultovi se mešaju s nebeskim. Sinkretizam između minojskih i mikenskih kultova je uznapredovao, ali nije bio doveden do kraja. Zevs je na Kritu pridobio osobine htoničnog božanstva vegetacije. Njegova supruga je predgrčka boginja plodnosti Hera. Divija — indoevropski ženski Zevsov pandan poštovana je i u mikensko vreme, ali ju je očigledno potisnula Hera, koja se javlja zajedno sa Zevsom i prima darove u Zevsovom svetilištu. I neki drugi mikenski bogovi se javljaju u parovima (muško — žensko), npr., *Posejdon* — *Po-si-da-e-ja*; *Qe-ra-si-jo* — *Qe-ra-si-ja*; *Qo-we* (?) — *Qo-wi-ja* i dr.

e. Individualizacija božanstava je postojala u mikenskoj religiji, ali taj proces, izgleda, još nije bio završen. Ima veliki broj preuzetih minojskih božanstava, up. *pi-pi-tu-na*, *ma-na-sa*, *pa-de* i dr. Mnoga od njih kasnije se ne javljaju. Ona su bila ili zamenjena drugim božanstvima sličnih funkcija ili su produžila vek kao epiteti olimpskih bogova (npr. *pa-ja-wo* — *Apolon*, *e-nu-wa-ri-jo* — *Ares* i dr.).

f. Najnovija arheološka i filološka naučna dostignuća ipak dokazuju da se termin „kritsko-mikenska”, odn. „minojsko-mikenska” religija mora razdeliti na „monojsku” i „mikensku”, jer i pored pretrpljenog silnog minojskog uticaja mikenska religija ima mnogobrojne svoje specifičnosti.

g. Najvažnije i epohalno otkriće iz mikenskih dokumenata je činjenica da su Mikenci bili Grci, što ranije nije bilo poznato, i da su poštovali, uglavnom, bogove poznate i u klasično doba. Tipično grčka su ne samo imena važnijih mikenskih bogova već i termini za najvažnije religijske pojmove i kulturna mesta. Time se potvrđuje kontinuitet između mikenske i klasičnogrčke religije i kulture. Kontinuitet se ogleda i u tome što su se kulturna mesta iz mikenskog vremena praktikovala i posle propasti mikenskih palata sve do rimskog perioda.

h. Važan doprinos mikenskih tekstova se ogleda i u tome što je zahvaljujući njima objašnjen veći broj mikensko-grčkih teonima. U svetlosti fonetskih podataka iz natpisa već je izvršena revizija doskora opšteprihvaćenih etimologija pojedinih teonima, npr. *Ares*, *Hera* (*heros*), *Hermes*, *Posejdon* i dr. Ta su nova objašnjenja već našla svoje odgovarajuće mesto u grčkim etimološkim rečnicima.

i. Etimološka objašnjenja teonima, međutim, nisu dovoljna da se uvek sa sigurnošću otkrije sadržina verskih predstava o karakteru i funkcijama nosilaca tih imena. Čak i kada se radi o imenima čije je značenje sasvim jasno, ne može se izvoditi zaključak o funkcijama toga božanstva. Indoevropski **Diēus*, grčki *Zeus*, bog vedrog neba, na Kritu je postao htonično božanstvo i bio je slavljen orgijastičnim svetkovinama kao *Dionis*.

j. Kao što je nesigurno izvoditi zaključke o funkcijama božanstava na osnovu etimoloških objašnjenja njihovih imena, tako je nesigurno i nenaučno na osnovu funkcija pojedinih bogova, poznatih iz kasnijih vremena, izvoditi etimologije pojedinih teonima.

k. Iz linearnih B tekstova se vidi kako veliku važnost ima mikenska civilizacija za razvoj grčke mitologije. Veliki broj grčkih mitoloških i herojskih imena ima pune

paralele sa mikenskim imenima (kao: *a-ki-re-u* [*Akhileus*], *e-ko-to* [*Hektōr*], *de-u-ka-ri-jo* [*Deukaliōn*] i dr.). Mikenska su imena običnih ljudi srednjih i nižih društvenih slojeva, ali su kasnije Grci izgleda smatrali da su samo mikenska imena dostojna da ih nose njihovi heroji, na čijim su se svetkovinama pesnici natecali ko će lepšu pesmu ispevati o njima.

Summary

CONTRIBUTION OF LINEAR B TEXTS TO ELUCIDATING THE GREEK RELIGION OF THE LATE BRONZE AGE

In his attempt to evaluate more accurately the contribution of Linear B texts to a knowledge of the early phase of the development of Greek religion, the author first gives a short survey of the conclusions that had been reached (prior to the decipherment of the Linear B script) on the basis of literary sources and the archaeological evidence that had been known at that time.

It had been expected that the Linear B texts would solve controversial problems concerning the origin and the early period of Greek religion, but these hopes were only partially fulfilled. In view of the fact that their syllabic writing is inadequate to render Greek words with precision, the data from Mycenaean documents should be used cautiously and with a critical attitude. In the identification and interpretation of individual words, provided by these written documents special attention should be paid to the paleography of the inscriptions, to linguistic peculiarities of the archaic Mycenaean dialect as well as to the context, where the treated words appear.

Interpreting the data from the tablets through philological and contextual methods and also taking into account parallels from other sources, especially archaeological ones, the paper deals with the following questions: a. What do the Linear B texts tell us about Mycenaean religion and to what extent they confirm or deny the conclusions derived from archaeological discoveries and philological analyses before the decipherment of the Linear B script? b. What new light do they shed on the Mycenaean cult? c. What conclusions could be drawn from etymological analyses of the divine names encountered on the Mycenaean tablets? d. What data do the documents offer as to the controversial question of whether or not there were separate temples in addition to domestic shrines? e. Is there any connection between the Mycenaean civilization and Greek mythology?

On the basis of a critical analysis of original data from the Linear B tablets the author has come to the following results and conclusions:

a. The picture of the early Greek religion, obtained from literary sources and archaeological discoveries before the decipherment of the Linear B script is confirmed to some extent by the tablets. Sanctuaries mentioned in literature, as the cave of *Eileithyia* at Amnisos, *Zeus'* cave in Mount Dikte, etc., are confirmed both by archaeological finds and by the Linear B texts. Mycenaean inscriptions indirectly also confirm the dual character of the Mycenaean religion with chthonic and heavenly deities.

b. The most noticeable characteristic of Mycenaean Greek religion is the preponderance of female deities. The most important of these is *po-ti-ni-ja* [*Potnia*] as both the mother of Earth and the protectress of animals. Her sanctuaries are to be found in different places and from their names she becomes known as *a-ta-na-po-ti-ni-ja* [*Athānās Potnia*], *da-pu₂-ri-to-jo*, *po-ti-ni-ja* [*Laburintho Potnia*], *e-re-wi-jo*, *po-ti-ni-ja*; *u-po-jo*, *po-ti-ni-ja*, but also from her animal attributes as *po-ti-ni-ja*, *i-ge-ja* [*Potnia Hippeia*] '(Protectress) of Horses'. The main *Potnia's* sanctuary in the Kingdom of Pylos was in *pa-ki-ja-ne* [*Sphagianes*]. In MY Oi 701.3 *si-to-po-ti-ni-ja* [*Sitōi Potniāi*], dat., is mentioned; its first part points to Σιτώ, a well-known epithet of *Dēmētēr*.

Along with animal sacrifices (*suovetaurilia*), other offerings of wine, oil, honey (*libations*) and different kinds of food (wheat, spices, etc.) are mentioned on the tablets. Judging from the latter it is obvious that these deities were chthonic.

c. Chthonic cults are mixed with heavenly ones. Syncretism of the Minoan and Mycenaean cults was in its advanced phase, but had not yet been completed. In Crete, *Zeus* acquired characte-

ristics of a chthonic deity of vegetation. His wife is *Hēra*, a pre-Greek goddess of fertility. *Diwia* — the Indo-European partner of Zeus — was still worshipped in Mycenaean times and had her own shrine in Pylos, but was obviously replaced by *Hēra*, who appears together with *Zeus* and receives offerings at *Zeus'* sanctuary. Other Mycenaean deities also appear in pairs, e.g.: *po-si-da-o* [*Posei-daōn*] : *po-si-da-e-ia* [*Poseida^heia*]; *qe-ra-si-jo* : *qe-ra-si-ja*; *qo-we* (?) : *qo-wi-ja*, etc.

d. Individualization of deities existed in Mycenaean religion but it seems that this process had not as yet been completed. Apart from *Potnia*, other goddesses are also mentioned such as *Artemis*, *Eileithyia*, *Erinys* and many others whose names were not preserved in post-Mycenaean times. A large number of Minoan deities had been accepted by the Mycenaeans, e.g. *pi-pi-tu-na* ending in *-tu-na*, just as *Diktuna*; *ma-na-sa* [*Mnassa*] with the pre-Greek suffix *-as(s)a*; *pa-de*, etc. Many of them do not appear later. They were either replaced by other deities with similar functions or preserved as epithets attributed to Olympian gods, e.g. *pa-ja-wo* [*Paiawōn*] — *Apollon e-nu-wa-ri-jo* [*Enuwalios*] — *Arēs*, etc.

e. The recent archaeological achievements, backed by the philological studies of Linear B texts, prove that the term „Minoan-Mycenaean” religion should be separated into „Minoan” and „Mycenaean”, for in spite of a strong Minoan influence, Mycenaean religion still had many specific features (cf. R. Hägg, „Mycenaean Religion: The Helladic and the Minoan Components” in *Linear B: A 1984 Survey*, Louvain-la-Neuve 1985, ed. by A. Morpurgo-Davies and Y. Duhoux).

f. The most important and epoch-making discovery resulting from the Mycenaean documents is the fact (unknown until then) that the Mycenaeans were Greeks, and that they worshipped the same gods as those in the classical times. Typically Greek are not only the names of the main Mycenaean gods, such as *Zeus*, *Poseidōn*, *Arēs*, *Hermēs*, *Dionysus*, *Hēra*, *Artemis*, etc., but also the terms denoting the most important religious concepts and cult places, such as: *te-o* [*theos*] m. and f. ‘god, goddess’ in various forms (cf. *te-o-jo* [*theoio*], gen. sing., *pa-si*, *te-o-i* [*pansi theoi^hi*], dat. plur., ‘to all gods’); *i-je-ro* [*hieros*], an adjective meaning ‘sacred’ (sacer), cf. *e-ne-ka*, *ku-ru-so-jo*, *i-je-ro-jo* (PY Ae 303) [*heneka khrusoio hieroio*] ‘for the sake of sacred gold’, and as a noun *i-je-ro* [*hieron*] ἱερόν, τὸ ‘sanctuary’; further, *i-je-re-u* [*hierous*] ‘priest’, *i-je-re-ja* [*hiercia*] ‘priestess’, *i-je-ro-wo-ko* [*hieroworgos*], cf. ἱερωργός, etc.

This also confirms the continuity of the Mycenaean and the classical Greek religion and culture. It is to be noticed that some cult places from Mycenaean times survived and were used in post-Mycenaean times until the Roman period and even later, often with other contents.

g. Besides the noun *i-je-ro* [*hieron*], the following terms were also used to denote a sanctuary: *wo-i-ko*, *wo-ko* [*woikos*] ‘home, temple’, often in allative *wo-(i)-ko-de* [*woikonde*] (*Potniās Marineuos*, etc.) ‘to the shrine of Potnia, Marineus’, as well as *vāōs*, cf. adj. *na-wi-jo* [*navios*] in the tablet referring to the requisition of temple bronze (PY Jn 829). The term *vāōs* from **nas-wos*, derived from the stem of the verb *valōpai* ‘to live, to inhabit’, as well as *wo-i-ko*, denotes ‘house of the god(s)’, i. e. ‘the house of the statue(s) of the god(s), temple’. The profession *ka-ra-wi-po-ro* [*klāwiphoros*] ‘key-bearer’, which usually appears among other temple officials, points to the existence of special cult buildings which were kept locked.

h. Mycenaean texts also contributed to the explanation of certain Mycenaean-Greek theonyms. The traditionally accepted etymology of these theonyms, especially in the cases where the presence or absence of digamma had been assumed, was revised in the light of phonetic data from the inscriptions. The new explanations of *Arēs*, *Hērā* (*hērōs*), *Hermēs*, *Poseidōn*, etc., without digamma have already found their place in Greek etymological dictionaries. Among the Olympian deities only the name of *Zeus* has a clear Indo-European etymology.

i. Etymological explanations of theonyms, however, do not necessarily always reveal the meaning of the religious belief in question. Even in the case of a name whose meaning is quite clear, it is not possible to draw any conclusions about the function of that particular god. Indo-European **Dieus*, Greek *Zeus*, the sky-god, cf. Skt. *Dyāuh*, became a chthonic deity in Crete. The expression *di-ka-ta-jo*, *di-we* [*Diktaiōi Diwei*], dat., points to the later mythological tradition which says that Zeus was born and brought up in a cave on the slopes of Mount Diktē (cf. Hesiod, *Theog.* 477). From later literary sources we learn that in Crete Zeus was worshipped in orgiastic rites as *Dionysus*.

j. Just as it would be unreliable to draw conclusions about the functions of deities merely on the basis of etymological explanations of their names, it is equally inadmissible to derive etymologies of the divine names from the functions of certain gods known from later times.

k. Linear B texts indicate the importance of the Mycenaean civilization for the development of Greek mythology. A great number of Greek mythological and heroic names have their parallels in Mycenaean names, e. g.: *a-ki-re-u* [*Akhilleus*], *e-ko-to* [*Hektōr*], *de-u-ka-ri-jo* [*Deukaliōn*], *te-se-u* [*Theseus*], etc. Mycenaean anthroponyms are names of ordinary people of the middle and lower social classes, but later, in the so called „Dark Ages“, the Greeks idealized Mycenaean society and maintained that only Mycenaean names were worthy of their heroes. The cult of these heroes originated with the emergence of urban settlements and they were considered the founders of their cities. At festivals in honour of these heroes poets competed in composing poems about them and thus Greek epic poetry developed.

DIOMED NA JADRANU

RADOSLAV KATIČIĆ
UDC 292(38) : 875(091) + 871(091)

Apstrakt Prikazuje se legenda o Argejcu Diomedu, kojemu se poslije osvojenja Troje svetila Afroditu za ranu koju joj je nanio u borbi. Po povratku u Argos pobjegao je odande pred ženom i njezinim ljubavnikom. Pošao je na Zapad. Tamo je osnovao kraljevstvo i zatekla ga je smrt, koja je zapravo bila blaženičko preobraženje i konačno obogatvorenje. Ovdje se na temelju čitave predaje, koliko je poznata ovom piscu, razmatra kako se taj motiv upotrebljavao u staroj grčkoj i rimskoj književnosti. Utvrđuju se slojevi te predaje, od njezinih početaka, vjerojatno u cikličkim epovima, preko tragova što su nam ostali iz arhaiskoga grčkog pjesništva, do mitološke građe skupljene u helenističkih učenjaka, koja je do nas došla većinom razdrobljena u sitnim zapisima i usputno složenim bilješkama. Pokazuje se kako su prastare mitske predodžbe dobile topografsku interpretaciju, ali ona nije prvenstveno vezana uz određena mjesta i krajeve, nego uz plovne putove na kojima je dolazilo do najstarijih dodira s tada još dalekim i nepoznatim svijetom Jadrana.

Opisujući našu obalu kaže Plinije Stariji (23/4—79. n.e.) u svojem Prirodopisu (*Naturalis historia*) 3, 140—141 ovo: *Rursus in continente colonia Iader, quae a Pola CLX abest, inde XXX Colentum insula, XVIII ostium Tityi fluminis. Liburniae finis et initium Delmatiae Scardona in amne eo XII passuum a mari. Dein Tariotarum antiqua regio et castellum Tariona, promunturium Diomedis vel, ut alii, poeninsula Hyllis circuitu C, Tragurium civium Romanorum marmore notum, Siculi in quem locum divus Claudius veteranos misit, Salona colonia ab Iader CXII* — „Opet na kopnu je kolonia Jader, koja je od Pole udaljena 160.000 koraka, zatim na udaljenosti od 30.000 otok Kolenta, od 18.000 ušće rijeke Titija. Kraj Liburnije i početak Dalmacije je Skardona na toj rijeci 12.000 koraka od mora. Zatim dolazi stari predio što pripada Tariotima i tvrdi grad Tariona, pa Diomedov rt ili, kako ga drugi zovu, poluotok Hilida, kojega obilazak iznosi 100.000 koraka, pa Tragurij, naselje rimskih građana, poznato po mramoru, Sikuli, kamo je božanski Klaudije poslao veterane, pa kolonija Salona, udaljena od Jadera 112.000 koraka.”

Nije teško snaći se u tom zemljopisnom prikazu. On se kreće od sjeverozapada prema jugoistoku i glavna su mu orijentacija gradovi koji imaju rang rimskih kolonija: Pola, Jader, Salona. Među njima se određuje udaljenost u tisućama koraka. Pošto je Plinije opisao sjevernojadranske otoke, vraća se, na početku odlomka što

je ovdje naveden, na opis kopna i spominje prvo koloniju Jader. Tu se, pomalo neočekivano i u poremećenoj perspektivi spominje otok Šolta (*Colentum*). Zatim dolaze, očito na kopnu, zemlja Tariotā i njihov tvrđi grad Tariona, koji nam daju lijep primjer domorodačke tvorbe riječi sa smjenom sufiksa *-t-* i *-n-*, ali u mladim vrelima i u onomastici nisu ostavili traga, pa se ne mogu ni pobliže smjestiti na terenu. Za njima dolazi Diomedov rt ili poluotok Hilida, a onda Tragurij. Za naselje Sikuli i njegovu veteransku nasobinu misli se da su ležali negdje kod Biaća, iznad današnjeg splitskog aerodroma, a na obali je dalje Salona.

Koliko god je taj opis škrt, on omogućuje da se sasvim pouzdano identificira Diomedov rt. To je najizbočenija točka naše obale, negdje na sredini poteza između Splita i Šibenika, koja se danas zove Rt Ploče (Punta Pianca). Obala je na tom potezu blago zaokružena i tvori kao poluotok, iako ne baš jako izrazit. Iz pomorske perspektive on se onima što su plovili oko njega vjerojatno pokazivao osjetljivije. Na njem je u najdubljoj starini do koje dopiru sačuvane vijesti živio narod Hili. Njihovo su ime grčki pomorci povezali s imenom Heraklova sina Hila i prema tome iskonstruirali mitološko rodoslovlje.¹

Poluotok Hilida je dakle onaj odsječak obale između Šibenika i Splita na kojem leže Primošten i Rogoznica, a najizloženiji njegov rt zvao se u starini po Diomedu, ahejskom heroju, Tidejevu sinu, koji je bio kralj u Argosu na Peloponezu, a sudjelovao je u ratu protiv Tebe što su ga vodili epigoni, sinovi one sedmorice koja su s Edipovim sinom Polinikom bili opsjeli Tebu i pretrpjeli poraz pred njezinim sedmerim vratima. Epigoni su osvojili i opljačkali Tebu, a Diomed je poslije s Atridima, Agamemnonom i Menelajem, pošao pod Troju da povрати odvedenu Helenu. U pričama o trojanskom ratu javlja se kao jedan od glavnih ahejskih junaka. U Ilijadi je čitava peta knjiga posvećena njegovim junačkim podvizima. Antičko pak ime našega Rta Ploče rječito svjedoči o tome da je legendarna predaja o heroju Diomedu bila vezana i za Jadran i da je u imenu toga rta ostavila traga i na našoj obali.²

Predaja o tome da je Diomed poslije trojanskoga rata pošao na Zapad i tamo, kao i drugi heroji, završio život³ susreće se već u najstarijoj grčkoj poeziji. Liričar Mimnermo iz maloazijskoga Kolofona (živio je u drugoj polovici 7. st. pr. n. e.) pjevao je u jednoj svojoj elegiji o tome kako je Diomed poslije pada Troje došao na jadransku obalu južne Italije i tamo poginuo. Sam tekst te Mimnermove elegije nije nam se sačuvao, ali se njezin sadržaj prepričava u sholijama uz Aleksandru, učeni spjev tamnoga aleksandriinskog pjesnika Likofrona, stih 610 (ed. Scheer 206, 28): *ἡ δὲ Ἀφροδίτη, καθά φησι Μίμνερμος, ἐπὶ Διομήδους τρωθεῖσα παρασκεύασε τὴν Αἰγάλειαν πολλοῖς μὲν μοιχοῖς συγκοιμηθῆναι, ἐρασθῆναι δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ Κομήτου τοῦ Σθενέλου υἱοῦ. τοῦ δὲ Διομήδους παραγενομένου εἰς τὸ Ἄργος ἐπιβουλεύσαι αὐτῷ, τὸν δὲ καταφνόντα εἰς τὸν βωμὸν τῆς Ἥρας διὰ νυκτὸς φνγεῖν ὃν τοῖς ἐταίροις καὶ ἔλθειν εἰς Ἰταλίαν πρὸς Δαῦνον βασιλέα, ὅστις αὐτὸν <δόλω> ἀνείλε*

¹ Usp. R. Katičić, *Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rodanina*, Godišnjak 7, Sarajevo 1970, 114–121.

² Usp. L. V. Sybel, *Diomedes*, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, herausgegeben von W. H. Roscher, Leipzig 1884–1886, 1024–1027; E. Bethe, *Diomedes*, Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, 9. Halbband, Stuttgart 1903, 820–823; R. L. Beaumont, *Greek Influence on the Adriatic Sea before the Fourth Century B. C.*, Journal of Hellenic Studies 56 (1936) str. 194–195; J. Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité*, 2. izd. Pariz 1957, 368–376; L. Braccisi, *Grecita adriatica, un capitolo della colonizzazione greca in occidente*, Bologna 1971, 4–8.

³ Usp. H. R. Katičić, *Antenor na Jadranu*, Godišnjak 24, Sarajevo 1988, 21.

(Prato Fragm. 17) — „Afrodita je, kako kaže Mimnermo, jer ju je Diomed ranio, učinila da Egijalija spava s mnogim preljubicima i da je ljubi i Komet sin Stene-
lov. Kad je Diomed došao u Argos, ona da mu je radila o glavi, a on da je pobjegao Herinu žrtveniku i po noći pobjegao sa svojim drugovima i došao u Italiju kralju Daunuu, koji ga je <na prijevaru> ubio.” Riječ u prelomljenim zagradaama dodao je izdavač teksta Scheer, nje nema u rukopisima tih sholija.

U Mimnermovojoj elegiji bili su sadržani već svi motivi legende o Diomedu na Jadranu. U Homerovoj Ilijadi 5, 121—132 i 297—430 pripovijeda se kako je Diomed, na dan kad je pod Trojom stekao najveću slavu, ranio Afroditu, kada je božica od njega zaklonila svojega sina Eneju, u zadnji čas, i tako ga spasila od sigurne smrti. Legenda o Diomedovu odlasku na Zapad, kako je pripovijeda Mimnermo, nadovezuje se na tu zgodu. Da se osveti Diomedu za ranu i za nanesenu uvredu, Afrodita je općinila svojim čarima njegovu ženu Egijaliju da se pomami za ljubavnicima i da legne čak sa sinom najbližega Diomedova druga Stenela, koji je u borbama pod Trojom bio uvijek uz njega. Kad se Diomed poslije zauzeća Troje vratio u Argos, Egijalija ga je htjela ubiti, isto onako kako je Klitemnestra u Miken ubila Agamemnona kad se kao pobjednik vratio od Troje. Njoj to, međutim, nije pošlo za rukom jer je Diomed pravovremeno osjetio opasnost i našao pribežište kod žrtvenika božice Atene. Pod zaštitom mraka je onda pobjegao sa svojom bojnomoćnom družinom i konačno se našao u Italiji, tamo gdje je najviše isturena prema Grčkoj. Došao je kralju Daunuu, herojskom imenjaku Daunije, kako se u najstarije doba zvala Apulija. Kralj Daun je pak ubio Diomeda. Tako ga je dočekala smrt.

Ali ta smrt Diomedova na dalekom Zapadu bilo je zapravo blaženičko preobraženje, koje donosi božanske časti. O tome pjeva Ibik iz Regija u Kalabriji (živio je u 6. st. pr. n. e.). Ni njegovi se stihovi nisu sačuvali nego je u sholiji uz 12. stih Pindarove 10. ode u pobjedu na Nemejskim igrama zabilježen njihov sadržaj (Bergk Fragm. 38): *Διομήδεα. καὶ οὗτος Ἀργεῖος, ὃς δι' ἀρετὴν ἀπὸ θανάτου ἐσθλῶς καὶ ἔστι περὶ τὸν Ἀδρίαν Διομήδεα νῆσος ἱερὰ, ἐν ᾗ τιμᾶται ὡς θεός. καὶ Ἰβυκος οὕτω. . . . τὴν Ἑρμιόνην γήμας ὁ Διομήδης ἀπὸ θανάτου ἐσθλῶς σὺν τοῖς Διοσκούροις, καὶ γὰρ συνδιατᾶται αὐτοῖς.* — “Diomeda: On je Argéjac, koji je zbog svoje vrline učinjen besmrtnim. I ima na Jadranu Diomedov otok, koji je svet. Na njemu se on poštuje kao bog. I Ibik pjeva ovako:

.
.

Pošto je oženio Hermionu, Diomed je učinjen besmrtnim s Dioskurima. I provodi s njima život.” I ta je sholijastova zabilješka došla do nas nepotpuna. Ono što nas najviše zanima, citat Ibikove pjesme, ispušteno je u prepisivanju. (Vidi Drachmannovo izdanje sholija uz Pindara 3, 168, 1—2).

Za Ibikom se poveo i Pindar (rođen 522/518 pr. n. e.). U stihovima uz koje je sholijast naveo Ibika (Nemejske ode 10, 12—13) on pjeva ovako:

*Διομήδεα δ' ἄμβροτον ξαν-
θά ποτε Γλανκῶπις ἔθηκε θεόν.*

— „A Diomeda je nekad plavokosa Sovolika učinila besmrtnim bogom.” Sovolika božica je, dakako, Palada Atena.

Mimnermo, Ibik i Pindar jasno svjedoče da je već veliko pjesništvo arhajskoga doba znalo za priče o Diomedu na Zapadu i za kultove što su tamo bili vezani za

njega. Ako u Homera i nema ništa o svemu tome, ipak je ta predaja stara i počeci joj sežu u doba starije nego su pouzdane vijesti grčkih pisaca, historičara, etnografa i geografa o zapadnim stranama. U toj se legendi dakle zrcale starija grčka iskustva s tim krajevima i narodima, iz vremena kada se još nije bio probudio znanstveni interes za daleke zemlje i narode.

Helenistička je učenost prikupila mnogo podataka o Diomedovu svršetku na Zapadu, u Italiji i na Jadranskim zalimima. Nama je to znanje najbolje sačuvano u Likofronovu spjevu *Aleksandra* i u sholijama uz nju. Likofron je pravi Aleksandrinac, učen pjesnik koji čitatelja hoće zadiviti skrovitom preciznošću svojega tamnog, namjerno neproniknog izraza. Živio je u prvoj polovici 3. stoljeća pr. n. e. i pripada među prve obrađivače blaga što se našlo skupljeno u aleksandrijskoj knjižnici. Rođen je u Grčkoj, u gradu Halkidi na otoku Eubeji, ali je životom i radom pripadao Aleksandriji. Tamo se družio s najpoznatijim učenjacima svojega vremena i pomogao je da se skupe i uredi tekstovi grčkih komediografa. Napisao je lijep broj tragedija. Od svih njegovih djela sačuvao se samo spjev *Aleksandra*, koji je sa svojih 1474 jampska trimetra najdulje sačuvano djelo helenističkoga pjesništva iza epa Argonautika Apolonija Rođanina.⁴

Likofronova Aleksandra je Kasandra, kći trojanskoga kralja Prijama, kojoj je bilo dano da predviđa i proriče samo zlo, a uskraćeno joj je bilo da itko povjeruje u njezina zloguka, a uvijek istinita proročanstva. Nju su zato zatvorili u jedan od tornjeva Troje i tamo je držali pod stražom. Na dan kada je Paris krenuo iz Troje da posjeti Grčku ona je u tornju kukajući prorokla sve nevolje što će odatle nastati: kako će Paris dovesti Helenu, kako će zbog toga izbiti rat, kako će Troja biti razorena, a ahejski pobjednici kako će na povratku doživjeti samo nevolje, jad i čemer. Njezina nerazumljiva proročanstva i govor u zagonetkama čuo je samo stražar koji je stražio u kuli. Likofronov spjev je zamišljen kao izvještaj toga stražara kralju Prijamu o tome što je čuo od zatvorene proročice. U tom spjevu stoji o Diomedu, a da mu se ime pri tome nigdje ne spominje, i o njegovu svršetku na Zapadu u stihovima 592—632 ovo:⁵

Ὁ δ' Ἀργυρίππαν Δαυνίων παγκληρίαν
παρ' Αὔσονίτην Φυλαμὸν δομήσεται,
595 πικρὰν ἑταίρων ἐπτερωμένην ἰδὼν
οἰωνόμικτον μοῖραν, οἳ θαλασσίαν
δίαιταν αἰνήσουσι πορκέων δίκην,
κύκνοισιν ἰνδαλθέντες εὐγλήνοισι δομήν.
ῥάμφεσσι δ' ἀγρώσσοντες ἐλλόπων θοροῦς
600 φερώννυμον νησίδα νάσσονται πρόμον,
θεατρομόρφῳ πρὸς κλίτει γεωλόφῳ
ἀγνιοπλαστήσαντες ἐμπέδοις τομαῖς
πυκνὰς καλίας, Ζῆθον ἐκμιμούμενοι.
ὁμοῦ δ' ἐς ἄγραν κἀπὶ κοιταίαν νάπην
νύκτωρ στελοῦνται, πάντα φεύγοντες βροτῶν.

⁴ Vidi bilj. 1.

⁵ Najnovije i danas mjerodavno kritičko izdanje Likofronove Aleksandre priredio je L. Mascialino, Leipzig 1964. Po tom se izdanju ovdje donosi Likofronov tekst.

605 κάρβανον ὄχλον, ἐν δὲ γραικίταις πέπλοις
 κόλπων λαυθμούς ἡθάδας διζήμενοι,
 καὶ κρίμνα χειρῶν κάπιδόρπιον τρύφος
 μάξης σπάσσονται προσφιλες κνυζούμενοι,
 610 τῆς πρὶν διαίτης τλήμονες μεμνημένοι.
 Τροιζηνίας δὲ τραῦμα φοιτάδος πλάνης
 ἔσται κακῶν τε πημάτων παραίτιον,
 ὅταν θρασεῖα θουρὰς οἰστρήσῃ κύων
 πρὸς λέκτρα. τύμβος δ' αὐτὸν ἐκσώσει μόρον
 Ὀπλοσμίας, σφαγαῖσιν ἠδ' ὑπερισμένον.
 615 κολοσσοβάμων δ' ἐν πτυχαῖσιν Αὐσόνιον
 σταθεὶς ἐρείσει κῶλα χειρμάδων ἐπὶ
 τοῦ τειχοποιοῦ γαπέδων Ἀμοιβέως,
 τὸν ἐρματίτην νηὸς ἐκβαλὼν πέτρον.
 κρίσει δ' Ἀλαίνου τοῦ κασιγνήτου σφαλεῖς
 620 εὐχὰς ἀρούραις ἀμφ' ἐτητύμους βαλεῖ,
 Διὸς ἀνείναι μήποτ' ὄμπνιον στάχυν
 γύας τιθαιβώσσοντος ἀρδηθμῷ Διός,
 ἢν μὴ τις αὐτοῦ ῥίξῃν Αἰτωλῶν σπάσας
 χέρσον λαχίγη βουσὶν αὔλακας τεμών.
 625 στήλαις δ' ἀκινήτοισιν ὀχμάσει πέδον,
 ἃς οὔτις ἀνδρῶν ἐκ βίας καυχήσεται
 μετοχλίσας ὀλίζον. ἥ γὰρ ἀπτέρως
 αὐταὶ παλιμπόρευτον ἴξονται βάσιν,
 ἄνδρ' ἀπέζοις ἵχνεσιν दाτούμεναι.
 630 θεὸς δὲ πολλοῖς αἰπὺς αὐδηθήσεται,
 ὅσοι παρ' Ἰοῦς γρῶνον οἰκοῦνται πέδον,
 δράκοντα τὸν φθειραντα Φαίακας κτανῶν.

— „(591—597) A ovaj će sagrađiti Argiripu, baštinu Daunijaca, kraj auzonskog Filama, pošto je vidio gorak krilati udes svojih drugova pomiješan s pticama, koji će hvaliti morsko življenje poput ribara, slični labudovima oštrookima svojim likom. (598—602) A kljunovima će loviti riblje sjeme i stanovati na otočiću što nosi ime njihova vođe. Uz humak što u obliku kazališta strši iz zemlje poredali su kao po ulicama brojna gnijezda na čvrstim odrascima drveta oponašajući Zeta. (603—609) Skupa će polaziti u lov i na log u šumu noću, izbjegavajući svaku barbarsku gomilu ljudi, ali u grčkim haljinama traže u krilu ležaje kako su svikli, i iz ruku će istrgati mrvice i komad hrane od večere milo gučući jer se sjećaju, jadnici, kakvim su životom prije živjeli. (610—614) Rana Trezenkinje bit će uzrok obilaznoga lutanja i zlih nevolja, kad drska kuja podbode u krevet. Hoplozmijin će ga žrtvenik spasiti od pogibije kad je već bio pripravljen za klanje. (615—618) Koracajući kao div stat će u uvalama Auzonaca i uprijet će udove o kamenje s polja Amebejevih, koji je gradio zidove. (619—624) Pošto bude prevaren presudom svojega brata Alena, bacit će istinitu kletvu uokolo po oranicama da iz njih nikada ne nikne Dejin blagi klas, sve ako Zeus i hrani polja natapajući ih, osim ako tko vuče korijen svojega podrijetla od Etolaca i takav iskopa zemlju povukavši brazde volovima. (625—629) A nepomičnim će stupovima zadržati tlo, za koje se nikoji čovjek neće pohvaliti da ih je na silu

imalo pomaknuo. Oni će doista odmah doći povratnim hodom dijeleći obalu tragovima koji nisu od nogu. (630—632) A bit će zazivan kao uzvišen bog od mnogih koji stanuju uz uleknuti pod Ije pošto je ubio zmaja koji je ošteti Feačane.”

Ta je priča ispričana tako nejasno i sve je u njoj nazvano tako neizravno da se ni uz najbolje poznavanje grčkoga jezika čak ni u vrijeme kada je spjev spjevan nije mogla razumjeti bez tumačenja. Upućen čitatelj ipak razabire da se tu, ne spominjući mu ime, pripovijeda o Diomedovu svršetku i o njegovoj božanskoj preobrazbi na Jadranu. Da bi se moglo doista razumjeti što Likofron tu tamnim izrazima stavlja u usta nesretnoj prorokici Kasandri, potrebno je pozvati u pomoć sholije, komentare što su se od starine stavljali uz taj tekst, a konačan su im oblik dali Ivan i Izak Cec, bizantski učenjaci 12. stoljeća i rođena braća.⁶

Tako ovdje, već za prvo snalaženje, treba znati da je Zet s Amfionom obzidao Tebu, pa ga Diomedovi drugovi, pretvoreni u ptice, oponašaju zidući svoja gnijezda na otoku; da je Trezenkinja Afrodita jer je u peloponeskom gradu Trezenu imala vrlo poznat hram; da je Hoplozmija Atena, koja se u Elidi na Peloponezu štovala pod tim imenom: da je Deja (Δηώ) Demetra, božica zemlje i žitnoga uroda; da je Amebej (Mjenjač) Poseidon jer su on i Apolon zamijenili Delfe i Kalauriju; da je Poseidon s Apolonom zidao zidine Troje. Tek tako se mogu, makar još samo u grubo, razumjeti Likofronove riječi.

Već uz stih 592. sholije, uvodeći čitatelja u nov odlomak, kazuju da se u njem radi o povratku Diomeda iz osvojene Troje: *Διομήδης μετὰ τὴν Ἰλίου πόρῃσιν καταπλεύσας εἰς Ἄργος τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα καὶ εὐρὼν τὴν ἑαυτοῦ γαμετὴν Αἰγιάλειαν συμφειρομένην Κομήτῃ τῷ νῆϊ Σθενέλῳ διὰ τὸ αὐτὸν ἐν τῇ Τροίᾳ τρώσαι τὴν Ἀφροδίτην καὶ μέλλον ὑπὸ τῆς αὐτῆς Αἰγιάλειας ἀναιρεθῆναι τότε μὲν εἰς τὸν τῆς Ἀργείας Ἥρας βωμὸν καταφυγὼν σφύζεται, ἕστερον δὲ ὄχετο εἰς Ἰταλίαν εἰς τὸ Λαόνιον ἔθνος, ἐν βαρβάροις ὧν ἐβασίλευσε Λαόνος, ὅστις πολιορκούμενος ἐδεήθη Διομήδους βοηθῆσαι αὐτῷ ὑποσχόμενος αὐτῷ δώσειν τῆς γῆς μέρος. ὁ δὲ βοηθήσας καὶ νίκην παρασχὼν Λαονίοις ἔκτισε πόλιν, ἣν τινα Ἰππίον Ἄργος ἐκάλεσεν. ἕστερον δὲ αὐτῷ προέθετο ὁ Λαόνος, εἰ βούλοιο ὅλην τὴν λεῖαν σχεῖν τοῦ πολέμου ἢ τὴν γῆν πᾶσαν, καὶ κριτὴς αὐτοῖς ἐγένετο Ἀλαινὸς νόθος ὧν τοῦ Διομήδους ἀδελφός, ὅστις ἠρώσθη τῆς Λαόνου θυγατρὸς Εὐέλπης καὶ διὰ τοῦτο ἔκρινε τὸν Λαόνον ἔχειν τὴν γῆν, Διομήδην δὲ τὴν λεῖαν λαβεῖν τοῦ πολέμου. ἐφ’ ᾧ Διομήδης ὀργισθεὶς γῇ κατηράσατο μηδὲνα δύνασθαι σπεῖρειν τὴν γῆν μηδὲ σπειρομένην ἀναδιδόναι καρπούς, εἰμὴ τινα ἀπὸ τοῦ γένους αὐτοῦ ὄντα καὶ μετακινήσαι τὰς στήλας αὐτοῦ μὴ δύνασθαι . . . ἔστη ἐπὶ τοῦτο. ἕστερον δὲ ὁ Διομήδης πρὸς Λαόνον ἀνηρέθη, οἱ δὲ φίλοι αὐτοῦ κλαίοντες τὸν ἥρωα μετεβλήθησαν εἰς ὄρνεα ὅμοια κύκνοις. καὶ περὶ τὰ βάρβαρα φεύγει καὶ φοιτᾷ παρ’ Ἑλλήσιν ὥστε καὶ ἐκ χειρῶν αὐτῶν λαβεῖν τροφὰς καὶ δύνειν εἰς τοὺς κόλπους. — „Diomed je poslije razorenja Ilija doplovio natrag u Argos, svoju domovinu, i pošto je našao svoju suprugu Egijaliju kako se pokvareno vlada s Kometom Stenelovim sinom jer je on sam pod Trojom ranio Afroditu, i kad ga je ta ista Egijalija htjela ubiti, on je tada pobjegao žrtveniku argejske Here i tako se spasio. A poslije je otišao u Italiju k daunijskom narodu i našao se među barbarima nad kojima je Daun stekao kraljevsku vlast. On se nalazio pod opsadom i zamolio je Diomeda da pomogne, obećavši da će mu dati dio svoje zemlje. A on mu je pomogao i pošto mu je pribavio pobjedu, osnovao je Daunijsima grad koji je nazvao Hipijski*

⁶ Mjerodavno izdanje sholija uz Likofronovu Aleksandru priredio je E. Scheer i objavio kao drugi svezak svojega izdanja Likofronova djela, Berlin 1908. Pretiskano fototipski 1958. Po njem se ovdje donosi tekst sholija.

(Konjski) Argos. A poslije mu je Daun predložio da, ako hoće, dobije sav ratni plijen ili svu zemlju, a sudac je među njima postao Alen, Diomedov nezakoniti brat. On se zaljubio u Daunovu kćer Euipu i zato je presudio da Daun zadrži zemlju, a Diomed da uzme ratni plijen. Diomed se na to razbjesnio i bacio prokletstvo na zemlju da je nitko ne može sijati niti, ako je zasije, ona rodi plodom, osim ako je to tko od njegova roda, i da nitko ne može pomicati njegove stupove . . . zaustavio se na tome. A poslije je Daun ubio Diomeda, a njegovi su se prijatelji oplakujući junaka pretvorili u ptice slične labudovima. I one bježe kad se nađu blizu barbara, a prilaze Helenima te čak iz njihovih ruku uzimaju hranu i zavlache im se u njedra.” U ovoj je verziji Atena, osobna zaštitnica Diomedova, zamijenjena Herom, božicom koja se najviše štovala u Argosu.

U sholijama se ovoj dodaje odmah još jedna, sažetija verzija iste priče: ἢ οὕτως· ὅτι Διομήδης ἀπελασθεὶς Ἀργούς ὑπὸ Σθενέλου ἐρωμένον τῆς Αἰγιάλειας ἦλθεν εἰς Δαννίαν τῆς Ἰταλίας, ἐνθα πολέμον ὄντος πρὸς ὁμόρους ἀριστεύσας ἠξιώθη τῆς γῆς, ἣν ἐκεῖνος κτίσας Ἀργυρίππαν ὠνόμασεν ὡς Ἀργὸς ἱππείον. καὶ ὕστερον ὑπὸ Δαόνου ἐπιβουλευθεὶς τοῦ ἀρχοντος τῶν τόπων ἀνῆρέθη. — „Ili ovako: da je Diomed, kad ga je Stenel, ljubavnik Egijalijin, protjerao iz Arga, došao u Dauniju u Italiji, gdje je upravo bio rat protiv susjeda. On se u njem istaknuo i dobio je za svoje zasluge nešto zemlje, na kojoj je sagradio grad i nazvao ga Argiripa, kao neki konjski Argos. I poslije mu je Daun, vladar onih krajeva, radio o glavi i ubio ga.”

Treća verzija iste pripovijesti sadržana je u sholijama uz stih 610. To je ona za koju se kaže da je ispričana prema Mimnermu, pa je stoga ovdje donesena već prije (v. str. 40-41).

Likofron je u svojem tamno sročenom tekstu odmah na početku pripovijedanja o neimenovanom junaku izričito spomenuo Daunijce i njihov grad Argiripu na rijeci Filamu, koju zove auzonijskim Filamom jer je Auzonija staro učeno i pjesničko ime za Italiju, a Auzonci za njezine najstarije stanovnike. Učen pjesnik traži učena čitatelja. A taj, poznajući legendu o tome kako je Diomed Tidejev sin završio život, već po ovih nekoliko podataka razabire da se ovo Kasandrino proročanstvo tiče upravo toga junaka. Sholijast onda opširno kazuje o kojoj se priči upravo radi. Ipak ne kazuje ništa pobliže o Daunijcima i o njihovu kralju Daunu, pa nam tumačenje toga podatka valja tražiti drugdje. Najviše o tome kazuje Antonin Liberal, mitograf, koji je vjerojatno živio u 2. st.n.e. Od njega su se sačuvala *Metamorfoze*, grčki prozni spis, u kojem je skupljena 41 priča što sadrži kakvu preobrazbu. Glavna su mu vrela bila Nikandar iz Kolofona, vjerojatno iz 2. st.pr.n.e, koji je uz ostala djela napisao didaktički ep *O promjenama oblika* (Ἑτεροιούμενα) i Bojo sa svojim spjevom *O postanku ptica* (Ὀρνιθογονία), kojemu se vrijeme do sada nije dalo bliže odrediti. U Antonina se nalazi priča o kralju Daunu i o narodu Daunijaca ispričana prema drugoj knjizi Nikandrovih Promijenjenih oblika:

31. Μεσσάπιοι. (Ἱστορεῖ Νίκανδρος Ἑτεροιοιμένων β')

Λυκάωνος τοῦ αὐτόχθονος ἐγένοντο παῖδες Ἰάπωνξ καὶ Δανῖος καὶ Πενκέτιος. οὗτοι λαὸν ἀθροίσαντες ἀφίκοντο τῆς Ἰταλίας παρὰ τὸν Ἀδρίαν. ἐξελάσαντες δὲ τοὺς ἐνταυθοὶ οἰκοῦντας Αὔσονας αὐτοὶ καθιδρύθησαν. ἦν δὲ τὸ πλεόν αὐτοῖς τῆς στρατιᾶς ἔποικον, Ἰλλυριοὶ Μεσσάπιοι. ἐπεὶ δὲ τὸν στρατὸν ἅμα καὶ τὴν γῆν ἐμέρισαν τριχῇ καὶ ὠνόμασαν ὡς ἐκάστοις ἡγεμόνος ὄνομα εἶχε Δαννίους καὶ Πενκετίους καὶ Μεσσαπίους, τὸ μὲν ἀπὸ Τάραντος ἄχρι πρὸς τὴν ἐσχατιὰν τῆς Ἰταλίας ἐγένετο Μεσσαπίων, ἐν ᾗ πόλις φηται Βρεντέσιον, τὸ δὲ παρὰ τὴν γῆν ἐντὸς τοῦ Τάραντος ἐγένετο Πενκετίων, ἐνδοτέρω δὲ τούτου τὸ τῆς θαλάσσης ἐπὶ πλεόν ἐγένετο Δαννίων, τὸ δὲ σύμπαν ἔθνος ὠνόμασαν Ἰαπύγων. καὶ ἐγένετο ταῦτα πολὺ πρὸ τῆς Ἡρακλέους Στρατείας. — „Me-

sapljani. (Priča Nikandar u drugoj knjizi Promijenjenih oblika.) Likaonu starosjediocu rodili su se sinovi Japig, Daunije i Peuketije. Oni su skupili vojsku i stigli su u Italiju na Jadran. Istjerali su Auzonce koji su tamo stanovali i sami su se smjestili. A najveći dio njihove vojske što se naselila bili su Iliri Mesapljani. A kada su vojsku i zajedno s njome i zemlju podijelili na tri dijela i nazvali se onako kako je svakima od njih bilo ime vodi: Daunijci, Peuketijci i Mesapljani, pripao je dio od Tarenta pa do posljednjega dalekoga kraja Italije Mesapljanima — u njem je grad Brundizij, a dio koji je pokraj (te zemlje) s ove strane Tarenta pripao je Peuketijcima, ono pak što je još bliže ovamo većma na moru pripalo je Daunijcima. A cijeli su narod nazvali Japigima. I bilo je to mnogo prije Heraklova vojnog pohoda.”

Likaon je najstariji kralj za kojega grčka predaja zna u Arkadiji na Peloponezu. On je tamo autohton, starosjedilac. Tako su apulski narodi dobili rodoslovlje koje ih je preko eponimnih vladara vezalo za najdrevniju peloponesku davninu. I tu se vidi kako su grčki pomorci, trgovci i naseljenici, stvarajući i predajući od naraštaja naraštaju sve nove priče o davnini, daleke i tuđe zemlje i narode činili bliskim i svojim.^{6a}

I o Auzoncima se pripovijedalo da su prozvani po Odisejevu sinu Auzonu, koji im je nekada bio vladarem. Tako je zabilježeno u rječniku Suidi (oko 1000. n.e.): *Αὐσονίος πόντος, ἡ Σικελική θάλασσα. ἀπὸ Αὐσονος τοῦ Ὀδυσσεύος καὶ Καλῆ-φοῦς υἱοῦ ἐκεῖ βασιλεύσαντος.* — „Auzonsko more, Sicilsko more: po Auzonu, sinu Odisejevu i Kalipsinu, koji je ondje vladao.” Ova je predaja, dakako, težak anakronizam prema Antoninovoju. Jer ako su već Likaonovi sinovi dugo prije Heraklova vojnog pohoda na Zapad, kad je pošao tražiti Gerionova goveda, protjerali Auzonce u južnoj Italiji, nisu se ti mogli zvati po Odisejevu sinu koji se rodio tek poslije pada Troje, jer Odisej je tek na povratku odande došao nimfi Kalipsi.

I o Mesapljanima postoji predaja koja ih za razliku od one u Antonina Liberala ne smatra Ilirima nego doseljenicima s Krete, pa tako i njih veže uz grčku davninu. Tu drugu verziju o podrijetlu Mesapljana zapisao nam je Herodot (oko 484 — iza 430) u svojem povijesnom djelu 7,170. Tragovi te predaje nalaze se i u drugih pisaca.⁷ Ima i takvih podataka po kojima su potjecali iz srednje Grčke.⁸ Ostaje tako i do danas otvorenim pitanje imaju li se Mesapljani smatrati podrijetlom Ilirima, dakle starim jadranskim narodom koji je samo prešao na suprotnu obalu, ili doseljenicima s Egejskog mora.

Diomed je, kada je došao u Apuliju, osnovao grad Argiripu, koja se prvotno zvala Hippijski (Konjski) Argos. U jeziku italskih domorodaca zvao se Arpi. O tome čitamo i u Plinijevu opisu Daunije (*Naturalis historia* 3,104): *Dauniorum praeter supradicta coloniae Luceria, Venusia, oppida Canusium, Arpi aliquando Argos Hippium, Diomede condente, mox Argyrippa dictum. Diomedes ibi delevit gentis Monadorum Dardorumque et urbis duas quae in proverbii ludicrum vertere, Apinam et Tricam.* — „Daunijcima su pored onoga što je gore spomenuto pripadale kolonije Lucerija i Venuzija, te utvrđeni gradovi Kanuzij i Arpi, koji je nekada, dok ga je Diomed osnovao, nazvan Hippijski Argos, a uskoro zatim se prozvao Argiripa. Diomed je tamo uništio dva naroda, Monade i Darde, i razorio dva grada, kojih imena u poslovičnim izrekama izvrću u ruglo, Apinu i Triku.” Imenima tih gradova označivali su beznačajna i zabita mjesta. Plinije svoj opis Apulije počinje ovim riječima: *Hinc Apulia Dauniorum cognomine a duce Diomedis socero* — „Odavle počinje Apu-

^{6a} Usp. R. Katičić, *Illyro-Apeminica*, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976, 178.

⁷ Usp. M. Mayer, *Messapii*, PWRE, Hbb. 29, Stuttgart 1931, 1172—1175.

⁸ Usp. Mayer, *Messapii* 1170—1172.

Ilija prozvana još i Daunijci po svojem vođi Diomedovu tastu.” To je legenda o Diomedu na Zapadu kako je poznajemo iz sholija uz Likofronovu Aleksandru. Za tu legendu zna i Justin (vjerojatno s početka 3. st.n.e.) u izvratku (*Epitoma*) iz opširnoga povijesnoga djela Pompeja Troga (1. st.n.e.) *Historiae Philippicae*, koje se izgubilo. Tamo stoji (20,1): *Arpos Diomedes exciso Ilio naufragio in ea loca delatus condidit* — „Arpe je osnovao Diomed kad ga je poslije zauzeća Ilija brodolom donio u one krajeve.” Tu se javlja i motiv brodoloma, a to će reći i nevremena koje je Diomeda odnijelo na zapad i bacilo na italski žal.

U kasnoj antici sažeo je tu legendu Auzonije (oko 310 — iza 393) u jednom od svojih epigrama sastavljenih kao da su nadgrobni natpisi epskih junaka. Diomedu je Auzonije stavio na grob ove stihove (*Epitaphia* 6):

*Conditur hic genitore bono melior Diomedes,
Crimen ob uxoris pulsus dotalibus Argis,
Argyripam clarosque viris qui condidit Arpos:
Clarior urbe nova patriae quam sede vetusta.*

— „Ovdje je sahranjen Diomed, bolji od svojega dobroga oca, protjeran zbog ženina prijestupa iz Argosa, koji mu je pripao kao miraz. On je osnovao Argiripu i Arpe slavne po junacima, i po tom je novom gradu slavniji nego po starom sjedištu svoje domovine.”

Diomed je, međutim, prema predaji osnovao i druge gradove u Italiji. Obično se uzimalo da je Argiripa bila prva, pa to proizlazi i iz svih verzija legende što smo ih do sada upoznali. Postoji ipak i druga predaja po kojoj je Diomed od svih gradova u Italiji prvo osnovao Lanuvij. To je zapisao Apijan (2. st.n.e.) u svojoj Povijesti građanskih ratova 2,20: *... μέχρι βαρυνυμῶν ὁ Μίλων, ὥς καὶ περὶ αὐτοῦ ἀπίστου γιγνομένου τοῦ Πομπηίου, ἐς τὴν πατρίδα Λανούβιον ἐξήκει, ἣν Διομήδης φασὶν ἀλώμενον ἐξ Ἰλίου πρῶτην ἐν τῇ Ἰταλίᾳ πόλιν οἰκίσαι, καὶ εἰσὴν ἀπὸ Ῥώμης ἐς αὐτὴν στάδιοι πεντήκοντα καὶ ἑκατόν.* — „... sve dok nije Milon, neraspoložen jer je smatrao da mu Pompej ne drži vjeru, pošao u svoj rodni grad Lanuvij, za koji kažu da ga je kao prvi grad u Italiji osnovao Diomed lutajući od Ilija, a iz Rima je do njega sto i pedeset stadija.”

Gradovi o kojima se pripovijeda da ih je osnovao Diomed leže većinom u južnoj Italiji. Tako piše Julije Solin (2/3. st.n.e.) u svojem zemljopisnom priručniku (2,10; ed. Mommsen p. 33): *Notum est a Philoctete Petiliam constitutam, Arpos et Beneventum a Diomede* — „Poznato je da je Filoktet osnovao Petiliju, Diomed Arpe i Benevent”. Predaju o tome da je Diomed osnovao Benevent zabilježio je i Prokopije iz Cezareje (6. st.n.e.), ranobizantinski historičar, koji je tomu dodao i zanimljivu vijest o dalmatinskoj buri. On piše u svojem djelu o gotskom ratu 1,15 ovo:

*ἐν τοῖς καὶ Βενεβεντός
ἐστίν, ἣν πάλαι μὲν Μαλεβεντόν ὀνόμασαν Ῥωμαῖοι,
ταῦν δὲ Βενεβεντόν καλοῦσι, τὴν ἀπὸ τοῦ προτέρου
ὀνόματος διαφεύγοντες βλασφημίαν. βέντος γὰρ ἔνε-
μον τῇ Λατίνων φωνῇ δύναται. ἐν Δαλματίᾳ γὰρ, ἣ
ταύτης καταντικρὺ ἐν τῇ ἀντιπέρασ ἡπείρῳ κεῖται,
ἀνέμου τι πνεῦμα σκληρόν τε καὶ ὑπερφυῶς ἔργιον*

ἐπισκήπτειν φιλεῖ, ὅπερ ἐπειδὴν ἐπιπνεῖν ἔρξεται, ὁδῶ ἰόντα ἐτι ἄνθρωπον ἐνταῦθα εὑρεῖν οὐδεμίαν μηχανήν ἐστιν, ἀλλ' οἵκοι ἅπαντες καθείρξαντες ἑαυτοὺς τηροῦσι. τοιαύτη γὰρ τις ἡ τοῦ πνεύματος φύμη τυγχάνει οὕσα ὥστε ἄνδρα ἱππέα ξὺν τῷ ἵππῳ ἀρπάσασα μετέωρον φέρει, ἐπὶ πλείστον τε περιγαροῦσα τῆς τοῦ ἀέρος χώρας εἴτα ὅπη πάρατύχη ἀπορρίπτουσα κτείνει. Βενεβειτὸν δὲ ἅτε καταντικρὺ Σαλαμῆας οὕσαν, ὥσπερ μοι εἴρηται, ἐπὶ τε ὑψηλοῦ τινοῦ χώρου κειμένην μοῖραν τινα φέρεσθαι τῆς τούτου δὴ τοῦ ἀνέμου δυσκολίας συμβαίνει. ταύτην Διομήδης ποτὲ ὁ Τυδέως ἐδελματο, μετὰ Ἰλλου ἄλωσιν ἐκ τοῦ Ἄργους ἀποκρουσθεῖς. καὶ γνώρισμα τῇ πόλει τοὺς ὁδόντας σὺς τοῦ Καλυδωνίου ἐλείπετο, οὓς οἱ θεῖος Μελέαγρος ἄθλα τοῦ κυνηγεσίου λαβὼν ἔτυχεν, οἷ καὶ εἰς ἐμὲ ἐνταῦθα εἰσι, θέαμα λόγου πολλοῦ ἰδεῖν ἔξιον, περιμετρον οὐχ ἥσσον ἢ τρισπλῆθαιμον ἐν μνηοειδεῖ σχήματι ἔχοντες. ἐνταῦθα καὶ ξυγγενέσθαι τὸν Διομήδην Αἰνεία τῷ Ἀγχίσου ἤκοντι ἐξ Ἰλλου φασὶ καὶ κατὰ τὸ λόγιον τὸ τῆς Ἀθήνης ἔργαλα δοῦναι, ὃ ξὺν τῷ Ὀδυσσεὶ ἀποσυλήσας ἔτυχεν, ὅτε κατασκόπως εἰς τὴν Ἰλιον ἡλθέτην ἔμφω πρότερον ἢ τῇδε ἀλώσιμον γενέσθαι τοῖς Ἑλλήσι. λέγουσι γὰρ αὐτῷ νοσήσαντί τε ὕστερον καὶ ὑπὲρ τῆς νόσου πυνθανομένῳ χρῆσαι τὸ μαντεῖον οὐ ποτὲ οἱ τοῦ κακοῦ ἀπαλλαγὴν ἔσεσθαι πλὴν εἰ μὴ ἄνδρϊ Τρωϊ τὸ ἔργαλα τοῦτο διδοίη. καὶ αὐτὸ μὲν ὅπου γῆς ἐστίν, οὐ φασὶ Ῥωμαῖοι εἰδέναι, εἰκόνα δὲ αὐτοῦ λίθῳ τινὶ ἐγκεκολαμμένην δεικνύουσι[ν, οὓς δὴ] καὶ ἐς ἐμὲ ἐν τῷ τῆς Τύχης ἱερῷ, <οὐ δὴ> πρὸ τοῦ χαλκοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἀγάλματος κείται ὅπερ αἰθριον ἐς τὰ πρὸς ἔω τοῦ νεῶ ἴδρυνται. αὕτη δὲ ἡ ἐν τῷ λίθῳ εἰκὼν πολεμούσῃ τε καὶ τὸ δόρυ ἀνατεινούσῃ ἅτε ἐς ξυμβολὴν ἔοικε· ποδὴρ δὲ καὶ ὥς τὸν χιτῶνα ἔχει. τὸ δὲ πρόσωπον οὐ τοῖς Ἑλληνικοῖς ἀγάλμασι τῆς Ἀθηνᾶς ἐμφερές ἐστιν, ἀλλ' οἷα παντάπασιν τὸ παλαιὸν Αἰγύπτιοι ἐπόλουν. Βυζάντιοι δὲ φασὶ τὸ ἔργαλα τοῦτο Κωνσταντῖνον βασιλέα ἐν τῇ ἀγορᾷ, ἢ αὐτοῦ ἐπώνυμός ἐστι, κατορύξαντα θέσθαι. ταῦτα μὲν δὴ ὧδέ πη ἔσχευ.

— „Tamo je i Benevent, koji su u davno doba Rimljani nazvali Malevent, a sada ga zovu Benevent jer izbjegavaju hulu od prijašnjega imena. Vent naime znači vjetar na latinskom jeziku. U Dalmaciji pak, koja leži nasuprot tomu gradu, na kopnu što je preko mora, rado udara neko oštro i prekomjerno puhanje vjetra, koji kad pripuše nije ondje vidjeti čovjeka da ide po ulici, nego se svi zatvore u kuće i ostaju tamo. Jer tolika je neka silovitost toga vjetra da zgrabi i digne u zrak čovjeka konjanika skupa s konjem i pošto njime zakovitla široko po zračnom prostoru, baca ga na tle gdje god se zadesi i ubija ga. A Benevent je preko puta Dalmaciji, kako sam rekao, i leži na nekom uzvišenom mjestu pa podnosi dio tegobe od toga vjetra. Taj grad je nekada saziđao Diomed, sin Tidejev, protjeran iz Arga poslije zauzeća Ilija. I ostavio mu je kao obilježje kljove Kalidonskoga vepra, koje je njegov stric Meleagar dobio kao nagradu za uspješan lov. One se sve do mojega vremena nalaze tamo, i vrijedno ih je vidjeti. Opseg im nije manji od tri pedlja u obliku polumjeseca. Priča se da se tu Diomed sastao s Enejom, sinom Anhizovim, kad je ovaj došao iz Ilija, i da mu je po nalogu proročišta dao Atenin kip koji je s Odisejem bio ugrabio kada su njih dvojica došli u Ilij kao uhode, prije nego su ga Grci zauzeli. Pričaju da se on poslije razbolio i da je o toj bolesti pitao proročište i da je odande dobio odgovor kako se nikada neće riješiti zla ne bude li kojem mužu Trojancu dao taj kip. A gdje na zemlji se on sada nalazi, Rimljani kažu da ne znaju, nego pokazuju sve do mojega vremena njegovu sliku uklesanu u neki kamen u Tihinu (Fortuninu) hramu gdje leži pred brončanim Ateninim kipom što je postavljen pod vedrim nebom na istočnoj strani hrama. A ta slika na kamenu prikazuje je kako ratuje i diže koplje kao na sraz; i ima dug hiton do gležanja. Lice nije slično helenskim kipovima Atene, nego je onakvo kakva su u sasvim davno doba pravili Egipćani. A Bizantinci kažu da je car Konstantin zakopao taj kip na trgu koji je nazvan po njem i tamo ga spremio. To je dakle tako nekako.”

Tu se javlja rimska tradicija po kojoj je Eneja dobio od Diomeda najveću trojansku svetinju, pa je tako Rim u najsvetijem smislu postao nova Troja. O tome kako je Diomed u Apuliji osnovao Argiripu i kako je vratio Eneji trojanski paladij pjeva i Vergilije (70—19. pr.n.e.). U svojoj Eneidi pripovijeda kako stari kralj Latin, spremajući se za rat protiv Eneje i njegovih Trojanaca, šalje poslanstvo Diomedu da ga predobije na svoju stranu, znajući da je on stari neprijatelj Trojanaca (8,9—10):

*Mittitur et magni Venulus Diomedis ad urbem
Qui petat auxilium*

— „I poslan je Venul u grad velikog Diomeda da traži pomoć.”

Uz te je stihove Vergilijev komentator Servije (oko 400 n.e.) zabilježio ovo: *Diomedes revertens de Troia postquam repperit ira Veneris a se vulneratae uxorem apud Argos cum Cylaraba, ut Lucilius, vel Cometa, ut plerique tradunt, turpiter vivere, noluit reverti ad patriam: vel, ut dicitur, ab adulteris proturbatus: sed tenuit partes Apuliae, et edomita omni montis Gargani multitudine in eodem tractu civitates plurimas condidit. Nam et Beneventum et Equum Tuticum ipse condidit, et Arpos, quae et Argyrippa dicitur, ad quam nunc Venulus mittitur, non Arpinum, quam constat esse Campaniae, unde Cicero Arpinas. Sane sciendum Apuliam uno dictam vocabulo, sed huius partem quam Diomedes tenuit, Messapiam et Peucetiam a duobus fratribus dictam, qui illic imperarunt: item Dauniam a Dauno rege Apuliae. Hunc Diomedem quidam a Dauno rege Apulorum hospitio receptum dicunt. Sane artificiose ad Diomedem mittitur: movenda est enim indignatio et metus Diomedis*

ut subveniret Latinis contra Troianos. — „Diomed, vraćajući se iz Troje, pošto je zbog srdžbe Venerine, koju je bio ranio, našao svoju ženu kako u Argosu sramotno živi s Cilarabom, kako priča Lucilije, ili s Kometom, kako priča većina, nije se htio povratiti u domovinu: ili je, kako se priča, bio protjeran od preljubnikā: nego se uputio u predjele Apulije, i pošto je tamo svladao sve mnoštvo oko brda Gargana, na tom je potezu osnovao vrlo mnogo gradova. Naime on sam je osnovao i Benevent i Ekv Tutik, i Arpe, koji se grad zove i Argiripa. U taj grad sada šalju Venula, a ne u Arpin, koji je za sigurno grad u Kampaniji, odakle je Arpinjanin Ciceron. Valja dobro znati da se sva Apulija zove tim jednim imenom, ali onaj njezin dio koji je Diomed držao u vlasti nazvan je Mesapija i Peucetija po dvoje braće koji su ondje vladali: isto se tako zove Daunija po Daunu, kralju Apulije. Neki pričaju da je taj Diomed bio primljen od Dauna, kralja Apulaca, kao gost. Vrlo je vješto smišljeno da se Venul šalje upravo Diomedu: treba naime Diomedu probuditi bijes i strah da dođe u pomoć Latinima protiv Trojanaca.”

Tu se prepoznaje ista legendarna predaja kao u sholijama uz Likofrona i u Metamorfozama Antonina Liberala, a saznaje se o osnivanju više gradova. Argiripa je ipak, premda je sholijast ne spominje na prvom mjestu, najvažnija jer se razumije samo po sebi da je Vergilijeva *Diomedis urbs* upravo ona.

Mnogo dalje u Eneidi pripovijeda Vergilije kako se to poslanstvo vratilo i donijelo niječan odgovor baš u času kada je kralj Latin bio teško pritisnut Enejinim nadmoći (11,225—230):

- 225 *Hos inter motus, medio in flagrante tumultu,*
 Ecce super maestis magna Diomedis ab urbe
 Legati responsa ferunt: nihil omnibus actum
 Tantium inpensis operum, nil dona neque aurum
 Nec magnas valuisse preces, alia arma Latinis
 230 *Quaerenda aut pacem Troiano ab rege petendum.*

— „Dok je sve bilo tako u pokretu, usred rasplamtjele strke, eto još povrh svega žalosni poslanici donose odgovor iz velikoga Diomedova grada: ništa nisu postigli ulaganjem tolikoga napora, ništa nisu vrijedili ni darovi ni zlato niti velike molbe. Latini moraju tražiti drugo savezništvo u oružju ili moliti mir od trojanskoga kralja.”

O tome kako Venul izvješćuje o svojem poslanstvu pjeva Vergilije ovako (11,241—250):

- Tum facta silentia linguis*
 Et Venulus dicto parens ita farier infit:
 „Vidimus, o cives, Diomedem Argivaeque castra
 Atque iter emensi casus superavimus omnis
 245 *Contigimusque manum qua concidit Ilia tellus.*
 Ille urbem Argyripam patriae cognomine gentis
 Victor Gargani condebat Iapigis arvis.
 Postquam introgressi et coram data copia fandi
 Munera praeferimus, nomen patriamque docemus,
 250 *Qui bellum intulerint, quae causa attraxerat Arpos.*

— „Tada su jezici utihnuli i Venul je poslušan izrečenom nalogu stao tako govoriti: 'Vidjeli smo, moji sugrađani, Diomeda i argejski tabor, i prevalili smo put,

prevladali sve nedaće, i stisnuli smo ruku od koje je pala ilijska zemlja. On je kao pobjednik na poljima Japigova Gargana osnovao grad Argiripu nazvan po njegovu domaćem rodu. Pošto smo ušli i dobili priliku da govorimo pred njim, iznijeli smo darove i rekli kako se zovemo i koja nam je domovina, koji su poveljeli rat protiv nas i koji nas je razlog doveo u Arpe.”

Uz te je stihove Vergilijev komentator Servije zapisao ovo:

Diomedes fuit de civitate quae Argos Hippion dicitur, de qua Homerus „Ἀργεὸς ἱπποπότοιο, Horatius ‘aptum dicit equis Argos’. Hic in Apulia condidit civitatem quam patriae suae nomine appellavit et Argos Hippion dixit: quod nomen postea vetustate corruptum est, et factum est ut civitas Argyrippa diceretur: quod rursus corruptum Arpos fecit. Sane Diomedes multas condidisse per Apuliam dicitur civitates, ut Venu-siam, quam in satisfactionem Veneris, quod eius ira sedes patrias invenire non poterat, condidit, quae Aphrodisias dicta est. Item Canusium Cynegeticon, quod in eo loco venari solitus erat: nam et Garganum a Phrygiae monte Gargara vocavit. Et Bene-ventum et Venafrum ab eo condita esse dicuntur. — „Diomed je bio iz grada koji se zove Argos Hippion (Konjski Argos), o kojem Homer veli da je ‘Argos koji hrani konje’, a Horacije pjeva: ‘govorit će o Argosu što je prikladan konjima’. On je u Apuliji osnovao grad, koji je nazvao imenom svoje domovine Argos Hip-pion. To se ime poslije pokvarilo od starosti i tako je došlo da se taj grad zvao Ar-giripa, što je daljnjim kvarenjem postalo Arpi. Priča se da je Diomed po Apuliji osnovao prilično mnogo gradova, kao Venuziju, koju je osnovao kao zadovoljštinu Veneri jer se zbog njezine srdžbe nije mogao vratiti na očinsko stanište. Taj se grad zove i Afrodizijada. Osnovao je također Kanuzij Kinegetički (Lovački Ka-nuzij), jer je na tom mjestu obično lovio lov. Naime i brdo Gargan nazvano je prema frigijskoj gori Gargari. Priča se da je on osnovao i Benevent i Venafar.”

Odatle se vidi kako se u Apuliji čuvala i nje govala uspomena na heroja Dio-medea. Mnogi su se gradovi s ponosom dičili njime kao svojim osnivačem, pa se čak i ime apulske gore Gargana dovodilo u vezu s njime. Južna Italija se tako i izvan kruga pravih grčkih kolonija uvrštavala makar i samo u rubno područje helenskoga svijeta.

I Silije Italik, koji je bio konzul 69. n.e., u svojem epu *Punica*, pjevajući o drugom punskom ratu, što su ga Rimljani vodili u Italiji s Hanibalom, spominje na više mjesta apulski grad Argiripu, ali samo na jednom govori i o njegovu osni-vaču (13,30—81):

*At contra Argyripae pravum decus — inclita namque
Semina ab Oenea ductoris stirpe trahebat
Aetoli — Dasio fuit haud ignobile nomen —
Laetus opum, sed clauda fides; seseque calenti
Addiderat Poeno, Latiae diffusus habenae —
35 Is, volvens veterum memorata antiqua parentum:
‘Longo, miles’, ait, ‘quateret cum Teucra bello
Pergama, et ad muros staret sine sanguine Mavors,
Sollicitis Calchas — nam sic fortissimus heros
Poscenti socero saepe inter pocula Dauno
40 Narrabat memori Diomedes condita mente —
Sed Calchas Danaïs, nisi clausum ex sedibus arcis
Armisonae curent simulacrum avellere divae,
Non umquam affirmat Therapnaeis Ilion armis
Cessurum, aut Ledae rediturum nomen Amyclas.*

- 45 *Ouipe deis visum, ne cui perrumpere detur,
Effigies ea quas unquam possederit, urbes.
Tum meus adiuncto monstratam evadit in arcem
Tydides Ithaco et, dextra amolitus in ipso
Custodes aditu templi, caeleste reportat*
- 50 *Palladium ac nostris aperit mala Pergama fati.
Nam postquam Oenotris fundavit finibus urbem,
Aeger delicti, Phrygium placare colendo
Numen et Iliacos parat exorare penatis.
Ingens iam templum celsa surgebat in arce,*
- 55 *Laomedontaeae sedes ingrata Minervae:
Cum medios inter somnos altamque quietem
Nec celata deam et minitans Tritonia virgo:
„Non haec, Tydide, tantae pro laudis honore
Digna paras, non Garganus nec Daunida tellus*
- 60 *Debentur nobis. quare in Laurentibus arvis,
Qui nunc prima locant melioris moenia Troiae.
Huc vittas castumque refer penetrabile parentum.”
Ouis trepidus monitis Saturnia regna capessit.
Iam Phryx condebat Lavinia Pergama victor*
- 65 *Armaque Laurenti figebat Troia luco.
Verum ubi Tyrrheni perventum ad fluminis undas
Castraque Tydides posuit fulgentia ripa,
Priamidae intremuere metu. tum, pignora pacis
Praetendens dextra ramum canentis olivae,*
- 70 *Sic orsus Dauni gener inter murmura Teucrum:
„Pone, Anchisiade, memores irasque metusque;
Quicquid ad Idaeos Xanthum Simoentaque nobis
Sanguine sudatum Scaevaeque ad limina portae,
Haud nostrum est; egere dei duraeque sorores.*
- 75 *Nunc age, quod superest, cur non melioribus, aevi,
Ducimus auspiciis? dexteras iungamus inermis.
Foederis, en, haec testis erit.” veniamque precatus
Troianam ostentat trepidis de puppe Minervam.
Haec ausos Celtas irrumpere moenia Romae*
- 80 *Corripuit leto neque tot de milibus unum
Ingentis populi patrias dimisit ad aras’.*

— „A na to je, protiveći se, neslavna dika Argiripe — jer vukao je slavno sjeme od loze etolskoga vođe, potomka Enejeva — Dasije, kojemu ime nije bilo neznatno, obdaren imanjem ali hrome vjere: pridružio se uzavrelom Punjaninu jer se nije uzdao u latinsko vodstvo, (35) on je rekao premećući drevna sjećanja svojih predaka: 'Kad su bojovnici već dugo udarali ratom o teukrijski Pergam i Mars se zaustavio pod zidovima bez krvi, tada je Kalhant — tako je naime silno hrabri junak Diomed znao pripovijedati svojem tastu Daunu, koji je to tražio od njega dok su ispijali čaše, a bilo je sve pohranjeno u njegovu čvrstu sjećanju — (40) ali Kalhant je Danajcima govorio s velikom sigurnosti da Ilij neće nikada ustuknuti pred terapanskim oružjem ili vratiti Ledin porod u Amiklu ako se ne pobrinu da iz sjedišta tvrđave otrgnu kip božice što zveči oružjem, koji je tamo zatvoren. (45) Jer bogovi su odlučili da nikomu ne bude ikada dano razbiti gradove koje

zaposjedne ta slika. Tada je moj predak, sin Tidejev, kojemu je bio pridružen još Itačanin, stigao u tvrđavu, i pošto je na samom pristupu hramu desnicom satro stražare, donio je sa sobom nebeski paladij i otvorio je Pergam zlokoban našem usudu. (50) Naime, pošto je u zemlji Enotriji osnovao grad, bolan od svojega prijestupa, nastojao je poštivanjem primiriti frigijsko božanstvo i od ilijskih penata izmoliti oprostjenje. Već se na visokoj tvrđi dizao golem hram, (55) nedrago sjedište Laomedontove Minerve. Tada je jednom usred snoviđenja i u dubokom snu tritonska djevoja, ne skrivajući da je božica, priprijetila: 'To što mi spremaš, Tidejev sine, nije dostojno da se time počasti moja slava. Nisu Gargan i daunijska zemlja (60) ono što nam pripada. Traži nam mjesto na laurentskim poljima, gdje su sad upravo počeli smještati zidine bolje Troje. Vрати onamo vrpce i čistu, svetinju njihovih predaka'. Prestrašen od tih naredaba pošao je u Saturnovo kraljevstvo. Tamo je već pobjednik Frigijac utemeljivao lavinijski Pergam (65) i učvršćivao oružje zabodeno u laurentski lug. A kada je pak Tidejev sin stigao do valova tirenske rijeke i kada je svoj blistavi tabor postavio na njezinu obalu, zadržtali su Prijamovi potomci od straha. Tada je Daunov zet pružio pred sebe granu sive masline, držeći je u desnici kao zalog miru, (70) i stao je kroz marmor Teukrana govoriti ovako: 'Pusti, Anhizov sine, bijes i strah što dugo pamte; sve što smo se mi krvavo znojili uz Ksant i Simoent pod Idom i pred pragom Skejskih vrata, sve to nije naše: bogovi su to provodili i nesmiljene sestre. (75) A sada, daj, zašto da ono što nam je ostalo vijeka ne provodimo pod povoljnijim znakom? Neka se uhvatimo za nenaoružane desnice. A evo, to će nam biti svjedok saveza'. I pošto ih je zamolio da mu oprostite, pokazao im je preplašenima s krme Minervu. A ona je poslije pogubom pogubila Kelte kad su se usudili provaliti u rimske zidine (80) i nije dopustila da se od tolikih tisuća silno brojnoga naroda samo i jedan vrati djedovskim oltarima."

To je starija verzija iste priče koju smo već susreli kod Prokopija. Ispripovijedana je pjesnički vrlo dojmljivo legenda o Diomedu u Italiji i o tome kako je Eneji vratio ugrabljen trojanski paladij, kip božice Atene koji je nekada stajao u svetištu na najvišem vrhu trojanske akropole, a Diomed ga je s Odisejem oteo u potajnom noćnom pohodu i tako lišio Troju najmoćnije zaštite. Tek tada je postalo moguće osvojiti je.

Silije Italik pripovijeda to gotovo jednako zagonetno i tamno kao što pjeva Likofron. On je u tom pod utjecajem aleksandrinizma. I njegovu je kazivanju potreban komentar. Na mjestu Silijeva epa koje je ovdje navedeno radnja se zbiva u Arpima, staroj Argiripi, u vrijeme drugoga punskog rata, kad je Hanibal sa svojom vojskom prodro do juga Italije. U Arpima su se, kao i u drugim italskim gradovima, našli ugledni i utjecajni građani koji su bili skloni stati na Hanibalovu stranu. Takav je bio Dasijs, građanin Arpa, kojega je loza, kako se vjerovalo, potjecala od samoga osnivača Argiripe Diomeda. Dasijs se tu, savjetujući Hanibala da ne krene u opsadu Rima, poziva na sjećanje što se čuva u njegovu rodu o tome kako je njegov predak Diomed uzalud pokušao naći paladiju mjesto u Argiripi da ga ondje poštuje i stavi svoj grad pod njegovu zaštitu. Na zahtjev same božice vratio je sveti kip Trojancima što su pod vodstvom Enejinim upravo u Laciju osnivali nov grad, Lavinij, od kojega će poslije poteći i Rim, nova Troja, i stajat će pod neprobojnom zaštitom paladija, što se pokazalo kad su Gali osvojili Rim i onda, premda su bili pobjednici, od toga propali.

Loza etolskoga vođe, Diomed je bio Etolac, potječe od Eneja (*Oeneus*), kojega treba razlikovati od Eneja (*Aeneas*), pa je zato Silije zove *Oenea stirps ductoris*

Aetoli. Enej (*Οἰνεύς*), kojega ime vezuje s vinom (*οἶνος*), lik je, čini se, vezan prvotno s vegetacijskim kultom i predodžbama rodnosti. Njegov je sin Tidej (*Τυδεύς*), otac Diomedov. Njegovo ime prema staroindijskom *tudāti* i latinskom *tundit* „udara, tuče” upućuje na to da ga shvatimo kao gromovnika. Iza tih legendarnih herojskih likova kriju se, čini se, drevna božanstva.

Pergam je trojanska tvrđava. Pod njom je bila zamrla navalnost Ahejaca jer se pokazalo da je nemoguće zauzeti Troju. Tada je proročanstvo vidioca Kalhanta pokazalo put. Diomed i Odisej otkrali su se u Troju i iz svetišta na najvišoj uzvisini tvrđave oteli su paladij. Terapna je malo mjesto u Lakoniji u kojem je Leda rodila Helenu. Zato je ahejsko oružje terapansko jer se bori za Helenu i želi je vratiti u Amiklu, utvrđen grad blizu Sparte, gdje je Menelaj, Helenin muž, imao svoje dvore.

Pergam, trojanska utvrda, naziva se ovdje zlokobnim jer je njegovo osvajanje Ahejcima donijelo samo nevolje. Enotrija pak je staro ime jugoistočne Italije. Laomedont je bio prvi trojanski kralj, pa je i sveti kip božice Atene, zaštitnice grada, u tom smislu njegov. Tritonska djevica je Atena, koja je, tek što je skočila Zeusu iz glave, pošla, kako se pričalo, do jezera Tritona u Africi, na sjeveru današnje Libije. Laurent je pak stara i legendarna prijestolnica Lacija u kojoj su stolovali kralj Latin i kraljica Amata u vrijeme kad je onamo stigao Trojanac Eneja s božanskim nalogom da tamo obnovi trojansku vladavinu, koja će dobiti svoje konačno sjedište u Rimu. Bolja Troja koju Eneja gradi u Laciju nije međutim, kao grad, još Rim, nego Lavinij. Taj grad je u Laciju osnovao sam Eneja, a tek poslije njegove smrti osnovali su potomci njegova roda grad Rim. U obojima se, međutim, ostvaruje buduća rimska vlast kao obnovljena trojanska.

Saturn je latinsko ime grčkoga Krona, oca Zeusova, koji je, kako se vjerovalo, pošto ga je sin svrgnuo s vlasti vrhovnog boga, osnovao blaženo kraljevstvo na Zapadu. Tamo je vladao nad preobraženim pokojnicima. S tim kraljevstvom povezivali su stari Italiju, osobito Lacij, pa Silije ovdje upotrebljava njegovo ime u tom smislu. Tirenska, a to će reći etrurska rijeka je Tiber, koji teče iz zemlje Etruščana što se grčkim imenom zovu Tirenci. Teukrani su Trojanci, Anhizov sin je Eneja, a Ksant i Simoent rijeke što teku po trojanskom polju pod gorom Idom. Nesmiljene sestre su Parke, suđenice, što predu nit usuda.

Sve to treba znati i imati na umu da bi se razumjelo Silijevo pripovijedanje. Odatle se razabire koliko je učeno to pjesništvo i kako je jaka aleksandrijska tradicija u rimskoj književnosti. No kada se probijemo kroz sav taj gustiš aluzija i mitoloških asocijacija, razabiremo da je kod Silija Italika sačuvan važan elemenat legende o Diomedu na Zapadu, gdje se on uvodi kao Daunov zet i osnivač Argiripe i kaže da je vratio oteti Atenin kip Trojancima što su tada u Laciju osnivali „bolju Troju”.

Predaju o vraćanju Paladija zabilježio je Prokopije na pragu srednjega vijeka u vezi s Beneventom (vidi str. 48). O Diomedovu potpomku Dasiju u Arpima piše Apijan u onom dijelu svoje Rimske povijesti u kojem je opisao rat s Hanibalom (31): *Ἀργόριπιά δ' ἐστὶ πόλις ἐν τῇ Δαυνία ἣν Διομήδης ὁ Ἀργεῖος λέγεται κτίσαι καὶ τις ἔκγονος εἶναι τοῦ Διομήδους νομιζόμενος, Δάσιος, ἀνὴρ εὐμετάβολός τε τὸ φρόνημα καὶ οὐ Διομήδους ἄξιος, Ῥωμαίων περὶ Κάννας τὴν μεγάλην ἦτταν ἡττημένων, ἀπέστησε τὴν πατρίδα πρὸς τοὺς Λίβυας ἀπὸ Ῥωμαίων.* — „Argiripa je grad u Dauniji, koji je, kako se priča, osnovao Diomed Argejac. A neki Dasije, za kojega se smatralo da je Diomedov potomak, čovjek prevrtljive čudi i nimalo dostojan Diomeda, u vrijeme kada su Rimljani kod Kane pretrpjeli onaj teški poraz učinio je

da mu se domovina od Rimljana odmetne Libijcima.” Odmah se razabire da je to ista ona zgoda koju je opjevao Silije Italik.

Stefan Bizantinac (6. st. n. e.) unio je u svoj spis o etnicima, nazivima stanovnika izvedenim od imena gradova, o Argiripi i njezinu osnivaču ovo: *Ἀργυρίππα, πόλις τῆς Δαυνίας κατὰ τὸν Ἰόνιον κόλπον. Δυκόφρων. ὁ δ' Ἀργυρίππα Δαννίων παγκληρίαν*. αὕτη Ἄρποι ἐκαλεῖτο. Διομήδης μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Ἰλίου ἐτείχισε καὶ μετωνόμασεν Ἄργος Ἰππιον. τὸ ἐθνικὸν Ἀργυριππανός. Στράβων Ἀργυριππηνός φησιν. — „Argiripa, grad u Dauniji na Jonskom zaljevu. Likofron pjeva: 'Argiripu, baštinu Daunijaca.' Taj se isti grad zvao Arpi. Diomed ga je poslije osvojenja Ilija utvrdio zidovima i preimenovala u Hipijski Argos. Naziv stanovnika je Argiripinac. Strabon veli Argiripinac.”

U Stefanovu citatu iz Likofrona lako je prepoznati onaj stih koji je ovdje bio ishodište svemu skupljanju podataka o osnutku Argiripe. Razabire se nesigurnost u predaji oblika toga imena: *Ἀργυρίππα* (ženski rod u jednini) i *Ἀργύριππα* (srednji rod u množini). Rukopisi se tu razilaze, a mi smo donijeli onakve oblike kakvi su se našli u izdanjima Likofrona i Stefana.⁹ Jonski zaljev je staro ime Jadranskoga mora i kao Jonsko more utvrdilo se danas za njegov najjužniji dio, izvan Otrantskih vrata.

Pošto je Likofron stavio Kasandri u usta kao proročanstvo Diomedovo osnivanje Argiripe, govori odmah na isti način i o pretvorbi njegovih nesretnih drugova u ptice, koje su poslije u tom novom liku živjele na otoku koji je dobio ime po njemu (594—609). O tome kaže sholijast uz stih 592. ovo: *ταύτην (treba razumjeti: τὴν νῆσον) ὥκεσαν οἱ φίλοι αὐτοῦ καὶ ἐκάλεσαν ὁμώνυμον αὐτῷ Διομήδειαν νῆσον*. — „Na njem (treba razumjeti: na otoku) naselili su se njegovi prijatelji i nazvali su ga njegovim imenom Diomedov otok.”

Uz Likofronov 594. stih stoji dalje u sholijama ovo: *οἱ γὰρ ἐταῖροι τοῦ Διομήδους ὁδωρόμενοι τὰς τοῦ ἥρωος συμφορὰς μετεβλήθησαν εἰς ὄρνεα τὰ καταρράκτας λεγόμενα* εἰσὶ δὲ ὅμοια κύκνοις, οἵτινες διάγουσιν ἐν τῇ Διομηδείᾳ νήσῳ. κεῖται δὲ αὕτη ἐν τῷ Ἀδρίᾳ. οἰκοῦσι δὲ οὗτοι οἱ ὄρνιθες ὥσπερ πόλιν. ἐπὶ γὰρ τὸν ὄρθρον βρέχουσι τὸν τόπον ταῖς πτέρυξι καὶ ῥαίνουσι πάλιν βρέχοντες, εἴτα εἰς ἄγρην πορεύονται καὶ τὰ ληφθέντα θέντες ὁμοῦ διαιροῦσιν ἀλλήλοις. Ἀργυρίππα δὲ πόλις ἐστὶν ἐν Ἰταλίᾳ, ἣν ἔκτισε Διομήδης καὶ ὁ ὄχλος αὐτοῦ. — „A drugovi Diomedovi, oplakujući junakovu propast, pretvorili su se u ptice koje se zovu po tome što se obrušuju. A slične su labudovima i borave na Diomedovu otoku. On leži na Jadranu. A te ptice stanuju kao u gradu. Pred zorom moče to mjesto krilima i škrope močeći ga opet i zatim idu u lov i stavljaju ulov na kup i zajedički ga dijele između sebe. A Argiripa je grad u Italiji koji je osnovao Diomed i njegovo mnoštvo.”

Uz stih 602. piše sholijast o Diomedovu otoku još i ovo: *κεῖται δὲ ἡ Διομηδεία νῆσος περὶ τὸν Ἰόνιον κόλπον καὶ τὸν Ἀδρίαν. οἱ γὰρ Ἰάπυγες καὶ Ἀπουλοὶ περὶ τὸν Ἰόνιον κόλπον οἰκοῦσιν. Ἀπούλων δὲ ἔθνη κατὰ τὸν Δίωνα Πευκέντιοι, Πεδίκουλοι, Δάνιοι, Ταραντίνοι καὶ Κάναι. Διομήδους πεδίον ἐστὶ περὶ τὴν Ἀπουλίαν τῶν Δαννίων. Ἡ δὲ Μεσσαπυγία καὶ Ἰαπυγία ἐκλήθη ἕστερον Σαλεντία, εἴτα Καλαβρία ἐκλήθη. ἡ δ' Ἀργυρίππα πόλις τοῦ Διομήδους ἐκλήθη Ἀπουλις Ἄρπυς. δὲ φησὶν ὁ Δυκόφρων καὶ ἔμπροσθεν ὅτι ἀκαρπούσης τῆς Δαννίων γῆς διὰ τὰς ἀρὰς Διομήδους μεταπεμφάμενοι οἱ Δάνιοι συμπολίτας τοῦ Διομήδους καὶ βαλόντες ζώντας εἰς γῆν ἐποίησαν καρπεύειν τὴν γῆν, λῆρός ἐστιν. ἐπὶ Φαβίου γὰρ Μαξίμου Βεροκόσσου*

⁹ Za Likofrona vidi bilj. 4, a za Stefana je i danas još mjerodavno izdanje A. Meineke, Berlin 1849.

ἤτοι ἀκροχορδονώδους οὐ Δαῦνιοι ἀλλὰ Ῥωμαῖοι τοῦτο ἐποίησαν Ἑλληνικὸν καὶ Γαλατικὸν ἀνδρόγυνον κούφαντες ἐν μέσῃ τῇ ἀγορᾷ ἐκ χρησιμοῦ τινος δειματοθέντες λέγοντος Ἑλληνα καὶ Γαλάτην καταλήψασθαι τὸ ἄστυ. — „A Diomedov otok leži u Jonskom zaljevu i Jadranu. Japizi i Apulci stanuju na Jonskom zaljevu. A narodi Apulaca jesu po Dionu Peuketijci, Pedikuli, Daunijci, Terentinci i Kani. Diomedovo polje je u Apuliji, gdje žive Daunijci. A Mesapigija i Japigija prozvala se poslije Salentija, zatim se prozvala Kalabrija. A Argiripa, grad Diomedov, prozvan je kod Apulaca Arpi. A ono što Likofron veli dalje da su, kad zemlja Daunijaca nije rodila od Diomedove kletve, Daunijci pozvali Diomedove sugradane i žive ih bacili u zemlju i tako učinili da zemlja rodi, to je pusta priča. Za Fabija Maksima Verukoza, što će reći bradavičavoga, nisu naime Daunijci nego Rimljani učinili to s grčkim i galskim bračnim parom i zakopali ih posred trga jer su se prepali od nekog proroštva koje je govorilo da će Grk i Gal zauzeti grad.”

U ovom citatu sačuvan je fragment iz povijesnoga djela Diona Kasija Kokcejana (2/3. st.n.e.) iz kojega se navodi popis apulskih naroda. Neobično je da se ime grada *Kάνναι/Cannae* ovdje javlja kao ime naroda *Kάναι*, što se prevodi kao Kani. Neobično je i to što se Pedikuli nabrajaju uz Peuketijce, premda je *Poediciuli* latinsko ime toga istoga naroda. Izdavač Dionovih djela Boissevain stavio je tu drukčiju interpunkciju: *Πευκέτιοι Πεδίκουλοι καὶ Δαῦνιοι καὶ Ταραντῖνοι. καὶ Κάνναι Διομήδους πεδῖον ἐστὶ περὶ τὴν Ἀπουλίαν τῶν Δαννίων.*¹⁰ To onda treba prevesti: „Peuketijci ili Pedikuli, i Daunijci, i Tarentinci. I Kana, Diomedovo polje, u Apuliji, gdje žive Daunijci.” Doista je grad Kana ležao u Diomedovu polju (vidi str. 67). Izdavač sholija uz Likofronovu Aleksandru Scheer vratio se međutim prvotnoj interpunkciji, pa tako ostaje pri tom da se grad Kana tu navodi među apulskim narodima. Što slovo *n* u tom imenu u rukopisima nije udvojeno, treba najvjerojatnije smatrati naprosto pogreškom.

Sholijast je ovdje pošao dalje i tumači već ono što je Likofron pjevao dalje, o Diomedovoj kletvi da zemlja koju nije dobio ne rodi plodom nego samo ako je zasiju Etolci (619—624). O tome će stoga biti podrobnije govora kasnije (str. 74). Prije treba još vidjeti što se pripovijeda o Diomedovu otoku, o pretvorbi njegovih drugova, o njegovu grobu i svetištu.

O Diomedovu Otoku i njegovim drugovima što pretvoreni u ptice žive na njem piše i Antonin Liberal 37:

Διομήδης μετὰ τὴν ἔλωσιν Ἰλίου παραγενόμενος εἰς Ἄργος Αἰγιάλειαν μὲν ἐμέμψατο τὴν γυναῖκα τὴν ἑαυτοῦ χάριν ἔργων Ἀφροδίτης, αὐτὸς δ' εἰς Καλυδῶνα τῆς Αἰτωλίας ἀφίκετο καὶ ἀνελὼν Ἄγριον καὶ τοὺς παῖδας Οἰνεῖ τῷ προπάτορι τὴν βασιλείαν ἀποδίδωσιν. αὐτὶς δὲ πλέων εἰς Ἄργος ὑπὸ χειμῶνος εἰς τὸν Ἰόνιον ἐκφέρεται πόντον. ἐπεὶ δὲ παραγενόμενον αὐτὸν ἔγνω Δαῦνιος ὁ βασιλεὺς ὁ τῶν Δαυνίων, ἐδεήθη τὸν πόλεμον αὐτῷ συμπολεμῆσαι πρὸς Μεσσαπίους ἐπὶ μέρει γῆς καὶ γάμῳ θυγατρὸς τῆς ἑαυτοῦ. καὶ Διομήδης ὑποδέχεται τὸν λόγον. ἐπεὶ δὲ παραταξάμενος ἐτρέψατο τοὺς Μεσσαπίους καὶ ἔλαβε τὴν γῆν, ταύτην μὴν Δωριεῦσιν ἔνειμε τοῖς σὺν αὐτῷ· δύο δὲ παῖδας ἐκ τῆς θυ-

¹⁰ Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanorum quae supersunt edidit Ursulus Philippus Boissevain, 2. izd. Berlin 1955, vol. 1, p. 219.

γατρός ἔσχε τῆς Δαυνίου, Διομήδη καὶ Ἀμφινόμον. τελευτήσαντα δ' αὐτὸν κατὰ γῆρας ἐν Δαυνίους ἐκτέρισαν οἱ Δωριεῖς ἐν τῇ νήσῳ καὶ ὠνόμασαν αὐτὴν Διομήδειαν, αὐτοὶ δ' ἐγεώργουν ἦν ἐδάσαντο παρὰ τοῦ βασιλέως γῆν καὶ αὐτοῖς ἐξέφερε πλεῖστον καρπὸν κατ' ἐμπειρίαν γεωργικῶν ἔργων. Δαυνίου δ' ἀποθανόντος ἐπεβούλευσαν Ἰλλυριοὶ βάρβαροι κατὰ φθόνον αὐτῶν τῆς γῆς καὶ ἀνεῖλον ἐν τῇ νήσῳ πάντας ἔντομα θύοντας ἐπιφανέντες οἱ Ἰλλυριοὶ τοὺς Δωριεῖς. Διὸς δὲ βουλῇ τὰ σώματα μὲν ἠφανίσθη τῶν Ἑλλήνων, αἱ ψυχὰι δὲ μετέβαλον εἰς θρνιθας. καὶ ἔτι νῦν Ἑλληνικὴ μὲν ἐπ' αὐτὰν καθορμίσσεται ναῦς, φοιτῶσι πρὸς αὐτοὺς <οὔτοι> οἱ θρνιθες, Ἰλλυρικὴν δὲ φεύγουσι ναῦν καὶ ἀφ' αὐτῆς πάντες ἐκ τῆς νήσου.

— „Diomed je poslije zauzeća Ilija došao u Argos i prekorio svoju ženu Egijaliju zbog Afroditinih poslova, a sam je stigao u Kalidon u Etoliji, i pošto je ubio Agrija i njegovu djecu, predao je kraljevstvo Eneju, svojem djedu. A onda, dok je opet plovio u Argos, iznijelo ga je nevrijeme na Jonsko more. A kada je Daunije, kralj Daunijaca, saznao za njegov dolazak, zamolio ga je da ratuje s njim u ratu protiv Mesapljana i obećao mu je da će mu za to dati dio zemlje i svoju kćer za ženu. Diomed je to prihvatio. A kada je stao s njim u isti bojni red i porazio Mesapljane te dobio zemlju, razdjelio ju je Doranima koji su bili s njim. A dobio je od Daunijeve kćeri dva sina, Diomeda i Amfinoma. I kada je on u starosti umro među Daunijcima, sahranili su ga Dorani na otoku i nazvali su taj otok Diomedovim. Sami su pak obrađivali zemlju koju su dobili pored kraljeve i njima je donosila najviše ploda jer su bili iskusni u zemljoradnji. A kada je umro Daunije, stali su im barbari Iliri snovati nevolju iz zavisti zbog njihove zemlje. I jednom su Iliri iznenada nasrnuti i pobili sve Dorane na otoku dok su prinosili pokojničke žrtve. Po Zeusovoj odluci nestala su tijela Helena, a duše su se pretvorile u ptice. I sada još, kad god pristane helenski brod, dolaze ptice k njima, a od ilirskog broda bježe i nestaju sve s otoka.”

To je nešto drukčija verzija iste predaje. Diomedovi drugovi, Heleni, ovdje se opisuju kao Dorani. Između povratka iz Troje u Argos i nevremena koje ga je odnijelo na italske žale Diomed je po ovom pripovijedanju bio u Etoliji i tamo vratio kraljevstvo svojem djedu Eneju. To je pripovijest koja se i inače javlja na više mjesta u staroj književnosti. Drugovi se ovdje, kako pripovijeda i Likofronov sholijast, ali ne i sam Likofron, pretvaraju u ptice tek poslije Diomedove smrti. Kao i kod Likofrona, pitomo prilaze Grcima a bježe od barbara. No tu se dodaje i objašnjenje: Diomedove su drugove pobili Iliri. Nije dakle samo sjećanje na to da su i sami nekoć bili Grci, kako pripovijeda Likofron.^{10a}

O tome kako su barbari pobili Helene, Diomedove drugove, piše i Polijen Makedonac (2. polovica 2. st. pr. n. e.) u svojoj zbirci ratnih lukavstava (*Στρατηγήματα*) 8, 18: *Δαῖνος Διομήδους ἐν Ἰταλία τελευτήσαντος ἐπιτάφιον ἄγων ποιῶν πρώτη μὲν ἡμέρα τῶν Ἑλλήνων ὀπλισμένων πομπὴν ἔπεμψε, δευτέρα δὲ τῶν βαρβάρων. καὶ συνέταξε τοῖς βαρβάροις χρήσασθαι παρὰ τῶν Ἑλλήνων τὰ ὅπλα. οἱ δὲ χρήσαντες ὑπὸ τῶν βαρβάρων τοῖς ἰδίους ὅπλοις ἀπώλοντο.* — „Kada je Diomed umro u Italiji, Daun je priredio nadgrobne igre i prvog je dana poslao naoružane Helene u ophod, a drugoga barbare. I uredio je da barbari posude oružje od Helene. Oni su im ga posudili i barbari su ih pobili njihovim vlastitim oružjem.”

^{10a} Usp. Katičić, *Illyro-Apeninica* 178–179.

Nema dakle jasne i suvisle predaje o tome kakvu je ulogu odigrao Daun, je li on Diomedu bio očinski tast ili pogubni neprijatelj. Nije jasno ni to što u tom zbivanju znače Mesapljani i Iliri. Jasno je samo to da su se Grci pri svojim najstarijim dodirima s Jadranom znali krvavo sukobiti s barbarima, zvali se oni Japizi, Daunijci, Mesapljani ili Iliri. U legendi o Diomedu na Zapadu sačuvala se uspomena na te sukobe i ostao je trag starih neprijateljstava. Grci su južnu Italiju poslije učinili svojom, ne samo mitološki nego i pravom kolonizacijom. Ona je postala Velika Grčka. Ali to nije sasvim izbrisalo ožiljke od starih rana.

U rimskoj se književnosti javlja verzija priče o pretvaranju Diomedovih drugova u ptice koja se poklapa s Likofronovom u tome što do toga dolazi još za Diomedova života. Kod Vergilija odgovara Diomed Venulu, poslaniku kralja Latina, koji je od njega tražio pomoć protiv Eneje i njegovih Trojanaca ovo (Eneida 11, 271—277):

*Nunc etiam horribili visu portenta secuntur
Et socii amissi petierunt aethera pennis
Fluminibusque vagantur aves — heu dira meorum
Supplicia — et scopulos lacrimosis vocibus implent.*
275 *Haec adeo ex illo mihi iam speranda fuerunt
Tempore cum ferro caelestia corpora demens
Adpetii et Veneris violavi volnere dextram.*

— „Pa i sada me progone čudesni znaci koje je strašno gledati. Izgubljeni drugo v poletjeli su krilima u zrak i klate se po rijekama kao ptice — jao, kako su strahovito kažnjeni moji — i ispunjaju stijene plačnim glasom. A tomu sam se trebao nadati još od onoga vremena kad sam izbezumljen nasrnuo željezom na nebesničko tijelo i ranom povrijedio Venerinu desnicu.”

Vergilija se u svemu bitnom drži Ovidije (43. pr. n. e. — 17/18. n. e.) On je u svojim *Metamorfozama* majstorski opjevao preobrazbu Diomedovih drugova. I on pripovijeda o Venulovu poslanstvu i njegovu putu u Argiripu (14,456—459):

*At Venulus frustra profugi Diomedis ad urbem
Venerat: ille quidem sub Iapyge maxima Dauno
Moenia condiderat dotaliaque arva tenebat.*

— „A Venul je uzalud došao u grad izbjeglice Diomeda: On je, naime, pod Japizanimom Daunom sagradio moćne zidine i držao polja što su mu bila dana kao miraz.”

U svojem odgovoru Diomed opisuje pretvorbu svojih drugova (494—511):

*Talibus iratam Venerem Pleuronius Acmon
495 Instimulat verbis stimulisque resuscitat iram.
Dicta placent paucis: numeri maioris amici
Acmona corripimus; cui respondere volenti
Vox pariter vocisque via est tenuata, comaeque
In plumas abeunt, plumis nova colla teguntur*

- 500 *Pectoraque et tergum, maiores brachia pennas
Accipiunt, cubitusque levis sinuatur in alas.
Magna pedis digitos pars occupat, oraque cornu
Indurata rigent finemque in acumine ponunt.
Hunc Lycus, hunc Idas et cum Rexenore Nycteus,*
- 505 *Hunc miratur Abas: et dum mirantur, eandem
Accipiunt faciem, numerusque ex agmine maior
Subvolat et remos plausis circumvolat alis:
Si volucrum quae sit dubiarum forma requiris,
Ut non cygnorum, sic albis proxima cygnis.*
- 510 *Vix equidem has sedes et Iapygis arida Dauni
Arva gener teneo minima cum parte meorum.*

— „Takvim je riječima Pleuronjanin Akmon podbo razljućenu Veneru i tim je izazovom obnovio njezin gnjev. Nekolicini su se dopale te riječi. Većina prijatelja i ja sām pograbili smo ga prijekorima. A kada nam je on htio odgovoriti, istanjio mu se jednako i sam glas i put njegova glasa, i vlasi su se pretvorile u perje, perje je prekrilo njegov vrat, što je dobio nov oblik, i prsa i leđa, ruke su dobile veće perje, a laktovi su se svinuli u laka krila. Velik dio stopala zauzeo je prste, a usta su se ukočila stvrđnuta rožinom i dobila zaoštren vrh. Njemu se čudio Lik, njemu Ida i Niktej s Reksenorom, njemu se čudio Abas: i dok se oni čude, dobivaju isti oblik, i većina moje čete uzlijeće i udarcima krila oblijeću oko brodskih vesala: Ako pak pitaš kakav je oblik tih nejasnih ptica, ako i nisu labudovi, opet je vrlo sličan bijelim labudovima. Jedva dakle držim ovo sjedište i suhe oranice Japižanina Dauna kao njegov zet s malim dijelom družine.”

Ovidije se tu, što se same pripovijesti tiče, poveo sasvim za Vergilijem. Drugovi se pretvaraju u ptice još za živa Diomeda i to je dio njegovih nevolja. Oboljica odstupaju od starije predaje time što je ta pretvorba u njih posljedica Afroditina gnjeva, koja prema drugim i, čini se, prvotnijim verzijama na Zapadu nije više progonila Diomeda.¹¹

Legendu o tome kako su se na Diomedovu otoku njegovi drugovi pretvorili u ptice prvi su zapisali helenistički historičari i etnografi. Od njih ju je preuzeo Likofron. Do najstarijih vrela, iz kojih je i on crpao, vodi nas Antigon iz Karista na Eubeji (3. st. pr. n. e.) u svojim Čudnovatim pričama (*Ἱστοριῶν παραδόξων συναγωγή*) 172: *περὶ μὲν τῶν ζώων Λύκων μὲν ἐν τῇ Διομηδεῖα τῇ νήσῳ φησὶν (ὁ Καλλίμαχος) ἱστορεῖν τοὺς ἐρωδιούς ὑπὸ μὲν τῶν Ἑλλήνων, ὅταν παραβάλλῃ τις εἰς τοὺς τόπους, οὐ μόνον φανομένους ὑπομένειν, ἀλλὰ καὶ προσπετομένους εἰς τοὺς κόλπους ἐνδύνειν καὶ σαίνειν φιλοφρόνως * *. λέγεσθαι δέ τι τοιοῦτον ὑπὸ τῶν ἐργωρίων ὡς τῶν Διομήδους ἐταίρων εἰς τὴν τῶν ὀρνέων τούτων φύσιν μετασχηματισθέντων.* — „A (Kalimah) kaže da Lik izvješćuje o životinjama na Diomedovu otoku da čaplje tamo ne samo podnose da ih dodiruju Heleni kad se koji nađe u onim predjelima, nego da i same lete k njima i zavlače im se u njedra i umilno se maze * *. A da domaći svijet tamo govori nešto kao da su se Diomedovi drugovi pretvorili u ta ptičja bića.”

Antigon je svoje podatke na tom mjestu uzeo od aleksandrinskoga pjesnika Kalimaha (3. st. pr. n. e.), a taj je opet kao svoje vrelo navodio Lika iz Regija (ži-

¹¹ Usp. F. Bömer, *Kommentar zu: P. Ovidius Naso, Metamorphosen, Buch XIV—XV*, Heidelberg 1986, 146—151.

vio 4/3. st. pr. n. e.). Bio je to učen historičar, živio je u Aleksandriji, a posvojio je pjesnika Likofrona. Njegova su povijesna djela imala jaku etnografsku primjesu. Smatrao se uz Timeja (također 4/3. st. pr. n. e.), koji se služio njegovim djelima, jednim od najtemeljnijih znalaca zapadnih predjela. Njegovim vijestima i zapisima služio se dakako i njegov posinjak Likofron. Nije jasno da li je i Timej donosio u svojem djelu vijest o pretvorbi Diomedovih drugova u ptice što od tada žive na Diomedovu otoku.¹²

O Diomedovu otoku i o pticama na njem ima vijest i u spisu O čudesnim slusanjima (*Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων*, *De mirabilibus auscultationibus*), koji je do nas došao pod imenom Aristotelovim, a istinski mu je pisac nepoznat. Taj spis potječe iz helenističkoga vremena, možda upravo iz 3. st. pr. n. e. U njem stoji ovo (79):

Ἐν τῇ Διομηδεῖα νήσῳ, ἣ καίται ἐν τῇ Ἀδρία, φασὶν ἱερὸν τι εἶναι τοῦ Διομήδους θαυμαστόν τε καὶ ἄγιον, περὶ δὲ τὸ ἱερὸν κύκλῳ περικαθίσθαι ὄρνιθας μεγάλους τοῖς μεγέθεσι, καὶ ῥύγχη ἔχοντας μεγάλα καὶ σκληρά. τούτους λέγουσιν, ἂν μὲν Ἕλληνες ἀποβαίνωσιν εἰς τὸν τόπον, ἥσυχλαν ἔχειν, ἂν δὲ τῶν βαρβάρων τινὲς τῶν περιολκῶν, ἀνέπτασθαι καὶ αἰωρουμένους καταράσσειν αὐτοὺς εἰς τὰς κεφαλὰς αὐτῶν, καὶ τοῖς ῥύγχεσι τιτρώσκοντας ἀποκτείνειν. μυνθεύεται δὲ τούτους γενέσθαι ἐκ τῶν ἑταίρων τῶν τοῦ Διομήδους, ναυαγησάντων μὲν αὐτῶν περὶ τὴν νήσον, τοῦ δὲ Διομήδους δολοφονηθέντος ὑπὸ τοῦ Ἀλνέου τοῦ τότε βασιλέως τῶν τόπων ἐκείνων γενομένου.

— „Na Diomedovu otoku, koji leži u Jadranu, kažu da ima neki hram Diomedov, divan i svet, a oko toga svetišta da sjede ptice, velike rastom, koje imaju velike i tvrde kljunove. I kažu da one, kad se Heleni iskrcaju na ono mjesto, ostaju mirne, a ako neki od barbara što stanuju uokolo, da uzlijeću i da se iz zraka obrušuju na njihove glave, pa ih kljunovima ranjavaju i ubijaju. A priča se da su one postale od drugova Diomedovih, koji su kod tog otoka pretrpjeli brodolom, a Diomeda da je ubio Eneja, koji je tada postao kralj onih predjela.”

Tu je Diomed žrtva Enejina, ako se to ime nije tu našlo samo pogreškom kojega prepisivača. S njim ga je kasnija rimska predaja kakva je u Vergiliju, Siliju Italiku i Prokopiju, simbolički izmirila, učvršćujući tako prijateljstvo Daunije s Rimom. Tu se razabire koliko je bilo raznih verzija legende o Diomedu u Italiji i kako su se lako preoblikovale prema raznim gledištima i potrebama.

Tekst koji očito predstavlja oblik iste predaje sačuvaao nam se u Stefana Bizantinca: *Διομήδεια, πόλις Δανυίων, πτίσμα Διομήδους. καὶ νήσος ἣ Διομήδεια, ἐν*

¹² Usp. Westermannovo i Gianinijevo izdanje grčkih paradoksografa; Kalimah (ed. Pfeiffer) fragm. 407,43; Jacoby, FGrHist 570, fragm. 6. O Diomedovim otocima usp. Hülsen, *Diomedae insulae*, PWRE, Hbb. 9, Stuttgart 1903, 815. O pitanju vrela usp. J. Geffcken, *Timaos' Geographie des Westens*, Berlin 1892, 5—9 i 133—137; P. Corssen, *Ist die Alexandra dem Tragiker Lykophron abzusprechen?* Rheinisches Museum für Philologie, 68, Frankfurt a.M. 1913, 326—335. Ch. G. Heyne u svojem izdanju Vergilijeve Eneide, Leipzig 1833, sv. 3, str. 700—701 upozorava da su i drugi heroji (Ahilej, Meleagar) imali svoje ptice. Heyne je u posebnom ekskurzu obradio predaju o Diomedu u Italiji (str. 699—702).

ἢ οἱ ἑρωδιοὶ χειροήδεις προσπετόμενοι καὶ εἰς τοὺς κόλπους δύνοντες, οὓς φασιν ὅτι τοὺς ἑταίρους Διομήδους ἐκεῖ εἰς ὄρνιθας μετασχηματισθῆναι. ἔστι καὶ τόπος Διομήδεια πλησίον Ἀργυρίππων. τὸ ἐθνικὸν Διομήδεις. ἄμεινον δὲ Διομήδειος. — „Diomedija, grad Daunijaca, koji je osnovao Diomed. Ima i otok Diomedija, na kojem čaplje dolijeću tako pitome da se mogu uzeti u ruke i zavlache se u njedra. Za njih kažu da su se Diomedovi drugovi ondje pretvorili u ptice. Ima i mjesto Diomedija blizu Argiripe. Stanovnik je Diomedej. A još bolje Diomedijac.”

Jače je isklicena verzija iste legendarne predaje koju donosi Klaudije Elijan (2/3. st. n. e.) u svojem djelu O prirodi životinja (1,1): *Καλεῖται τις Διομήδεια νῆσος, καὶ ἑρωδιοὺς ἔχει πολλούς. οὗτοι, φασί, τοὺς βαρβάρους οὔτε ἀδικοῦσιν οὔτε αὐτοῖς προσίσιν. ἐὰν δὲ Ἕλληρ κατάρῃ ξένος, οἱ δὲ θεία τινὶ δωρεᾷ προσίασι πτέρυγας ἀπλώσαντες οἷονεὶ χεῖρας τινὰς ἐς δεξιῶσίν τε καὶ περιπλοκάς. καὶ ἀπτομένων τῶν Ἑλλήνων οὐχ ὑποφεύγουσιν, ἀλλ' ἀτρεμοῦσι καὶ ἀνέχονται, καὶ καθημένων ἐς τοὺς κόλπους καταπέτονται, ὥσπερ οὖν ἐπὶ ξένια κληθέντες. λέγονται οὖν οὗτοι Διομήδους ἑταῖροι εἶναι καὶ σὺν αὐτῷ τῶν ὄπλων τῶν ἐπὶ τὴν Ἴλιον μετεσχημέναι, εἴτα τὴν πρότεραν φύσιν ἐς τὸ τῶν ὄρνιθων μεταβαλόντες εἶδος ὁμῶς ἔτι καὶ νῦν διαφυλάττειν τὸ εἶναι Ἕλληνες καὶ φιλέλληνες.* — „Neki se otok zove Diomedov, i ima mnogo čapalja. One, kažu, niti barbarima čine zlo niti im se približavaju. Ako pak ondje pristane stranac Helen, one po nekom božanskom daru dolaze k njemu raširivši krila kao neke ruke za dobrodošlicu i zagrljaj. I kada ih Heleni dodiruju, ne bježe, nego se ne boje i dopuštaju to, i dok sjede zavlache im se u njedra kao da su pozvani u goste. Priča se pak da su to Diomedovi drugovi i da su s njim sudjelovali u oružanom pohodu na Ilij, zatim da su svoju prijašnju narav promijenili u ptičji lik, no ipak još i sada zadržavaju to da su Heleni i da vole Helene.”

Iz helenističke književnosti prešao je legendarni motiv o Diomedovu otoku i o njegovim drugovima koji tamo žive pretvoreni u ptice i u rimsku. Poznata nam je obuhvatna verzija te legende koju je u jednom od svojih djela zabilježio učen pisac iz vremena rimske republike Marko Terencije Varon (116—27. pr. n. e.). On je u svojim djelima skupio mnogo podataka o rimskoj i italskoj starini. Iz jednoga njegova djela ispisao je kasnoantički crkveni pisac Aurelije Augustin (354—430) u svojem djelu O državi Božjoj 18, 16—17 te podatke:

Troia vero eversa excidio illo usquequaque cantato puerisque notissimo, quod et magnitudine sui et scriptorum excellentibus linguis insigniter diffamatum atque vulgatum est gestumque regnante iam Latino Fauni filio, ex quo Latinorum regnum dici coepit Laurentumque cessavit, Graeci victores delatam Troiam relinquentes et ad propria remeantes diversis et horrendis cladibus dilacerati atque contriti sunt; et tamen etiam ex eis deorum suorum numerum auxerunt. Nam et Diomedem fecerunt deum, quem poena divinitus inrogata perhibent ad suos non revertisse; eiusque socios in volucres fuisse conversos non fabuloso poeticoque mendacio, sed historica adtestatione confirmant; quibus nec deus, ut putant, factus humanam revocare naturam vel ipse potuit vel certe a Iove suo rege tamquam caelicola novicius impetravit. Quin etiam templum eius esse aiunt in insula Diomedeae, non longe a monte Gargano, qui est in Apulia, et hoc templum circumvolare atque incolere has alites tam mirabili obsequio, ut aquam impleant et aspergant; et eo si Graeci venerint vel Graecorum stirpe prognati, non solum quietas esse, verum et insuper adulare; si autem alienigenas

viderint, subvolare ad capita tamque gravibus ictibus, ut etiam perimant, vulnerare. Nam duris et grandibus rostris satis ad haec proelia perhibentur armatae.

Hoc Varro ut astruat, commemorat alia non minus incredibilia.

— „Kada je Troja bila razorena u onom zauzeću o kojem se sveudilj pjeva i vrlo je dobro poznato dječacima, a i svojom veličinom i izvrsnim jezicima pisaca osobito je razgllašeno i na široko poznato, i dogodilo se kada je već Latin sin Faunov vladao kao kralj, po kojem je kraljevstvo Latinā dobilo svoje ime, a prestalo se zvati kraljevstvom Laurentā, pobjednici su Grci ostavljajući razorenu Troju i vraćajući se vlastitoj kući raznim i strašnim udarcima bili razdrti i satrti; a ipak su čak odatle povećali broj svojih bogova. Naime i Diomeda su učinili bogom, o kojem pričaju da se po kazni koja mu je od božanske strane bila izrečena nije vratio k svojim. Tvrdi i to da su mu se drugovi pretvorili u ptice, i to ne kao bajoslovnu pjesničku lagariju, nego kao da je povijesno posvjedočeno. On im, kako misle, niti kada je učinjen bogom nije mogao vratiti ljudsku narav, niti je to jamačno, kao novak nebesnik, mogao isposlovati od Jupitera, svojega kralja. Kažu čak da postoji njegov hram na Diomedovu otoku, ne daleko od brda Gargana, koje je u Apuliji, i da oko toga hrama oblijeću i da tamo stanuju te ptice tako odano da čak pune vodu i polijevaju. I ako onamo dođu Grci ili ljudi grčkoga podrijetla, ne samo što su mirne, nego se dodvoravaju. Ali ako vide ljude tuđega roda, uzlijeću im nad glavu i ranjavaju ih tako teškim udarcima da ih čak i ubijaju. Priča se, naime, da su tvrdim i velikim kljunovima dovoljno oboružane za takav boj. Varon, da bi tomu još što dodao, spominje i drugo što nije manje nevjerojatno.”

PotANJI opis tih ptica u koje su se pretvorili Diomedovi drugovi zabilježio je iz nekog helenističkoga vrela učeni mauretanski kralj Juba (25. pr. n. e. — 23. n. e.), koji je i sam bio grčki pisac. Od njega je Plinije preuzeo taj opis u svoj Prirodopis (10, 126—127):

Nec Diomedias praeteribo aves. Iuba cataractas vocat, et eis esse dentes oculosque igneo colore cetero candidis tradens; duos semper his duces. alterum ducere agmen, alterum cogere; scrobes excavare rostro, inde crate consternere et operire terra quae ante fuerit egesta; in his fetificare. Fores binas omnium scrobibus: orientem spectare quibus exeant in pascua, occasum quibus redeant; alvum exoneraturas subvolare semper et contrario flatu. Uno hae in loco totius orbis visuntur, in insula quam diximus nobilem Diomedis tumulo atque delubro contra Apuliae oram, fulicarum similes. Advenas barbaros clangore infestant, Graecis tantum adulantur miro discrimine, velut generi Diomedis hoc tribuentes, aedemque eam cotidie pleno gutture madentibus pinnis perluunt atque purificant, unde origo fabulae Diomedis socios in earum effigies mutatos.

— „Neću mimoići ni Diomedove ptice. Juba ih zove kataraktima (obrušivačima) i pripovijeda da su im zubi i oči ognjene boje dok su inače bijele; dvije su im od njih uvijek vođe: jedna vodi jato, a druga mu je na začelju. Kljunovima dubu jame, a onda ih pokrivaju pletrom i na nj sipaju zemlju što je prije bila iskopana; u njima se legu. Sve jame imaju dvojna vrata: na istok gledaju ona kroz koja izlaze na pašu, na zapad ona kroz koja se vraćaju; da bi rasteretile trbuh uvijek uzlijeću, i to protiv vjetrova. Na cijelom se svijetu te ptice susreću samo na jednom mjestu, na otoku za koji smo rekli da je poznat po Diomedovu grobu i svetištu pred apulskom obalom, a slične su liskama. Pridošlim barbarima dosaduju kricima, a samo Grcima

se umiljavaju čudesno ih razlikujući, kao da to čine Diomedovu rodu za ljubav, i svakoga dana peru taj hram i čiste ga punih grla i mokrih krila, pa je odatle nastala priča da su to Diomedovi drugovi koji su se pretvorili u njihov lik.”

Plinije se tu poziva na ono što je napisao u istom djelu 3,151: *Insulae in Ausonio mari praeter iam dictas memoratu dignae nullae, in Ionio paucae. Calabro litore ante Brundisium quarum obiectu portus efficitur, contra Apulum litus Diomedia conspicua monumento Diomedis et altera eodem nomine a quibusdam Teutria appellata.* — „U Auzonskom moru osim onih o kojima smo već govorili nema otoka vrijednih spomena, u Jonskom ih je moru malo. To su oni kod kalabrijske obale ispred Brundizija koji time što leže prema otvorenom moru tvore luku, a pred Apulskom je obalom Diomedov otok, koji se ističe grobnim spomenikom Diomedovim i još jedan istoga imena, koji neki zovu Teutrija.” Tu se razabire da su se imena Apulija i Kalabrija u starini rabila drukčije nego danas. Kalabrija je tada bio južni kraj današnje Apulije, gdje leži Brindisi, a Apulijom se zvao samo sjeverni dio oko brda Gargana.

O pticama u koje su se pretvorili Diomedovi drugovi piše i Julije Solin (2/3. st. n. e.) u svojem zemljopisnom priručniku 2,44—50 (ed. Mommsen p. 42—43):

Insula quae Apuliae oram videt tumulo ac delubro Diomedis insignis est et Diomedeas aves sola nutrit: nam hoc genus alitis praeterquam ibi nusquam gentium est, idque solum poterat memorabile iudicari, nisi accederent non omit-tenda. forma illis paene quae fulicis, color candidus, ignei oculi, ora dentata: congreges volitant nec sine ratione pergendi: duces duo sunt, qui regunt cursum: alter agmen anteit alter insequitur: ille ut ductu certum iter dirigat, hic ut instantia urgeat tarditatem. haec kn mēantibus disciplina est. cum fetificum adest tempus, rostro scrobes excavant, deinde surculis inversum superpositis imitantur texta cratium: sic contegunt subtercavata et ne operaimenta si desint, forte lignorum cassa venti auferant, hanc struicem premunt terra quam egresserant cum puteos excitarent. sic nidos moluntur bifori accessu, nec fortuitu, adeo ut ad plagas caeli metentur exitus vel ingressus: aditus qui dimitti ad pastus in ortum destinatur, qui excipit revertentes versus occasui est: ut lux et morantes excitet et receptui non denegetur. levaturae alvum adversis flatibus subvolant, quibus proluvies longius auferatur. iudicant inter advenas: qui Graecus est propius accedunt et quantum intellegendatur ut civem blandius adulantur, si quis erit gentis alterius, involant et impugnant. aedem sacram omni die celebrant studio eiusmodi: aquis inbuunt plumas alisque inpendio madafactis confluent rorulentae: ita sedem excusso umore purificant: tunc pinnulis superplaudunt: inde disceditur quasi peracta religione. ob hoc ferunt Diomedis socios aves factos. sane ante adventum Aetoli ducis nomen Diomedae non habebant, inde sic dictae.

— „Otok što gleda prema apulskoj obali znamenit je po Diomedovu grobu i svetištu i jedino na njem žive Diomedove ptice: naime ta vrsta ptice osim ondje nigdje na svijetu ne postoji. I to se samo po sebi moglo smatrati vrijednim pažnje da k tomu ne dolazi još i drugo što ne valja izostaviti. Lik im je gotovo isti kao i liskama, boja im je bijela, oči ognjevite, kljun zubat: lete u jatu i ne bez reda u pokretu: dvije ptice vode i one upravljaju kretanjem: jedna se kreće ispred jata, a druga ga slijedi: ona prva da svojim vodstvom upravi na pouzdan smjer, a ona druga da upornim nailaženjem požuruje sporost. Takav im je poredak na putu. A kad dođe

vrijeme da se plode, kljunom kopaju jame, a zatim grančicama što ih naopačke stavljaju odozgor tvore nešto kao pleter: tako pokrivaju ono što su odozdo iskopali, i da ne bi možda vjetrovi odnijeli lako drvo ako na njem ne bi bilo utega, opterećuju tu gradnju zemljom koju su izvadili kad su dubli rupe. Tako grade gnijezda s dva pristupa, i to ne kako bilo, nego tako da su izlaz i ulaz okrenuti prema određenim stranama neba: prolaz kroz koji izlaze da traže hranu okrenut je prema izlasku sunca, a onaj koji ih prima kada se vraćaju okrenut je prema zapadu, tako da ih svjetlo potiče ako bi se dulje zadržavali u gnijezdu i da im ne bude uskraćeno kada se vraćaju. Kad hoće olakšati trbuh lete protiv vjetra da bi on odnio izmet što dalje. Među došljacima prave razliku: ako je tko Grk, prilaze mu bliže i koliko se to može razabrati umiljavaju mu se blago kao sugrađaninu, a ako tko bude drugoga kojeg roda, napadaju ga u letu i obaraju se na nj. A svetu zgradu svakoga dana paze na ovaj način: vodom namoče perje i krilima što su pomno smočena okupljaju se onako rosne: tako čiste hram vlagom koju otresaju: zatim udaraju po tome krilcima: zatim se razilaze kao da su obavile vjerski obred. Zato pričaju da su se to Diomedovi drugovi pretvorili u ptice. Prije nego je došao etolski vođa nisu se, dakako, zvale Diomedove. Od tada su tako nazvane.” Taj opis je vrlo sličan Plinijevu, ali nešto bogatiji od njegova. Vrelo je i tu Juba, ne znamo samo je li ga Plinije pojednostavnio ili ga je Julije Solin iskitio.

O istoj je predaji zavisao i ranosrednjovjekovni pisac Izidor iz Seville (oko 560—636) u svojem enciklopedijskom djelu *Etymologiae sive origines* 12, 7, 28—29:

Sunt enim pelagi volucres in insulis habitantes. Diomedias aves a sociis Diomedis appellatas, quos ferunt fabulae in eadem volucres fuisse conversos; forma fulicae similes, magnitudine cygnorum, colore candido, duris et grandibus rostris. Sunt autem circa Apuliam in insula Diomedea inter scopulos litorum et saxa volitantes; iudicant inter suos et advenas. Nam si Graecus est, propius accedunt et blandiunt; si alienigena, morsu impugnant et vulnerant, lacrimosis quasi vocibus dolentes vel suam mutationem vel regis interitum. Nam Diomedes ab Illyriis interemptus est. Haec autem aves Latine Diomediae vocantur, Graeci eas ἐρωδιούς dicunt.

— „Ima naime morskih ptica koje stanuju na otocima. Diomedove ptice, nazvane po Diomedovim drugovima, o kojima se priča da su se pretvorili u ptice; po obliku su slične liskama, a po veličini labudovima, boja im je bijela, kljunovi tvrdi i veliki. Nalaze se kod Apulije i na Diomedovu otoku i lijeću oko obalnog grebenja i stijenja; prave razliku između svojih i došljaka. Naime, ako je Grk, prilaze mu bliže i maze se; ako je tuđega roda, napadaju ga ugrizom i ranjavaju, tugujući kao nekim suznim glasom ili nad svojom pretvorbom ili nad kraljevom pogibijom. Diomeda su naime ubili Iliri. Te se pak ptice latinski zovu Diomedove, a Grci za njih kažu da su čaplje.”

Što se pak samih ptica tiče, one su već u starini predstavljale zoološki problem koji ni do danas nije riješen.¹³ Diomedov otok nije, međutim, u prirodopisu bio znatan samo za zoologiju nego i za botaniku. Teofrast iz Eresa (371—287), peripatetički filozof i najznatniji učenik Aristotelov, piše u svojem djelu O biljkama (*Περὶ φυτῶν*) 4, 5, 6: *ἐν μὲν γὰρ τῇ Ἀδελῇ πλατάνων οὐ φαίνεται εἶναι πλὴν περὶ τὸ Διομήδους ἑσθόν.* — „Na Jadranu kažu da nema platana osim ako Diomedova svetišta.” Nešto opširnije piše o tome Plinije 12,3. *Platanus haec, mare Ionium Diomedis*

¹³ Usp. Bömer, *Kommentar* 150—151.

insula tenuis eiusdem tumuli gratia primum inuenta, inde in Siciliam transgressa . . .
— „Ova platana prvo je donesena na Jonsko more do Diomedova otoka za njegov grobni humak, a odande je prešla na Siciliju . . .”

Ovamo treba još uzeti sholije D uz Ilijadu 5,412. *μετὰ ταῦτα δὲ ἀπῆρεν (ὁ Διομήδης) εἰς Ἑσπερίαν καὶ παραλαβεῖν λέγεται παρὰ τοῦ Δαῦνον τινὰς εἰς κατοικισμὸν. καὶ τέλος ἀποροῦντων αὐτοῦ τῶν ἑταίρων καὶ λιμωττόντων, τούτους μὲν τὴν Ἀθηνᾶν εἰς ἐρωδιὸς ἀπορνεῶσαι, τὸν Διομήδην δὲ ἐνταῦθα καταστρέφει τὸν βίον. ἡ δὲ ἱστορία παρὰ Δυκόφρονι.* — „Poslije toga je otplovio u Hesperiju i priča se da je od Dauna preuzeo neke ljude za naseobinu. I kad su mu se na kraju drugovi našli u bijedi i gladovali, njih je Atena pretvorila u ptice čaplje, a Diomed je ondje završio život.”

Hesperija, večernja, zapadna zemlja je Italija. No moglo se to i drukčije tumačiti. Pokazuju to sholije B uz Ilijadu 5,412. *φασὶν Αἰγιάλειαν τὴν νεωτέραν τῶν Ἀδρησιτίδων γυναικα Διομήδους οὔσαν σφόδρα αὐτὸν ἐπιποθεῖν καὶ ἀπολοφύρεσθαι καὶ κατὰ τὰς νύκτας. ὕστερον δὲ κατὰ μῆριν Ἀφροδίτης πάσῃ τῇ νεολαίᾳ τῶν Ἀργείων αὐτὴν συγκωμάσαι, ἔσχατον δὲ καὶ Σθενέλω τῷ Κομήτῳ, ὃς ἦν ὑπὸ τοῦ Διομήδους πιστευθεὶς τὰ κατ’ οἶκον. ἤκοντα δὲ αὐτὸν μέλλων ἀνελεῖν ἐφείσατο διὰ τὸ καταφυνγεῖν εἰς τὸν τῆς Ἀθηνᾶς βωμόν. ὅθεν αὐτὸν φυγόντα φασὶν ἤκειν εἰς Ἰβηρίαν κἀκεῖ, ὡς μὲν τινες, δολοφονηθῆναι ὑπὸ Δαῦνον τοῦ βασιλέως, ὡς δὲ ἔνιοι, ἀπολέσθαι ὑπὸ Ἰουνίου τοῦ Δαῦνον παιδὸς ἐν κωνηγησίῳ. ὅθεν αὐτὸν μὲν ἀπεθέωσεν Ἀθηνᾶ, τοὺς δὲ ἑταίρους εἰς ἐρωδιὸς μετέβαλεν.* — „Kažu da je Egijalija, najmlađa od Adrastovih kćeri, koja je bila žena Diomedova, žestoko žudjela za njim i tužila, i po noći. Poslije se po Afroditinu gnjevu odala razbludi sa svim mladim Argejcima, na kraju i sa Stenelom, sinom Kometovim, kojemu je Diomed bio povjerio svoju kuću. Kad se on vraćao, htio ga je ubiti, ali ga je poštedito jer je pobjegao na Atenin žrtvenik. Odakle je on pobjegao i stigao, kako kažu, u Iberiju i ondje, kako jedni pričaju, ubijen je od kralja Dauna, a kako neki drugi, poginuo je u lovu od Junija Daunova sina. Onda ga je Atena učinila bogom, a drugove je pretvorila u čaplje.”

Neobičan je ovdje spomen Iberije, pa se to uzimalo kao prepisivačka greška i ispravljalo u Kalabriju ili Hesperiju, tako da se odnosi na Italiju. Istom su takvom pogreškom zamijenjena imena Stenela i Kometa kao oca i sina. Doista se kralj Daun ne može smjestiti drugamo. Ali se ovdje ipak vjerojatno ne radi o običnoj prepisivačkoj nemarnosti nego o kontaminaciji različitih legendarnih tradicija. Iberija se naime javlja u staroj predaji kao zapadna zemlja u koju bježi Diomed.¹⁴ Tako u zemljopisnom spjevu Dionisija Periegeta (2. st. n. e.) stoji u stihovima 481—486 o Diomedovu otoku ovo:

Ἀλλ’ ὅπότε Ἀδριάδος σκαὶὸν πόρον ἀμφιτρύτης
εἰσελάσης ἐπὶ νηὸς, Ἰηπυγίην ἐπὶ γαῖαν
δήεις ἰφθίμου Διομήδεος αὐτίκα νῆσον,
ἔνθ’ ἦρος ἀφίκανε χαλεπαμένης Ἀφροδίτης,
485 ὁππότε τριλλίστων μετεκίλαθε ἔθνος Ἰβήρων
ἧς ἀλόχον βουλῆσι κακόφρονος Αἰγιαλείης.

— „Ali kad na brodu uploviš u lijevi plovni smjer Jadranskoga mora, odmah ćeš prema zemlji Japigiji uočiti otok snažnoga Diomeda, kamo je junak stigao, pošto se razgnjevila Afrodita, dok je odlazio narodu nadasve žućenih Iberaca zbog zlih namjera svoje žene, zloćudne Egijalije.”

¹⁴ I u Iberiji su Grci nalazili Diomedove tragove.

To se mjesto nalazi i u obje latinske obradbe Dionisijeva zemljopisnog priručnika, Avijenovoj 646—652 i Priscijanovoj 510—514. Uz te Dionisijeve stihove zabilježio je Eustatije mitropolit solunski, bizantski učenjak 12. stoljeća, u svojem opširnom komentaru ovo: *Ὅτι ἡ Διομήδεια νῆσος, ἣν οὗτος ἱφθίμου Διομήδεος νῆσόν φησι, περιφραστικῶς αὐτὴν ἐτυμολογῶν, περὶ τὴν Ἀδριάδα ἐστὶ θάλασσαν, ἐπ' ἀριστερὰ τῷ εἰσελαύνοντι πρὸς τὴν Ἰαπωνίαν. ἐνθα ὄκησε Διομήδης, διωχθεὶς ἐκ τῆς πατρίδος Ἀφροδίτης χόλῳ, οἷα τροφείσης ὑπ' αὐτοῦ ἐν τῷ κατὰ Τροίαν πολέμῳ, καθά φησι καὶ Ὅμηρος. Ἰστέον δὲ ὅτι ὁ μὲν Ποιητὴς σῶφρονά τε οἶδε τὴν τοῦ Διομήδους γυναικα τὴν Αἰγιάλειαν, καὶ οὐδὲ διωχθῆναι τὸν Διομήδην ἱστορεῖ. ἄλλοι δὲ ἱστοροῦσιν ὡς ἡ Ἀφροδίτη ἐν τῷ καιρῷ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου ἀνέπεισε τὴν Αἰγιάλειαν, ἣν καὶ κακόφρονα οὗτος καλεῖ, μιχθῆναι τῷ Σθενέλον υἱῷ Κομήτη. Ὑφ' ὧν καὶ ἐξωσθεὶς μετὰ τὸν νόστον ὁ Διομήδης εἰς τριλλίστους ἢ τηλελίστους Ἰβήρας ἦλθε πλανήτης, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν νῆσον ταύτην. . . . Ἄλλοι δὲ δύο ἱστοροῦσι τὰς τοῦ Διομήδους νήσους, λέγοντες καὶ ὅτι τῆς περὶ τὴν θάλασσαν ταύτην δυναστείας τοῦ Διομήδους καὶ αἱ Διομήδεια νῆσοι μαγύρια, καὶ ὁ παρ' Ἑνετοῖς αὐτῷ λευκὸς ἵππος, ὡς ἐρρήθη, θνύμενος. Τῶν δὲ δύο τούτων νήσων τὴν μὲν οἰκεῖσθαί φασιν, ἥς καὶ μεμνήσθαι δοκεῖ ὁ Διονύσιος, τὴν δὲ ἔρημον εἶναι, ἐν ἣ καὶ τὸν Διομήδην ἀφανισθῆναι λέγουσι, καὶ τοὺς ἐταίρους ἐκεῖ ἀπορριθωθῆναι, ὡς καὶ ὁ Ἀνδρόφρων φησὶν. — „Da je Diomedov otok, koji naš pisac zove otokom snažnoga Diomeda, opisno mu tumačeći ime, leži na Jadranskom moru, s lijeve strane onomu tko ulazi u nj, prema Japigiji. Tamo se nastanio Diomed pošto je istjeran iz domovine zbog Afroditine srdžbe, jer ju je ranio u trojanskom ratu, kako i Homer kaže. Treba znati da Pjesnik zna za Diomedovu Egijaliju kao za krepopsnu ženu i ne priča da je Diomed bio protjeran; a drugi pričaju da je Afrodita u vrijeme trojanskoga rata potaknula Egijaliju, koju naš pisac zove zloćudnom, da se ljubi s Kometom, sinom Stenelovim. Od njih je po svom povratku Diomed bio protjeran i došao je kao lupalac k mnogo žuđenim, ili sasvim dalekim, Ibercima, ali i na taj otok. . . . A drugi pričaju o dva Diomedova otoka i kažu da su i ti Diomedovi otoci svjedočanstvo Diomedove vladavine na tom moru, kao što je to i onaj bijeli konj koji mu se, kako je već rečeno, prinosi kao žrtva kod Veneta. A od ta dva otoka za jedan kažu da je nastanjen, i čini se da Dionizije spominje upravo taj, a drugi da je pust, i na njem govore da je nestao Diomed i da su mu se drugovi pretvorili u ptice, kako veli i Likofron.”*

Da su Veneti žrtvovali Diomedu bijeloga konja rekao je već Eustatije u svojem komentaru uz Dionizijev 378. stih. Time se i sjeverni Jadran, a ne samo najjužniji, veže uz njegovo ime. Naš Diomedov rt povezuje prostorno oboje i svjedoči kako su te stare legendarne predodžbe vezane za plovne putove. (O Diomedu na sjevernom Jadranu vidi str. 71 i d.). Inače nam Eustatije u svojem komentaru ne kazuje ništa nova, ali osobito lijepo povezuje podatke koji su nam već poznati iz drugih vrela.

Diomedov je otok sasvim ušao u književnu predaju antičkoga zemljopisa. Dva geografa 2. stoljeća pr. n. e. spominju ga u svojim priručnicima. Razlikuju se samo što se tiče broja tih otoka. Anonim, čiji se opis zemlje u stihovima pripisuje Skimnu Hijanjinu, nastavlja, pošto je spomenuo Hvar, Korčulu i Ohridsko jezero, ovako (431—433):

*Προσεχὴς δὲ νῆσός ἐστιν, οὗ φασὶν τινες
ἐλθόντα Διομήδην ὑπολιπεῖν τὸν βίον.
ᾧθεν ἐστὶ Διομήδεια ταύτη τοῦνομα.*

— „U blizini je otok kamo kažu da je došao Diomed i tamo ostavio život; odatle mu je ime Diomedov otok.” A Klaudije Ptolemej kaže da je tih otoka bilo čak pet

(3, 1, 80): 'Εν δὲ τῷ Ἰωνίῳ πελάγει αἱ καλούμεναι Διομήδεια νῆσοι εἰ. — „A u Jonskom moru nalazi se 5 otoka što se zovu Diomedovi”. Prvi očito govori o otoku za koji je bio vezan Diomedov herojski kult, a drugi o cijelom Tremitskom otočju u Jadranskom moru pod brdom Garganom. Tih je otočića doista pet. Za njih je Diomed bio najčvršće vezan, i kultom i legendom.

I rimski geograf Pomponije Mela, koji je svoj opis svijeta (*Chorographia*) napisao 43/44. n. e., spominje među jadranskim otocima jedan koji se zove po Diomedu (2,114): *In Hadria Apsoros, Dyscelados, Absyrtis, Issa, Titana, Hydria, Electrides, Nigra Corcyra, Linguarum, Diomedia, Aestria, Asine, atque ut Alexandriae ita Brundisio adiacens Pharos* — „Na Jadranu su Apsor, Diskelad, Apsirtida, Isa, Titana, Hidrija, Elektride, Crna Korkira, Lingvarum (?), Diomedov otok, Estrija, Azina i Faros, što leži pred Brundizijem onako kao i pred Aleksandrijom”. Cijelom je svijetu bilo poznato da pred aleksandrijskom lukom leži otočić Pharos i na njem je velik svjetionik. Mela je znao za istoimeni jadranski otok, povezao ga s viješću o otočiću što tvori brundizijsku luku (vidi str. 63) i mislio da se, po analogiji Aleksandrije, to ime odnosi na taj mali otok.

Diomedov otok spominje i Fest (2. polovica 2. st. n. e.) u svojem ekscerptu iz djela Verija Flaka (1. st. pr. n. e./1. st. n. e.) O značenju riječi (*De verborum significatione*): *Diomedia insula, in qua Diomedes sepultus est, excedens Italia*. — „Diomedov otok je otok na kojem je pokopan Diomed, kad je odlazio iz Italije.”

Uz Diomedove otoke bilo je poznato i Diomedovo polje, zemlja koju je dobio od svojega tasta kralja Dauna. Spominju ga sholije uz 602. stih. Likofronove Aleksandre (vidi str. 55). Kako nam kaže Livije (59. pr. n. e. — 17. n. e.), rimski historičar Augustova doba, ležalo je to Diomedovo polje kod apulskoga grada Kane, gdje su Rimljani 216. pr. n. e. pretrpjeli strahovit poraz od Hanibala. O tome piše Livije (25,12): *Priore carmine Cannensis praedicta clades in haec vere verba erat: 'Amnem, Troiugena, fuge Cannam, ne te alienigenae cogant in campo Diomedis conserere manus. Sed neque credes tu mihi, donec compleris sanguine campum, multaue milia occisa tua deferet amnis in pontum magnum ex terra frugifera; piscibus atque avibus ferisque quae incolunt terras iis fiat esca caro tua; nam mihi ita Iuppiter fatus est.' Et Diomedis Argivi campos et Cannan flumen ii qui militaverant in iis locis iuxta atque ipsam cladem agnoscebant.* — „U prvoj pjesmi proročen je poraz kod Kane otprilike ovim riječima: 'Izbjegavaj, Trojanče, rijeku Kanu da te tudinci ne prisile da se rveš na Diomedovu polju. Ali mi ti nećeš vjerovati dok ne napuniš krvlju to polje i rijeka ne odnese mnoge tisuće tvojih pobijenih s žitorodne zemlje u veliko more; ribama i pticama i zvijerima koje žive na zemlji da tvoje meso bude hrana. Meni je naime Jupiter tako rekao.' A oni koji su na onim mjestima ratovali prepoznavali su tamo i polja Argejca Diomeda i rijeku Kanu, a blizu se dogodio i sam poraz.”

Diomedovo polje spominje i Fest: *Diomedis campi in Apulia appellantur, qui ei in divisione regni, quam cum Dauno fecit, cesserunt.* — „Diomedova polja u Apuliji zovu se ona koja su mu pripala kada je s Daunom proveo diobu kraljevstva.” Tu je uspostavljena veza s mitom o Diomedovu dolasku u Apuliju i najbolje je objašnjeno zašto se Diomedova polja tako zovu.

Osim na Diomedovu otoku i na njegovu tamošnjem grobu ima i drugih tragova Diomedova kulta u južnoj Italiji. Sholijast Pindarovih Nemejskih oda citira uz 10,12 Polemona iz Ilija (oko 220—160), pisca koji je opisivao grčka mjesta i krajeve, među njima i južnu Italiju:

καὶ γὰρ ὀνύδαιτᾷται αὐτοῖς. καὶ Πολέμων ἱστορεῖ· ἐν μὲν γὰρ Ἀργυρίπποις ἄγιόν ἐστιν αὐτοῦ ἱερόν. καὶ ἐν Μεταποντίῳ δὲ διὰ πολλῆς αὐτὸν αἰρεσθαι τιμῆς ὡς θεόν, καὶ ἐν Θουρίοις εἰκόνας αὐτοῦ καθιδρῶσθαι ὡς θεοῦ.

— „Polemon pak izvješćuje: U Argiripi ima njegov (Diomedov) svet hram. A u Metapontu ga drže u velikoj časti kao boga, i u Turijima su mu postavljeni likovi kao bogu. Dodaje još, očito iz drugoga vrela:

οὐχὶ δὲ καὶ τὸν Διομήδην ἢ
Ἀθηνᾶ θεὸν ἐποίησε; κατὰ γὰρ τὸν Θηβαϊκὸν πόλεμον Μελά-
νιππος, ἦν δὲ οὗτος ἦρος Θηβαῖος, ἔτρωσε τὸν Τυδεΐα· ὃ δὲ πρὸς
τὴν πληγὴν θυμῆνας καθικέτευσε τὸν Ἀμφιάραον ἀνελεῖν
τὸν Μελάνιππον καὶ προσαγαγεῖν αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν. προ-
σαχθείσης δὲ αὐτῷ τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς ὀργῆς νικησάσης τὸν
δέοντᾴ λογισμὸν, ἀπεγεύσατο τῶν Μελανιππειῶν κρεῶν, ὥς
καὶ Εὐριπίδης ἐν τῷ Μελεάγρῳ φησὶν.

εἰς ἀνδροβρώτους ἡδονὰς ἀφίξεται

κάρηνα πυρσαῖς γένεσι Μελανίππου σπάσας.

τετρωμένῳ οὖν τῷ Τυδεΐ ἢ Ἀθηνᾶ τὴν ἀθανάσιαν παρήγαγε,
καὶ οὐκ ἀπῆλυνσε τῆς δωρεᾶς ἔτι διὰ τὴν τῶν ἀνθρωπείων
κρεῶν βρώσιν· εἴτα ὡς αὐτὸς οὐκ ἠδυνήθη τῆς ἀθανασίας τυ-
χεῖν, ἤξλωσε τὴν θεὸν ἐπὶ τὸν Διομήδην τὸ δῶρον μεταθεῖναι.
τιμᾶται γοῦν καὶ παρὰ Θουρίοις καὶ Μεταποντίοις ὡς θεὸς
Διομήδης, καὶ οὐκ ἔστι παρὰ τοῖς ἱστορικοῖς εὑρεσθαι αὐτοῦ
τὸν θάνατον.

— „Nije li i Diomeda Atena učinila bogom? Za tebanskoga je naime rata Melanip, a bio je taj junak Tebanac, ranio Tideja; a taj se razljutio zbog rane i obratio se Amfijaraju zaklinjući ga da ubije Melanipa i da mu donese njegovu glavu. Kad su mu donijeli glavu, bijes je prevladao nuždan razum. Okusio je Melanipovo meso, kako veli i Euripid u svojoj tragediji Meleagar:

Ιcί cε do ljudožderskih naslada

Slomivši raspaljenim cεljustima Melanipovu glavu.

Ranjenom je pak Tideju Atena pribavila besmrtnost. Ali on više nije mogao uživati taj dar jer je bio jeo ljudskoga mesa. I onda, kako nije mogao sam postići besmrtnost, zatražio je od božice da prenese taj dar na Diomeda. Diomed se stoga i kod Turijaca i kod Metapontijaca poštuje kao bog, a kod historičara se ne može naći vijest o njegovoj smrti.”

Pseudo-Aristotel piše u Čudesnim slušanjinama 109. *Λέγεται περὶ τὸν ὀνομαζόμενον τῆς Δανίας τόπον ἱερόν εἶναι Ἀθηνᾶς Ἀχαῖας καλούμενον, ἐν ᾧ δὲ πελέκεις χαλκοῦς καὶ ὅπλα τῶν Διομήδους ἐταίρων καὶ αὐτοῦ ἀνακεῖσθαι. ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ φασὶν εἶναι κύνas οἱ τοὺς ἀφικνουμένους τῶν Ἑλλήνων οὐκ ἀδικοῦσιν, ἀλλὰ σαίνουσιν ὥσπερ τοὺς σπηθεστάτους.* — „Priča se da se u kraju koji se zove Daunija nalazi svetište posvećeno Ahejskoj Ateni, u kojem da leže kao zavjetni darovi mjedene sjekire i oružje

Diomedovih drugova i njega samoga. U tom kraju kažu da ima pasa koji Grcima, kad dođu onamo, ne čine ništa na žao, nego mašu repovima kao da su im najprisniji.” Motiv ptica što razlikuje Helene od barbara ovdje je prenesen na pse.

I opet Pseudo-Aristotel u Čudesnim slušanjima 110: *Ἐν δὲ τοῖς Πευκετίοις εἶναί φασιν Ἀρτέμιδος ἱερὸν, ἐν ᾧ τὴν διωνομασμένην ἐν ἐκείνοις τοῖς τόποις χαλκῆν ἔλικα ἀνακεῖσθαι λέγουσιν, ἔχουσαν ἐπίγραμμα Διομήδης Ἀρτέμιδι. μυθολογεῖται δ' ἐκεῖνον ἐλάφῳ περὶ τὸν τράχηλον περιθεῖναι, τὴν δὲ περιφῶναι, καὶ τοῦτον τὸν τρόπον εὗρισκομένην ὑπὸ Ἀγαθοκλέους ὕστερον τοῦ βασιλέως Σικελιωτῶν εἰς τὸ τοῦ Διὸς ἱερὸν ἀνατεθῆναι φασιν.* — „Među Peuketijcima kažu da ima Artemidino svetište u kojem se govori da leži kao zavjetni dar mjedena ogrlica, glasovita u onim krajevima, na kojoj je natpis: „Diomed Artemidi”. A pripovijeda se da ju je on stavio košuti oko vrata, i da je ona tamo prirasla, i da ju je na taj način našao Agatoklo, koji je poslije postao kralj Sicilijancima, i kažu da ju je postavio kao zavjetni dar u Zeusov hram.” Ovdje kao da je tekstovna predaja nešto poremećena. Jednom je riječ o Artemidinu, a onda o Zeusovu hramu, premda će biti da se radi o istome, o hramu u kojem mjedena ogrlica leži kao zavjetni dar. Nejasno je i to kako je Agatoklo, sirakuški tiranin i vladar Sicilije u 4. stoljeću prije naše ere, našao ogrlicu koju je Diomed, junak iz trojanskog rata, stavio košuti oko vrata.

I još Pseudo-Aristotel O čudesnim slušanjima 106: *Ἐν Τάραντι ἐναγίζειν κατὰ τινὰς χρόνους φασὶν Ἀτρεΐδαις καὶ Τυδεΐδαις καὶ Αἰακίδαις καὶ Λαερτιάδαις καὶ Ἀγαμεμνονίδαις δὲ χωρὶς θυσίαν ἐπιτελεῖν ἐν ἄλλῃ ἡμέρᾳ ἰδίᾳ, ἐν ᾗ νόμιμον εἶναι ταῖς γυναιξὶ μὴ γεύεσθαι τῶν ἐκείνοις θυομένων.* — „Kažu da u Tarentu u neko određeno vrijeme prinose žrtve potomcima Atrejevima, Tidejevima, Eakovima i Laertovima, a potomcima Agamemnonovim da prinose žrtvu odvojeno, drugoga posebnoga dana, u kojem je zakonom određeno da žene ne okuse od onoga što im se žrtvuje”.

Argiripa, Metapont, Turiji, Tarent i dva svetišta u Apuliji, Ahejske Atene (u Luceriji, vidi str. 70) i Artemide/Zeusa: to su doista brojni tragovi Diomedova kulta i njegovih relikvija na području uz koje je u Italiji najuže vezano njegovo ime.

Najpotpuniji podaci o tragovima Diomedova boravka u Apuliji nalaze se u Strabona (64/63. pr. n. e. — iza 23/26. n. e.). U svojem zemljopisnom kompendiju, u kojem nam je sačuvano najviše vijesti iz velikoga vremena staroga grčkog zemljopisa i etnografije, govori on i o osnivanju grada Argiripe, i o Diomedovu polju, i o Diomedovim otocima. Sve te tragove Diomedove prisutnosti stavlja sasvim izričito u mitološki kontekst (5, 1, 9 (215)): *Τῆς δὲ τοῦ Διομήδους δυναστείας περὶ τὴν θάλατταν ταύτην αἱ τε Διομήδεια νῆσοι μαρτύρια καὶ τὰ περὶ Δαντίους καὶ τὸ Ἄργος τὸ Ἰππιον ἱστορούμενα. περὶ ὧν ἐροῦμεν ἐφ' ὅσον πρὸς ἱστορίαν χρήσιμον, τὰ δὲ πολλὰ τῶν μυθευομένων ἢ κατεψευσμένων ἄλλως ἔαν δεῖ.* — „A o Diomedovoj vladavini u krajevima oko toga mora svjedoče i Diomedovi otoci i ono što se pripovijeda o Daunijcima i Hipijskom Argosu. O tome ćemo reći ono što je korisno za naše izlaganje, a sve ono ostalo mnogo o čem se pripovijeda ili laže treba i onako ostaviti po strani.” Treba razumjeti Strabona. On je sintetičar zemljopisnoga znanja. Za mitološka je istraživanja taj njegov postupak donio velik i nenadoknadiv gubitak.

O tragovima Diomedova boravka i vladavine u Apuliji piše Strabon 6, 3, 9 (283—284) ovo:

Οὐ πολὺ γὰρ δὴ τῆς θαλάττης ὑπέρκεινται δύο πόλεις ἔν γε τῷ πεδίῳ, μέγισται τῶν Ἰταλιωτίδων γεγонуῖαι πρότερον, ὡς ἐκ τῶν περιβόλων δῆλον, τό τε Κανύσιον καὶ ἡ Ἀργυρίππα, ἀλλὰ νῦν ἐλάττων ἐστίν· ἐκαλεῖτο δ' ἐξ ἀρχῆς Ἄργος Ἴππιον, εἶτ' Ἀργυρίππα, εἶτα νῦν Ἄρποι. Λέγονται δ' ἀμφοτέραι Διομήδους κτίσματα, καὶ τὸ πεδίον | καὶ ἄλλα πολλὰ δεικνύται τῆς Διομήδους ἐν τούτοις τοῖς τόποις δυναστείας σημεῖα. Ἐν μὲν τῷ τῆς Ἀθηνᾶς ἱερῷ τῆς ἐν Λουχερίᾳ παλαιὰ ἀναθήματα· καὶ αὕτη δ' ὑπήρξε πόλις ἀρχαία Δαυνίων, νῦν δὲ τεταπείνεται. Ἐν δὲ τῇ πλησίον θαλάττῃ δύο νῆσοι Διομήδεια προσαγορευόμεναι, ὧν ἡ μὲν οἰκεῖται, τὴν δ' ἐρήμην φασὶν εἶναι· ἐν ᾗ καὶ τὸν Διομήδην μυθεύουσιν ἀφανισθῆναι τινες καὶ τοὺς ἐταίρους ἀπορνηθῆναι, καὶ δὴ καὶ νῦν διαμένειν ἡμέρους καὶ βίον τινὰ ζῆν ἀνθρώπινον τάξει τε διαίτης καὶ τῇ πρὸς ἀνθρώπους ἡμερότητι τοὺς ἐπικεικείς, ἀπὸ δὲ τῶν κακούργων καὶ μιαρῶν φυγῇ. Εἴρηται δὲ καὶ τὰ παρὰ τοῖς Ἑνετοῖς διατεθρυλημένα περὶ τοῦ ἥρωος τούτου καὶ αἱ νομισθεῖσαι τιμαί.

Δοκεῖ δὲ καὶ ὁ Σιποῦς Διομήδους εἶναι κτίσμα

— „Nedaleko od mora leže dva grada, koja su prije bila najveća od italjskih, kako se razabire po opsegu njihovih zidova, Kanuzij i Argiripa, a ta je sada manja. Zvala se isprva Hippijski Argos, zatim Argiripa, a sada Arpi. Priča se da je oba osnovao Diomed, a polje i mnogo toga drugoga pokazuje se kao znak da je nad tim krajevima vladao Diomed. O tom svjedoče i stari zavjetni darovi u Ateninu svetištu u Luceriji: i to je bio stari grad Daunijaca, a sada je postao neznan. Ondje blizu nalaze se u moru dva otoka koji se zovu Diomedovi. Od njih je jedan nastanjen, a za drugi kažu da je pust. Neki pripovijedaju da je na tom otoku Diomed nestao, a njegovi drugovi da su se pretvorili u ptice, i da još sada tamo borave pitomi i da žive nekim životom koji se po svojem redu čini ljudskim i po tome što su pitomi prema blagonaklonim ljudima, a bježe od zlotvora i skvrnitelja. Već je pak bilo riječi o onome što se o tom heroju pripovijeda kod Veneta i o njihovom običaju da ga časte. A čini se da je i Sipont grad osnovan od Diomeda...”

I dalje u istom poglavlju:

Πρόκειται δὲ τοῦ κόλπου τούτου πελάγιον ἀκρωτήριον ἐπὶ τριακοσίους ἀνατεῖνον σταδίους πρὸς τὰς ἀνατολάς, τὸ Γάργανον, κάμπτοντι δὲ τὴν ἄκραν πολισμάτων Οὔρειον, καὶ πρὸ τῆς ἄκρας αἱ Διομήδεια νῆσοι. Ἔστι δὲ πᾶσα ἡ χώρα αὕτη πάμφορος τε καὶ πολυφόρος, ἵπποις δὲ καὶ προβάτοις ἀρίστη· ἡ δ' ἐρέα μαλακωτέρα μὲν τῆς Ταραντίνης ἐστὶ, λαμπρὰ δὲ ἦττον. Ἡ δὲ χώρα

εὐδινή διὰ τὴν κοιλότητα τῶν πεδίων. Οἱ δὲ καὶ διώρυγα
 τεμῖν ἐπιχειρήσαι φασὶ τὸν Διομήδη μέχρι τῆς θαλάττης,
 καταλιπεῖν δ' ἡμιτελῆ καὶ ταύτην καὶ τὰς ἄλλας πράξεις
 μετάπεπτον οἴκαδε γενόμενον, κάκει καταστρέψαι τὸν
 βίον. Εἰς μὲν οὗτος ὁ λόγος περὶ αὐτοῦ, δεύτερος δ', ὡς
 αὐτόθι μῖναιε μέχρι καταστροφῆς τοῦ βίου, τρίτος
 δ' ὁ μυθώδης, ὃν προσέειπον, τὸν ἐν τῇ νήσῳ λέγων ἀφανισ-
 μόν, τέταρτον δὲ θεῖη τις ἐν τὸν τῶν Ἑνετῶν· καὶ γὰρ
 ἐκεῖνοι παρὰ σφισὶ πως τὴν καταστροφὴν αὐτοῦ μυθεύου-
 σιν, ἣν ἀποθέωσιν καλοῦσι.

— „A proteže se pred tim zaljevom rt isturen¹⁵ u more¹⁶ dug do tristo stadija prema isto-
 toku, Gargan, a kad mu se oplovi vrh, tamo je gradić Urej, a pred vrhom Diomedovi
 otoci. A sva je ta zemlja silno plodna i jako rodna, izvrsna za uzgoj konja i ovaca.
 Vuna je mekša od tarentske, tek je nešto manje sjajna. A zemlja je u zavjetrini
 jer su joj polja u udolu. Neki kažu da se Diomed bio prihvatio da probije prokop
 do mora, ali da je te i druge radove ostavio nedovršene jer su ga pozvali kući, i
 ondje da je završio život. To je jedna pripovijest o njem, a druga je da je ostao ondje
 do kraja svojega života. Treća je ona bajkovita, koju sam već spomenuo, o tome
 kako je nestao na otoku. A kao četvrta pripovijest može se uzeti ona venetska. Jer
 i Veneti pripovijedaju da je on kod njih nekako poginuo na onaj osobit način koji
 se zove obogotvorenje (apoteoza).”

Strabon na još jednom mjestu spominje Diomedove otoke, i to u sasvim geog-
 rafskom kontekstu. Pišući o jadranskim otocima kaže 2, 5, 20 (123—4): *νήσοι δὲ
 εἰσιν ἑνταῦθα συγκαὶ μὲν αἱ πρὸ τῆς Ἰλλυρίδος, αἱ τε Ἀψυρτίδες καὶ Κυρικτικὴ
 καὶ Λιβυρνίδες, ἔτι δ' Ἰσσα καὶ Τραγοῦριον καὶ ἡ Μέλωνα Κόρκυρα καὶ Φάρος, πρὸ
 τῆς Ἰταλίας δὲ αἱ Διομήδαιοι.* — „A mnogo je ondje otoka, pred Italijom i Apsir-
 tide, i Kuriktika, i Liburnide, k tomu još Isa, i Tragurij, i Crna Korkira, i Faros,
 a pred Italijom Diomedovi otoci.”

U vezi s predajom o Diomedovoj apoteozi kod Veneta i njegovim tamošnjim
 kultom bilježi Strabon 5, 1, 8 (214) ovo: *ἐν αὐτῷ δὲ τῷ μυχῷ τοῦ Ἀδρίου καὶ ἱερὸν
 τοῦ Διομήδους ἐστὶν ἄξιον μνήμης, τὸ Τίμανον λιμένα γὰρ ἔχει καὶ ἄλσος ἐκπρεπὲς
 καὶ πηγὰς ἐπὶ ποταμίου ὕδατος ἐδθὺς εἰς τὴν θάλατταν ἐκπίπτοντος, πλατεῖ καὶ
 βαθεῖ ποταμῷ.* — „U samom najdubljem zakutku Jadrana nalazi se i Diomedovo
 svetište vrijedno spomena. Zove se Timav. Ima naime luku i prekrasan gaj i sedam
 vrela rječne vode koja utječe ravno u more širokim i dubokim tokom”.¹⁵

I dalje 5, 1, 9 (215):

Τῷ δὲ Διομήδει παρὰ
 τοῖς Ἑνετοῖς ἀποδεδειγμένοι τινὲς ἱστοροῦνται τιμαί·
 καὶ γὰρ θύεται λευκὸς ἵππος αὐτῷ, καὶ δύο ἄλση τὸ μὲν
 Ἦρας Ἀργείας δέικνυται, τὸ δ' Ἀρτέμιδος Αἰτωλίδος.
 Προσμυθεύουσι δ', ὡς εἰκός, τὸ ἐν τοῖς ἄλσεσι τούτοις
 ἡμεροῦσθαι τὰ θηρία καὶ λύκοις ἐλάφους συναγελάζεσθαι,

¹⁵ Usp. R. Katičić, *Antenor* passim.

προσιόντων δὲ τῶν ἀνθρώπων καὶ καταψόντων ἀνέχεσθαι, τὰ δὲ διωκόμενα ὑπὸ τῶν κυνῶν, ἐπειδὴν καταφύγῃ δεῦρο, μηκέτι διώκεσθαι. Φασὶ δὲ τινὰ τῶν πάνυ γνωριζόμενον ὡς εἶη φιλέγγυος, καὶ σκωπτόμενον ἐπὶ τούτῳ παρατυχεῖν κυνηγέταις λύκον ἐν τοῖς δικτύοις ἔχουσιν· εἰπόντων δὲ κατὰ παιδιάν, εἰ ἐγγυᾶται τὸν λύκον, ἐφ' ᾧ τε τὰς ζημίας ὡς εἵργασται διαλύσειν, ἀφήσειν αὐτὸν ἐκ τῶν λίνων, ὁμολογήσαι. Ἀφεθέντα δὲ τὸν λύκον ἵππων ἀγέλην ἀπελάσαντα ἀκαυστηριάστων ἱκανὴν προσαγαγεῖν πρὸς τὸν τοῦ φιλεγγύου σταθμόν· τὸν δ' ἀπολαβόντα τὴν χάριν καυστηριάσαι τε τὰς ἵππους λύκον, καὶ κληθῆναι λυκοφόρους, τάχει μᾶλλον ἢ κάλλει διαφερούσας· τοὺς δ' ἀπ' ἐκείνου διαδεξαμένους τό τε καυτήριον φυλάξαι καὶ τοῦνομα τῷ γένει τῶν ἵππων, ἔθος δὲ ποιῆσαι, θήλειαν μὴ ἐξαλλοτριοῦν, ἵνα μένοι παρὰ μόνοις τὸ γνήσιον γένος, ἐνδόξου γενομένης ἐνθύνδε ἵππειας. Νυνὶ δέ, ὥσπερ ἔφαμεν, πᾶσα ἐκλέλοιπεν ἡ τοιαύτη ἀσκήσις.

— „Saznaje se da je prihvaćen običaj da se kod Veneta iskazuju neke časti Diomedu: i prinosi mu se kao žrtva bijeli konj i pokazuju se dva gaja, jedan Here Argejke, drugi Artemide Etoljanke. Tomu su, kako je prirodno, dodali još neke pripovijesti: da se u tim gajevima zvijeri vladaju pitomo i da se jeleni kreću u istom stadu s vukovima i da mirno podnose kad im ljudi pristupaju i kad ih glade, a ako ih gone psi, kad pribjegnú onamo, da ih ne gone više. A kažu da je neki čovjek, za koga se znalo da vrlo rado preuzima jamstvo i kojemu su se za to rugali, naišao na lovce koji su imali vuka u mrežama. A kad su oni u šali rekli da će osloboditi vuka iz spona ako on preuzme jamstvo za štete koje vuk učini, on da je pristao na to. A čim je vuk bio pušten, potjerao je prilično veliko stado neobilježenih kobila i doveo ga do dvora onoga čovjeka koji je rado preuzimao jamstvo. A čovjek je prihvatio taj znak zahvalnosti i obilježio je kobile užeženim znakom vuka i tako su one nazvane vukonošama, a odlikovale su se više brzinom nego ljepotom. A njegovi su nasljednici zadržali taj užeženi znak i ime za tu vrstu konja. A uveli su običaj da se ženka ne otuđuje tako da jedino kod njih ostane čista pasmina, pa se odatle proslavilo njihovo konjogojstvo. A sada, kako smo rekli, posve se izgubila ta djelatnost.”

I u Apuliji pod brdom Garganom, i u Venetiji na ušću Timava, stajao je Diomedov kult u vezi s plodnosti. Na jugu žito i vuna upućuju na ratarstvo i stočarstvo, a na sjeveru je zanimljiv mitski splet vukova i kobila, izričito stavljen u vezu sa slavnim venetskim konjogojstvom. Diomedov kult nam se tako otkriva kao kult plodnosti.

I drugdje u sjevernoj Italiji nailazi se na Diomedove tragove. Narod Umbrijaca poštivao ga je kao svojega dobročinitelja u posebnom svetištu. O tome piše Pseudo-Skilaks (polovica 4. st. pr. n. e.) u svojem zemljopisnom priručniku 16: ΟΜΒΡΙΚΟΙ. Μετὰ δὲ Σαννίτας ἔθνος ἐστὶν Ὀμβρικοὶ, καὶ πόλις ἐν αὐτῇ Ἀγκών ἐστι. Τοῦτο δὲ τὸ ἔθνος τιμᾷ Διομήδην, εὐεργετηθὲν ὑπ' αὐτοῦ. καὶ ἱερόν ἐστιν αὐτοῦ. — „UMBRIJCI. Poslije Samničana dolazi narod Umbrijaca, i u njihovoj je zemlji grad Ankona. Taj narod poštuje Diomeda, od njega je primio dobročinstva. I tamo je njegovo svetište.”

Opisujući kraj oko ušća rijeke Pada, koja se identificira s mitskim Eridanom, spominje Plinije grad Spinu i predaju po kojoj ga je osnovao Diomed (3, 120): *Hoc ante Eridanum ostium dictum est, ab aliis Spineticum ab urbe Spina, quae fuit iuxta praevalens, ut Delphicis creditum est thesauris, condita a Diomede* — „To se ušće prije zvalo Eridansko, prema drugima Spinetsko, po gradu Spini, koji je u blizini bio moćan, kako se vidi po onome što je povjerio delfskim riznicama, osnovan je od Diomeda.”

Napokon se i grad Adria smatrao osnovanim od Diomeda. *Etymologicum magnum*, rječnik u kojem se tumači postanak i pravo značenje riječi, kompiliran u prvoj polovici 12. stoljeća, donosi o tome ovo: *Ἀτρία. Πόλις Τυρρηνίας. Ἱστορεῖται δὲ ὑπὸ Διομήδους κτισθῆναι καὶ ὀνομασθῆναι Αἰθρία. ὅτι ἐπιστάντος αὐτοῦ τῷ τόπῳ χειμῶνος ὄντος συνέβη αἰθρία γενέσθαι. Οἱ δὲ παραφθείραντες τὸ ὄνομα Ἀτρίαν αὐτὴν ὠνόμασαν.* — „Adrija: Grad u Etruriji. Pripovijeda se da ga je sagradio Diomed i dao mu ime Etrija: jer kad je došao na to mjesto za nevremena nastala je vedrina (*αἰθρία* = etrija). A drugi su iskarili to ime i nazvali su taj grad Adrija.”

Vrlo se jasno pokazuje da je sjeverni Jadran bio isto tako Diomedovo područje kao i južni. Njegova blažena preobrazba na Zapadu smještala se na sjever jednako kao i na jug. I na sjeveru je imao kultove, i tamo su se gradovi kojih su veze s grčkim svijetom stare dičili njime kao svojim osnivačem. Mitski motiv o kraljevstvu upokojenih blaženika na dalekom Zapadu, gdje zalazi sunce, dobio je tako u vezi s Diomedovom osobom raznoliku interpretaciju u legendarnoj topografiji. Diomedov rt je pak važno obilježje plovnoga puta koji uz našu obalu povezuje dva glavna područja što predajom oživljavaju i preoblikuju uspomenu na Diomedovu preobrazbu i obogotvorenje.

Tumačeći Likofronove riječi bilježi sholijast uz njegov 615. stih: *κολοσσοβάμων. ἀλώσεως τῆς Ἰλίου Διομήδης ἀντὶ τοῦ ξυματος ἐκ τοῦ τείχους τῶν Τρώων λίθους εἰς τὴν ναὺν ἐβάλετο. παραγενόμενος δὲ εἰς τὸ Ἀργος καὶ ἐλαθεῖς ὑπὸ Αἰγιαλείας τῆς γαμετῆς παρεγένετο εἰς Ἰταλίαν. εὐρών δὲ τηρικαῦτα τὸν ἐν τῇ Σκυθία δράκοντα λυμαινόμενον τὴν Φαιακίδα διέφθειρε τοῦτον τὴν τοῦ Γλαύκου χρυσὴν ἀσπίδα κατέχων νομίσαντος τοῦ δράκοντος τὸ χρυσὸν δέρας εἶναι τοῦ κοιοῦ. τιμηθεὶς δὲ ἐπὶ τούτῳ σφόδρα ἀνδριάντα κατασκευάσας ἰδρύσατο ἐκ τῶν λίθων τῶν ἐκ τῆς Ἰλίου. ἱστορεῖ δὲ τοῦτο Τίμαιος καὶ Λύκος ἐν τῷ τρίτῳ. ἕστερον δὲ ἀνελὼν ὁ Λαῦνος αὐτὸν ἔρριψε καὶ τοὺς ἀνδριάντας εἰς θάλασσαν. οὗτοι δὲ ἀνεχόμενοι τὰ κύματα πάλιν ἐξήρχοντο πρὸς τὰς βάσεις αὐτῶν.* — „Koracajući kao div: Pošto je Ilij bio osvojen, Diomed je umjesto utega bacio u brod kamenje iz trojanskoga zida. A kada je stigao u Argos, onda ga je izagnala supruga Egijalija i tako je došao u Italiju. Tamo je pak našao zmaja iz Skitije kako pustoši zemlju Feačana i ubio ga je držeći u ruci zlatni Glaukov štit jer je zmaj mislio da je to zlatno runo ovna. Za to su mu iskazali silne časti, a on je izradio i postavio spomenik od onoga kamenja što je bilo iz Ilija. A izvješćuje o tome Timej i Lik u trećoj knjizi. A poslije ga je Daun ubio i bacio kipove u more. A oni su se dizali na valove i ponovo izlazili na svoja podnožja.”

Tu je priča o Diomedu na Jadranu povezana s pričom o zlatnom runu i Argonautima. Glaukov zlatni štit je onaj koji je Diomed dobio kad je pod Trojom zamijenio oružje s Glaukom (Ilijada 6, 234—236). Zmaj iz Skitije u nekoj je vezi sa zmajem koji je u Kolhidi čuvao zlatno runo, a ubio ga je Jason kada je došao onamo da uzme runo. Zemlja Feačana bila je po shvaćanju kasnijega vremena Kerkira (Krf). Nezavisnu verziju legende o borbi Diomeda sa zmajem na Kerkiri zabilježio je Heraklid Pontijski (oko 388—310. pr. n. e.), učenik Platonov, neko vrijeme

pročelnik njegove Akademije, u svojem djelu O ustavima (*Περὶ πολιτειῶν*). Od njega se o tome saznaje ovo (FHG 2, 220, fragm. 27): *Κορκυραῖοι Διομήδην ἐπεκαλέσαντο. καὶ τὸν παρ' αὐτοῖς δράκοντα ἀπέκτεινεν. οἷς καὶ συνεμάχησε στόλῳ πολλῷ εἰς Ἰαπωνίαν ἐλθὼν πολεμοῦσι πρὸς Βρεντεσίους. καὶ τιμῶν ἔτυχεν.* — „Korkirejci su pozvali Diomeda k sebi. I on je ubio zmaja što je bio kod njih. I bio im je saveznik došavši s velikim brodovljem u Japigiju kad su ratovali protiv Brundizijaca. I zbog toga su ga počastili.” Postojala je dakle legendarna predaja po kojoj je Diomed na Zapadu ubio zmaja, a sjećanje na to i kult povezan s time bili su vezani uz Kerkiru.

Nešto dalje, uz stih 619, tumači Likofronov sholijast ovako: *Ἀλαῖνον. Ἀλαῖνος νόθος ἀδελφὸς Διομήδους ἐρῶν Εὐείπης τῆς Δαῖνον θυγατρὸς, κοιτῆς αἰρεθεῖς καὶ χαριζόμενος αὐτῇ τὸν Διομήδην ἔκρινε λαβεῖν τὰ λάφυρα καὶ μὴ γῆν, ὅθεν κατηράσατο ὁ ἥρως μῆποτε καρποφορῆσαι τὴν γῆν εἰ μὴ ὑπὸ Αἰτωλοῦ τινος σπαρείη.* — „Alena: Alen, nezakoniti brat Diomedov, ljubio je Euipu, kćer Daunovu. Kad su ga izabrali za suca, presudio je njoj za ljubav da Diomed dobije plijen, a ne zemlju. Zbog toga je junak bacio na zemlju prokletstvo da nikada ne rodi plodom osim ako je zasije koji Etolac.”

Okvir za te podatke dao je sholijast već prije (vidi str. 55). Tu samo dodaje neke podrobnosti. Rekao je tamo već i to kako su Daunijci uspjeli skinuti Diomedovu kletvu sa zemlje. Likofron to ne spominje u Kasandrinu proročanstvu o Diomedu nego kasnije, na drugom mjestu gdje je riječ o južnoj Italiji. To je Aleksandra 1056—1066:

ἔσται ποτὲ πρῆσβεῦσιν Αἰτωλῶν φάος
ἐκεῖ γοηρὸν καὶ πανέχθιστον φανέν,
ὅταν Σαλάγγων γαῖαν Ἀγγαίσιον θ' ἔδη
μολόντες αἰτίζωσι κοιράνου γνάς,
1060 ἔσθλης ἀρούρης πῖαρ ἔγκληρον χθονός.
τοὺς δ' εἰς ἔρεμνὸν ζῶντας ὀμησται τάφων
κρύψουσι κείλης ἐν μυχοῖς διασφάγος.
τοῖς δ' ἀκτέριστον σῆμα Δαννῖται νεκρῶν
στήσουσι χωστῶ τροχμάλῳ κατηρεφές,
1065 χώραν διδόντες, ἦνπερ ἔχρηζον λαβεῖν
τοῦ κρατοβρώτος παιδὸς ἀτρέστου κάπρου.

— „Svanut će jednom ondje etolskim poslanicima žalosno i nadasve mrsko svjetlo, kada dođu u zemlju Salangā i do staništa Angezā i budu tražili polja svojega vladara, mastan udio dobre zemlje oranice. A njih će krvožednici žive sakriti u mračan grob i ostat će u zakucima šuplje jame. Njima će Daunijci bez pogrebnihi obreda postaviti mrtvački spomenik pokriven hrpom nasuta kamenja, dajući tako zemlju što je pripadala sinu neustrašivoga vepra glavoždera.” Salangi i Angezi jesu apulski narodi. To treba znati da se razumije ovo Likofronovo mjesto.

Sholijast bilježi uz 1056. Likofronov stih ovo: *εἶπον πολλάκις τὴν ἱστορίαν τὴν τε τοῦ Διομήδους, τοῦ Δαῖνον καὶ τῶν Αἰτωλῶν καὶ περὶ τῶν συγχωσθέντων β' ἀνδρογόνων ἐν μέσῃ τῇ Ῥώμῃ ἐπὶ Φαβίου τοῦ Ἀκροχορδονώδους, κἂν ὁ Ἀνκόφρων ἐν Δαννίᾳ ᾗτοι ἐν Καλαβρίᾳ λέγῃ ταῦτα γενέσθαι, καὶ Αἰτωλοὺς εἶναι τοὺς συγχωσθέντας, μνησθέντας ὑπὸ Δαννίων καὶ ἐλθόντας ἐπὶ τῷ λαβεῖν τὸν λεγόμενον Διομήδους κληρὸν καὶ οὕτως ἀπάτην βληθέντας εἰς ὄργημα γῆς. τοιαύτην γὰρ τὴν ἱστορίαν λέγει.*

— „Mnogo sam puta već ispričao priču o Diomedu, Daunu i Etolcima i o 2 bračna para što su zajedno zakopana usred Rima u vrijeme Fabija Bradavičavoga, ako Likofron i govori da se to dogodilo u Dauniji ili Kalabrij, i da su oni što su zajedno zakopani bili Etolci, koje su Daunijci pozvali i koji su došli da dobiju takozvani Diomedov udio i tako su prijevarom bili bačeni u jamu iskopanu u zemlji. Takvu on priču priča.”

Uz isti stih daje sholijast još jednu verziju tumačenja: *Διομήδης καταρ-σάμενος τὴν τῶν Δαυνίων χώραν μὴ καρποφορῆσαι ποτε, εἰ μὴ παρ' Αἰτωλοῦ ἐργάζοιτο, οἱ Δαῦνιοι παραγενόμενοι εἰς Αἰτωλίαν ἐκήρυξαν τοὺς βουλομένους ἔλθειν καὶ ἀπο-λαβεῖν τὸ Διομήδους μέρος τῆς γῆς. ἔλθόντων δὲ τῶν Αἰτωλῶν εἰς τὴν τῶν Δαυνίων χώραν καὶ ἀπαιτούντων τὴν γῆν οἱ Δαῦνιοι λαβόντες κατέχουσιν αὐτοὺς ζῶντας λέγον-τες· ἀπειλήφατε τὸν κληρὸν τῆς γῆς ὑμῶν ὃν αἰτεῖτε παρ' ἡμῶν, οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ τοῦ Διομήδους. — „Diomed je prokleo zemlju Daunijaca da nikada ne rodi plodom, osim ako je obradi Etolac. A Daunijci su došli u Etoliju i razglasili neka oni koji hoće dođu i prime Diomedov dio zemlje. Kad su Etolci došli u zemlju Daunijaca i tražili zemlju, Daunijci su ih uhvatili i zakopali ih žive, govoreći pri tome: 'Primili ste svoj udio zemlje koji tražite od nas. I ne samo to, nego i Dio-medov.'”*

Drugu verziju pripovijesti o zakopanim poslanicima zabilježio je Justin u svojoj Epitomi 12,2:

Erat namque tunc temporis urbs Apulis Brundisium, quam Aetoli secuti fama reum in Troia gestarum clarissimum ac nobilissimum ducem Diomedem con- siderant; sed pulsī ab Apulis consulentes oracula responsum acceperant, locum qui repetissent perpetuo possessuros. Hac igitur ex causa per legatos cum belli comminatione restitui sibi ab Apulis urbem postulaverant; sed ubi Apulis ora- culum innotuit, interfectos legatos in urbe sepelierunt, perpetuam ibi sedem habi- tuos. Atque ita defuncti responso diu urbem possederunt.

— „Bio je u ono vrijeme u Apuliji grad Brundizij, koji su bili osnovali Etolci slijedeći Diomeda kao svojega vodu, nadasve slavnog i poznatog zbog junačkih djela pod Trojom. A pošto su ih Apulci protjerali, obratili su se proročistu i do- bili odgovor da će oni koji zatraže da im se vrati to mjesto ostati trajno u njegovu posjedu. Zbog toga su po poslanicima zatražili uz prijetnju ratom da im Apulci vrate grad. Ali, kako su Apulci saznali za to proročanstvo, ubili su poslanike i pokopali ih u gradu da tamo imaju trajno sjedište. Pošto su tako učinili da se ispuni odgovor proročišta, dugo su zadržali grad u svojem posjedu.” I tu, kao i u predaji o zmaju na Kerkiri, Diomed je stavljen u vezu s Brundizijem.

Dalje primjećuje sholijast uz stih 1066: *τοῦ κρατοβρώτος. τοῦ Τυδέως, ἐπειδὴ ἐν τῷ Θηβαϊκῷ πολέμῳ λέγεται ὁ Τυδεὺς τὴν κεφαλὴν τοῦ Μελανίππου κατεδηδο- κέναι. κρατοβρώτος οὖν ὁ Τυδεὺς, παῖς δὲ αὐτοῦ ὁ Διομήδης* — „Glavožder: Tideja, jer se priča da je Tidej u tebanskom ratu izgrizao Melanipovu glavu. Glavožder je dakle Tidej, a njegov sin je Diomed”. To je pripovijest koju smo već upoznali iz sholija uz Pindarove Nemejske ode (vidi str. 68).

Uz istu natuknicu bilježi sholijast i ovo: *τοῦ Τυδέως υἱοῦ Διομήδους. κρατο- βρώς δὲ ὁ Τυδεὺς οὕτω λέγεται. ἐν τῷ Θηβαϊκῷ πολέμῳ οὗτος ὁ Τυδεὺς ὑπὸ Μελα- νίππου τοῦ Ἀστακοῦ παιδὸς ἐτρώθη, ὅφ' ἧς πληγῆς ὕστερον ἀπέθανεν. ἔτι δὲ ζῶντος τοῦ Τυδέως Ἀμφιάρεος ὁ μάντις ἀνθρωπῶς τὸν Μελανίππον ἤνεγκε τὴν κεφαλὴν*

αὐτοῦ τῷ Τυδεΐ καὶ ὃς καιρῶς δακνόμενος ὑπὸ τῆς πληγῆς διασχίσας ἐκείνου τὴν κεφαλὴν ἀπερρόφησε τὸν ἐγκέφαλον. ὤθεν, ὡς λέγουσιν, ἐμίσησεν αὐτὸν ἡ Ἀθηναῖα. φέρουσα γὰρ ἀθανασίαν ἀπεστράφη ἰδοῦσα τὸ ἐγγεγονός. — „Tidejeva sina Diomeda. A to se Tidej tako naziva glavožderom. U tebanskom ratu taj je Tidej bio ranjen od Melanipa sina Astakova i od te je rane poslije umro. A dok je Tidej još bio živ, vidjelac Amfijaraj je ubio Melanipa i donio njegovu glavu Tideju. I taj je, jer ga je rana smrtno žegla, raskolio njegovu glavu i posrkaao mozak. Zato ga je, kako govore, zamrzila Atena. Nosila mu je naime već besmrtnost, a onda se otkrenula od njega kad je vidjela što se dogodilo.”

Sholijast dodaje još ovo tumačenje: ἄτρεστον κάπρον δὲ λέγει τὸν Τυδέα διὰ τὸ σθένος ἢ διὰ τὸ χρήσασθαι αὐτὸν ἀντὶ περιβολαίου τῷ τοῦ Καλυδωνίου σὺνός δέρματι, οὗ καὶ Ὅμηρος μνημονεύει ἐν Ἰλιάδι. — „A Tideja zove neustrašivim veprom zbog njegove snage ili zato što je umjesto ogrtača nosio kožu kalidonskoga vepra, kojega spominje i Homer u Ilijadi.” O kalidonskom vepu pjeva Homer u Ilijadi 9,538—549.

Tumačeći mjesto iz Likofronove Aleksandre koje nam je ovdje poslužilo kao uzorak helenističkoga mitološkog znanja o Diomedu na Zapadu, piše sholijast uz Likofronov 625. stih: *στήλαις τοῦ Διομήδους στήλας ποιήσαντος περὶ ὅλον τὸ πεδῖον, ἥνικα ἀπέθανε, Δαῦνος ἐβουλήθη ταύτας καταποντίσαι. αἱ δὲ ῥιφείσαι πάλιν ἐκ τοῦ ὕδατος ἀνῆλθον καὶ εὐρήθησαν ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ ἑστηκυῖαι, ὥθεν καὶ ἐπύρθησαν.* — „Stupovima: Diomed je podigao stupove po čitavom polju. A kada je umro, htio ih je Daun potopiti. Ali oni, kako su ih bacili, vratili su se opet iz vode i našli se da stoje na istom mjestu s kojega su ih digli.”

I još: *ἀκινήτους τὰς στήλας εἶπεν, ἃς ὁ Διομήδης ποιήσας ἔστησεν ἀνὰ πᾶν ἐκεῖνο τὸ πεδῖον, διὰ τὸ ἀποθανόντος τοῦ Διομήδους ῥίπτεσθαι εἰς τὸν βύθον αὐτάς παρὰ τοῦ Δαύνου ὥστε καταποντισθῆναι καὶ πάλιν ἐξέρχεσθαι καὶ εὐρίσκεσθαι ἐν τῷ τόπῳ, ἐν ᾧ καὶ ἴστανται.* — „Rekao je da su stupovi nepomični, oni koje je Diomed izradio i postavio po čitavom onom polju, jer kad je Diomed umro, bacao ih je Daun u duboku vodu da ih potopi, a oni su opet izlazili i nalazili se na onom mjestu na kojem i stoje.”

Napokon još uz 627. stih: *θεὸς δέ. οἱ Φαίakes σέβουσι τὸν Διομήδην, οἵτινές εἰσι περὶ τὸ Ἴόνιον πέλαγος. οὗτος γὰρ τὸν δράκοντα ἀνείλεν ἐκεῖσε ἐλθόντα ἐκ Κόλχων πρὸς ζήτησιν τοῦ χρυσοῦ δέερους. τινὲς δὲ ληστὴν ἤκουσαν τὸν δράκοντα. ἢ δὲ Φαιακία περὶ τὸν Ἴόνιον κόλπον ἐστίν, ὃ δὲ Ἴόνιος κόλπος κατὰ Λυκόφρονα καὶ Αἰσχύλον ἀπὸ Ἰοῦς ἐκλήθη.* — „A bog: Feačani poštuju Diomeda. Oni su na Jonskom moru. On je naime ubio zmaja koji je došao onamo iz zemlje Kolšana da traži zlatno runo. Neki su pak čuli da je taj zmaj bio razbojnik. A Feakija je na Jonskom zaljevu. Jonski zaljev je po Likofronu i Eshilu nazvan po Iji.” Bilješke o tome kako je Diomed kod Feačana, to jest na Kerkiri, ubio zmaja već su se navodile (vidi str. 74). Ovdje saznajemo kako se taj mitski motiv tumačio racionalistički. Inače se tu ne saznaje ništa nova. Sholijast upućuje na to da se Likofron, izvodeći ime Jonskoga mora od Ije (Ἰώ), koja je pretvorena u kravu oñuda lutala bježeći od štrka kojim ju je progonila ljubomorna Hera, slijedi Eshilovo tumačenje (Okovani Prometej 837—839).

Vijesti o Diomedu na Zapadu u antičkoj su književnosti grčkoj i rimskoj raspršene po mnogim djelima i većinom razdrobljene u kratke zabilješke i letimične zapise, koji se u mnogome ponavljaju, u mnogome opet razlikuju jedni od drugih. Pazeći na najsitnije podrobnosti i uočujući izbor riječi i sklop izraza može se donekle utvrditi koji su od njih zasnovani na istom vrelu ili čak predlošku. Taj je

posao, međutim, bitno otežan time što su mnogi pisci imali pred sobom i više vrela, pa se onda teško može znati što su uzeli iz kojega. A što se u njih nađe jedno uz drugo i čini se kao da je povezano, ne mora u istinu potjecati sve iz jednoga vrela. U okviru ove radnje, kojoj je svrha da podrobno predoči i donekle rasporedi izvore, ne može se dati nego samo općenit pregled povijesti te tradicije, ne zaoštravajući previše pojedina pitanja što se nameću u vezi s njome.

Stariji sloj, koji nama predstavljaju Mimnermo, Ibik i Pindar, oslanja se vjerojatno na cikličke epove. U Ilijadi i Odiseji nema traga motivu o Diomedu na Zapadu, ali se nameće pretpostavka da je on bio prisutan u epu Povraci (*Νόστοι*), u kojem su bili opjevani doživljaji junakā na povratku iz Troje. Taj ep je izgubljen, a u vijestima što ih imamo o njemu nema spomena o Diomedu, pa je sve što se o tome može reći samo pretpostavka i domišljanje. Ipak je vrlo vjerojatno. Svakako se prvo književno oblikovanje mitološke predaje o Diomedovu zapadnom kraljevstvu, o njegovoj preobrazbi i obogotvorenju, te o preobrazbi njegovih drugova, o gradovima koje je osnovao, gubi u davnini, u razdoblju starijem od onih koja su nam dobro poznata po djelima što su iz njih sačuvana.

Glavnina vijesti o Diomedu na Zapadu helenističkoga je podrijetla. Osim Likofronove Aleksandre sve su to samo ulomci, koji iz svojih vrela preuzimaju mnogo podataka, ali ne daju o tim vrelima cjelovite slike. Glavni su pisci od kojih potječu ti podaci Lik, Timej i Polemon. Nešto stariji je od njih Heraklid Pontski, koji svojim od njih nezavisnim vijestima o Diomedu i zmaju na Kerkiri bitno nadopunjuje sliku o toj predaji kakva je bila u rano helenističko doba. Sačuvano je Strabonovo djelo, i ono je stoga osobito dragocjeno. On je skupio mnogo toga i tako nadoknadio bar dijelom ono što je s helenističkim spisima izgubljeno, ali je i dobro sintetizirao, pa nam stoga ne daje oštru sliku helenističkoga pisanja.

Ne možemo dakle reći drugo nego da je bilo više verzija legende o Diomedovu kraju. Po jednim je putovao, upravo pobjegao u Italiju, po drugima ga je onamo odnijela morska oluja. Po jednim je umro u Italiji, po drugima se vratio u Argos i tamo umro, ostavivši u Italiji već započete radove nedovršene. Po jednim ga je ubio njegov tast Daun, a po drugima je doživio mirnu starost. Obogotvoren je i čašćen: na Tremitima, na ušću Timava, kod Umbrijaca, na Kerkiri. Doživio je, kako kažu jedni, težak udarac što su mu drugovi bili pretvoreni u ptice, ili su opet, kako drugi govore, oni bili pretvoreni zato što im je njegov gubitak bio pretežak. To su samo neka od važnijih nesuglasja u antičkoj predaji o Diomedu na Jadranu. U njima se očituje isprepletenost književne predaje s lokalnim legendama.

Očiti su u toj mitologiji i neki pravi religiozni i kulturni elementi. Ne očituje se samo veza legende o Diomedu s kultom plodnosti. Nameće se Diomedova veza s konjima. Njegova se apulska žena zove Euipa (*Εὐίππη*), on osniva gradove "*Ἄργος*" *Ἰππιον* i *Equus Tuticus*, sve od *ἵππος*, *equus* — „konj”. U Veneta mu se žrtvuje bijeli konj, njegov je otac izgrizao glavu svojega protivnika Melanipa, a ime *Μελάνιππος* znači „crni konj”. Osobito je tu važna priča o kobilama vukonošama vezana uz Diomedovo svetište na Timavu. Kad se uzme k tomu još podatak da je Diomed ubio zmaja, i da pri tom igra neku ulogu i zlato, ne može biti sumnje da u Diomedovu liku treba prepoznati indoevropsko božanstvo plodnosti koje nam je u najnovije doba poznato iz ostataka praslavenske sakralne poezije saču-

vanih u folklornoj predaji.¹⁶ Čini se pak da su u legendama o Diomedu na Zapadu kontaminirane grčke i starinačke italske tradicije, apulske i venetske.¹⁷

Ako i nije jasna koliko bismo željeli, slika što nam se pokazala vrlo je dinamična. Dавne mitske predodžbe dobile su na temelju iskustava skupljenih pri upoznavanju i doživljavanju novih krajeva preciznu topografsku interpretaciju. Mit se tako pretvarao u legendu, božanska bića u drevne junake.¹⁸ Ali temelj tomu nisu pojedina mjesta i krajevi nego plovni putovi po kojima su se uspostavljali dodiri i ostvarivali susreti. A ti susreti bili su i susreti mitskih predaja i kulturnih ustanova i obreda. Koliko god su vijesti o Diomedovu svršetku kaleidoskopski nemirne i neuhvatljive, predočuju nam ipak najstariju povijest Jadrana do koje se može doprijeti na temelju sačuvanih zapisa.

Zusammenfassung

DIOMEDES AN DER ADRIA

Den Argeier Diomedes hat die Rache der Aphrodite für die Verwundung im Kampfe vor Troia dazu gebracht, nach seiner Rückkehr vor seiner Frau und ihrem Liebhaber aus Argos zu fliehen und im Westen Zuflucht zu suchen. Er hat dort ein Königreich gegründet und ist dann vom Tod ereilt worden, der eigentlich eine selige Verwandlung und eine Apotheose war. Diese Legende wird an Hand der gesamten Quellenüberlieferung, soweit sie dem Verfasser bekannt ist, eingehend dargestellt. Es wird gezeigt, wie dieses Motiv in der Literatur des griechischen und römischen Altertums verwendet wurde, von den ersten Anfängen, wahrscheinlich schon im epischen Zyklus, über die Spuren in der archaischen griechischen Dichtung, bis zu den mythologischen Angaben der hellenistischen Gelehrsamkeit, die meistens nur in kurzen Aufzeichnungen und nebenbei kompilierten Vermerken auf uns gekommen ist. Es lässt sich erkennen, wie uralte mythische Vorstellungen eine topographische Interpretation bekommen haben, die an erster Stelle nicht an bestimmte Orte und Gegenden gebunden war, sondern an die Seewege, auf denen es zu den ältesten Berührungen mit der damals noch entfernten und unbekannten Welt an der Adria gekommen ist.

¹⁶ Usp. R. Katičić, Hoditi-roditi, *Spuren der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus*, Wiener Slavistisches Jahrbuch 33 (1987) 23—43.

¹⁷ Usp. O. T. Zanco, *Diomede „greco“ e Diomede „italico“*, Rendiconti della Accademia dei Lincei 20, 1965, 270—282, osobito 280—282.

¹⁸ Usp. M. Ježić, *Rgvedski himni*, Zagreb 1987, 45, 63—64, 85—86.

NOVI STARČEVAČKI ANTROPOLOŠKI NALAZI JUGOSLOVENSKOG PODUNAVLJA

ZIVKO MIKIĆ

UDC 572.87:903.5 (497.11) „631/634”

Apstrakt: Prilogom su obuhvaćeni antropološki nalazi sa lokaliteta Lepenski vir, Padina, Ajmana, Velesnica, Divostin, Vinča, Baštine/Obrež i Donja Branjevina, uz nova nalazišta — Ušće Kameničkog potoka kod Negotina, Kamenjar kod Niša, Rudnik Kosovski i Zlatara kod Rume. Ustanovljeno je da se u odnosu na robustno stanovništvo visokog rasta mezolitskog perioda starčevačko razlikuje utoliko što ga karakteriše gracilno stanovništvo niskog rasta. S obzirom na udarne efekte procesa gracilizacije, autor procenjuje da je bilo potrebno da ih iznese 35 do 40 generacija, tako da proizilazi da period poznog mezolita i klasične starčevačke kulture u Podunavlju razdvaja vremenski raspon od oko jednog milenijuma.

Razlozi zbog kojih je autor pristupio izradi ovog priloga su dvojaki — i arheološki i antropološki. Jer, tokom poslednje decenije dogodila su se određena pomeranja u hronologiji neolitskih kultura, a s druge strane, i broj antropoloških nalaza se uvećao, tako da su ostvareni uslovi za jednu dokumentovaniju analizu bioantropološke situacije u neolitu. Konkretno, novi antropološki nalazi potiču sa 4 punkta i locirani su pretežno u Podunavlju. Ta činjenica je odlučila da autor ne komentariše arheološku situaciju i problematiku jugoslovenskog neolita u celini, nego da se drži oblasti rasprostiranja koju nalažu predmetni antropološki nalazi — Podunavlja i starčevačke kulture u koju su skeleti opredeljeni.

Postojanje pretkeramičkog neolita ili protoneolitsko doba, uz klasični (keramički) neolit, apostrofirano je u *Praistoriji jugoslovenskih zemalja*.¹ U oblasti Đerdapa, gde su nađeni i antropološki nalazi iz oba ova neolitska perioda, pokazalo se da protostarčevačka i starčevačka kultura prema konvencionalnim C¹⁴ datumima stare ere počinju posle 5500. godine, odnosno posle 5000. godine².

¹ A. Benac, M. Garašanin, D. Srejšević: *Uvod*, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, „Svjetlost”, Sarajevo 1979.

² D. Srejšević: *Protoneolit — Kultura Lepenskog vira*, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, „Svjetlost”, Sarajevo 1979.

U prilogu će prvo uslediti kratak opis nalazišta osteološkog materijala koji nije sačuvan za antropološku obradu, zatim će ukratko biti interpretirani antropološki nalazi koji su na određen način već publikovani, da bi na kraju sa daleko više detalja bili prikazani novi antropološki nalazi iz starčevačkih slojeva.

*
* *

Broj nalazišta starčevačkog antropološkog materijala koji nije blagovremeno antropološki obrađen i potiče delom sa ranijih arheoloških iskopavanja, a kome autor priloga nije uspeo da uđe u trag, iznosi najmanje 11. Pokazalo se da najviše takvog materijala potiče iz severnih oblasti rasprostiranja starčevačke kulture. Radi se, konkretno, o sledećim nalazištima³.

STARČEVO. Sa iskopavanja na eponimnom nalazištu 1932. godine potiču 3 skeleta nađena u zgrčenom položaju (dva iz sloja jama, a treći iz kulturnog sloja)⁴.

NADELA 1 kod Pančeva. Iskopana su 2 starčevačka skeleta, takođe zatečena u zgrčenom položaju.

BANATSKA DUBICA kod Alibunara. Poznati su starčevački skeleti koji su vremenom izgubljeni.

KOZLUK kod Vršca. Iskopana su 2 starčevačka groba sa zgrčenicima.

ŠAŠINCI kod Sremske Mitrovice. Iskopan 1 starčevački skelet.

TEMERINSKA PETLJA kod Novog Sada. Zaštitnim arheološkim zahvatom iskopana su 3 starčevačka skeleta.

BAČKI MONOŠTOR. Starčevački materijal, uključujući i antropološki, iskopan je za vreme rata i još uvek se nalazi u Mađarskoj.

BATKA kod Perleza. Ukupno je iskopano 6 skeleta iz starčevačkog i badenskog sloja.

TOPOLA kod Bača. Iskopana su 2 starčevačka skeleta zatečena u zgrčenom položaju.

VIZIĆ / GOLOKUT. Prilikom arheoloških iskopavanja konstatovan je 1 starčevački zgrčenac⁵.

TEČIĆ / REKOVAC kod Kragujevca. Tokom arheoloških iskopavanja 1965. godine nađena su 2 starčevačka skeleta u zgrčenom stavu⁶, ali su i oni vremenom izgubljeni i nisu antropološki obrađeni.

*
* *

³ Podatke bez navoda literature usmeno mi je saopštio V. Leković (Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad).

⁴ V. J. Fewkes et al.: *Excavation at Starčevo*, Yugoslavia, 1935.

⁵ J. Petrović: *Vizić/Golokut — neolitsko naselje*, Arheološki pregled, 26, Ljubljana 1986.

⁶ R. Galović: *Sahranjivanje u starčevačkoj kulturi*, Starinar XVIII, Beograd 1968.

LEPENSKI VIR je, zapravo, ime velikog vrtloga u središtu Dunava, a arheološko nalazište je smešteno u jednoj maloj potkovičastoj uvali ispod strmih litica Koršo brda, oko 10 km uzvodno od Donjeg Milanovca. Otkriven je 1965. godine, a arheološka iskopavanja su vršena sukcesivno do 1970. godine. Potom je u celini izmešten na jedan obližnji plato, konzerviran i natkrovljen, tako da ga vode novonastalog akumulacionog jezera na Dunavu nisu potopile.

Kulturna stratigrafija Lepenskog vira ima 3 sloja. Kulturi Lepenskog vira pripada stratum Proto-Lepenski vir, Lepenski vir I i II, a neolitskoj starčevačkoj kulturi odgovara stratum Lepenski vir III⁷. Sa Lepenskog vira potiču skeletni ostaci oko 170 individua iz nekoliko praistorijskih epoha. Preliminarnu antropološku studiju dao je J. Nemeskeri⁸ u trenutku kada je bilo iskopano 85 grobnih celina. Od pomenutog broja, 14 skeleta pripada deci u uzrastu inf. I i inf. II, 3 su u subadultom uzrastu, a 68 pripada individuama u zrelim godinama života. U smislu podela po polovima, 32 su muškarci, 29 su žene, uz 7 skeleta neidentifikovanog pola. Međutim, samo 29 skeleta je, s obzirom na stepen očuvanosti, bilo moguće uključiti u celovitu antropološku analizu. Na osnovu arheoloških i stratigrafskih elemenata, J. Nemeskeri izdvaja dve grupe. U grupu A uključeni su najstariji antropološki nalazi (npr., br. 7/I, 7/II, 45/b i 69). U grupu B uključeni su nalazi iz ranog neolitskog sloja (Lepenski vir III — starčevačka kultura). I dalje, grupa A odgovara kromanjonskom tipu ljudi sa robustnom varijantom (45/b) i gracilnom varijantom (69). Grupa B je pripisana mediteranskom tipu ljudi, takođe sa robustnom i gracilnom varijantom skeleta.

Pošto mađarski antropolozi u međuvremenu nisu dali celovitu analizu skeleta sa Lepenskog Vira, autor je nedavno obavio obradu nalaza prvenstveno iz starčevačkog sloja i delimično iz sloja II, koji se nalazi na prelazu lepenske i neolitske starčevačke kulture⁹. Kratko ponovljeno, uočeno je da pored kromanjonskog tipa za najstarije slojeve treba vezati i jedan prominentni arhaični tip koji je već zahvaćen procesom gracilizacije i predstavlja jednu poznopaleolitsku varijantu (br. 20). Zatim konstatovano je da mediteranski tip ima najmanje 4 varijante, i to: gracilni mediteranac ima dugoglavu varijantu i tzv. lepensku varijantu mediteranskog tipa koja već ispoljava elemente brahikranizacije, uz robustnog uskoglavog mediteranca i mediteranca u opštem morfološkom smislu (npr., skelet br. 83/a).

PADINA je locirana kod ulaza u Gornju klisuru Đerdapa, a arheološki je istraživana između 1968. i 1970. godine. U kulturnoj stratigrafiji ima 4 sloja, od kojih drugi pripada neolitu sa Starčevo-Criş keramikom¹⁰.

⁷ D. Srejović: *Lepenski vir — Nova praistorijska kultura u Podunavlju*, Srpska književna zadruga — Beograd 1969.

⁸ J. Nemeskeri: *Stanovništvo Lepenskog vira*, u: D. Srejović: *Lepenski vir*, Srpska književna zadruga Beograd 1969.

⁹ Ž. Mikić: *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji — praistorijski periodi*, Posebna izdanja LIII/9, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 1981.

¹⁰ B. Jovanović: *Chronological Frames of the Iron Gate Group of the Early Neolithic Period*, Arch. Jugoslavica, X, Beograd 1969.

Međutim, antropološki nalazi iz ovog sloja su sasvim malobrojni i nedovoljni za obuhvatniju antropološku interpretaciju.

AJMANA se nalazi kod Male Vrbice u Đerdapu. Tokom višegodišnjih arheoloških iskopavanja otkrivena je grobnica sa 17 skeleta zatečenih u zgrčenom položaju. Pripada naselju ranog neolita koje se datuje u period oko 5500. godine stare ere i odgovara krugu naselja direktnih naslednika kulture Lepenskog vira. S. Radosavljević¹¹ je utvrdila da od pomenutih 17 skeleta dečjem uzrastu odgovara 12, a odraslim osobama ostalih 5 — ukupno 3 muškarca i 2 žene. Prema morfološkim karakteristikama, lobanje odraslih individua su tipološki vrlo heterogene. Tako npr. lobanja br. 11 je brahikralna, a ostale br. 6, 7, 8, a i 9) po svojim karakteristikama odgovaraju gracilnom dugoglavom mediteranskom tipu. Dominiraju niske visine tela. Žena iz groba br. 8/a je bila visoka 162 cm, žena iz groba 11 163 cm, a muškarac iz groba br. 9 oko 170 cm itd.

VELESNICA se nalazi kod Kladova, takođe u Đerdapu. Arheološka iskopavanja su trajala između 1980. i 1982. godine. U naselju starčevačke kulture otkrivena su 3 groba, s tim što je grob br. 2 sadržavao ukupno 7 skeleta. U prvom grobu nađen je skelet malog deteta, a u trećem ostaci odrasle žene. Drugi grob je sadržavao skeletne ostatke 1 odraslog muškarca, 4 odrasle žene i 2 deteta. S. Živanović¹² uključuje da „svi skeleti pripadaju paleolitskoj populaciji tipa Padina.” Mada je ovaj skeletni materijal slabo očuvan i u pomenutom prilogu nije data nijedna tabela sa mernim podacima, treba istaći pojedine elemente iz integralnog teksta. Tako, npr., žena označena brojem 2/a već ima lobanjski indeks brahikrane vrednosti (170×136), žena 2/b je dolihokrana, žena 2/d je vrlo visok mezokran (173×138), a u uzrastu maturus je bila visoka samo 147 cm, itd.

DIVOSTIN je selo pored Kragujevca, a arheološki lokalitet je lociran u samom centru sela. Sistematska iskopavanja su obavljena 1969. i 1970. godine. U okviru naselja koje pripada starčevačkoj kulturi otkriven je jedan skelet. Obradila ga je Sz. Kiss-Zoffmann i okarakterisala kao kromanjonski takson sa izvesnim mediteranskim elementima¹³.

VINČA se nalazi oko 15 km jugoistočno od Beograda, na samoj obali Dunava. Predstavlja eponimni lokalitet mlađeg neolita. Prvi ljudski skelet je otkriven 1911. godine na dubini 8,75 m. Na ovaj skelet u ranoj literaturi osvrnuli su se N. Županić¹⁴ i V. Lebzelter¹⁵. Kasnije iskopanih deset skeleta, koje je u starčevačkom sloju zemunika otkrio M.

¹¹ S. Radosavljević: *Rezultati antropološke obrade skeleta sa lokaliteta Ajmana*, Đerdapske sveske, III, Beograd 1986.

¹² S. Živanović: *Ostaci ljudskih skeleta iz Velesnice*, Đerdapske sveske, III, Beograd 1986.

¹³ Sz. Kiss — Zoffmann: *Physilac Anthropological Study of Divostin Burial № 1*, rukopis pripremljen za štampu.

¹⁴ N. Županić: *Les premiers habitants des pays yougoslaves*, Rev. Anthropologie, 29, Paris 1919.

¹⁵ V. Lebzelter: *Rasse und Volk in Südosteuropa*, Mitt. Anthrop. Gess. in Wien 1929.

Vasić¹⁶ obradila je I. Schwidetzky 1937. godine¹⁷. Međutim, ovi antropološki nalazi su stradali prilikom bombardovanja Beograda, tako da je 1956. godine usledila još jedna antropološka analiza I. Schwidetzky¹⁸. Prilikom te revizije obrade utvrđeno je da su sve lobanje jako oštećene, a njihovi ostaci su identifikovani zahvaljujući očuvanim prvobitnim oznakama. Označene su rimskim brojevima od I do X, dok je preostala individua sa očuvanom kalotom i zatiljačnim delom ostala bez numeracije.

Delovi postkranijalnih skeleta koji su premereni 1937. godine nisu mnogobrojni — 5 potkolenih kostiju, 4 natkolene kosti, kao i 5 lakatnih kostiju odraslih individua. Mere ovih kostiju nisu sačuvane, ali je sačuvan podatak da je izračunata prosečna visina tela prema regresionom odnosu dugih kostiju iznosila oko 161 cm.

Sve lobanje iz starčevačkog sloja u Vinči (nađene u tzv. Kammergrabu) svrstane su u mediteranski antropološki tip. Unutar ove grupe konstatovana je velika varijabilnost antropoloških pokazatelja, kako između robustnih i gracilnih formi tako i između dolihokranije i brahikranije. Ova serija, zapravo, predstavlja jedan kompleks praistorijskog stanovništva kod koga je proces gacilizacije relativno rano započeo.

BAŠTINE se nalaze pored sela Obreža u Sremu, na obali reke Save. Prilikom zaštitnih iskopavanja 1958. godine, u nasipu između dveju starčevačkih jama na dubini oko 1 m nađen je skelet deteta u zgrčenom položaju, bez arheoloških priloga. Prema podacima B. Bruknera, početak ovog naselja pripada fazi Starčevo IIb¹⁹. Isti autor navodi i podatke Ž. Gavrilovića koji se odnose na očuvane delove skeleta i na lobanjski indeks, ali bez utvrđene individualne starosti.

DONJA BRANJEVINA se nalazi pored Odžaka u Bačkoj. Antropološke nalaze iz starčevačkog sloja obradila je Zs. Kiss—Zoffmann²⁰. Zbog slabe i nekompletne očuvanosti samo zaključuje da se radi o jednoj fragmentovanoj lobanji odraslog muškarca i jednog deteta, starog oko 7. godina.

*
* *

Posle pregleda osteoloških nalaza koji su vremenom izgubljeni za antropološku obradu, kao i nalaza koji su u međuvremenu na određen način publikovani, sledi opis novih antropoloških ostataka datovanih u starčevačko razdoblje neolita. Ti nalazi potiču sa 4 lokaliteta, od kojih su 2 locirana u najužem Podunavlju. To su sledeća nalazišta antropološkog materijala:

¹⁶ M. Vasić: *Praistorijska Vinča, I—IV*, Beograd 1932.

¹⁷ I. Schwidetzky: *Die Vinča — Schädel*, Ber. 5. Tag. Dtsch. Gess. Anthropol., Freiburg 1956.

¹⁸ I. Schwidetzky: *Menschliche Skelettreste von Vinča*, Glasnik antropološkog društva Jugoslavije, 8—9, Beograd 1971/72.

¹⁹ B. Brukner: *Rezultati zaštitnog iskopavanja lokaliteta baštine kod sela Obreža*, Rad vojvodanskih muzeja, 9, Novi Sad 1960.

²⁰ Zs. Kiss — Zoffmann: *Neolithische anthropologische Funde aus der Umgebung von Odžaci*, Rad vojvodanskih muzeja, 28, Novi Sad 1982/1983.

UŠĆE KAMENIČKOG POTOKA je locirano na izlazu iz Novog Mihajlovca prema Negotinu. To je, zapravo, terasa na samoj obali Dunava koja je arheološki otkrivena 1980. godine, a iskopavana 1981. godine. Ukupno su nađena 4 groba, od kojih prva 2 odgovaraju rimskom dobu i sadržavali su parcijalno sahranjene lobanje. Iz groba br. 3 sačuvan je fragmentovan skelet, čija je lobanja u celini rekonstruisana i čini izuzetno važan antropološki nalaz (videti tablu I). Skelet iz groba br. 4 zbog slabe očuvanosti nije mogao da bude ni podignut. Prema navodima S. Stankovića²¹, grobovi br. 3 i br. 4 su sinhroni i odgovaraju ranom starčevačkom horizontu.

Lobanja iz groba br. 3 posle obavljene rekonstrukcije u celini je ukazala na svoju morfostrukturu. — Utvrđeno je da pripada muškarcu starom do 40 godina života. Postkranijalni skelet nije sačuvan u dovoljnoj meri, tako da nije mogla da bude izračunata telesna visina. Rezultati antropološkog merenja ove lobanje su dobijeni u velikom obimu i dati su na tabeli 1. Očigledno je da se radi o lobanji čiji je dužinsko-širinski indeks na granici mezokranije i brahikranije ($8/1 = 79,55$), s tim što leži na mezokranoj strani. Važna karakteristika u morfostrukтури ove lobanje je i prisutna gracilnost (koja je uočena i na očuvanim fragmentima postkranijalnog skeleta). Koštani zidovi su vrlo tankih prečnika, bez naglašenog reljefa. Lice je lake građe sa relativno velikim otvorima. Donja vilica ne odudara od ostalih delova i takođe je gracilne građe.

Pregledom zuba uočene su 2 anomalije. Prva je parodontopatično ogoljavanje zuba, kako u gornjoj tako i u donjoj vilici. Druga anomalija se odnosi na inpaktirani desni kanin u gornjoj vilici, čija je osa rasta poremećena i nije izrastao do visine ostalih zuba (videti srednju fotografiju na tabli I).

ZLATARA se nalazi oko 50 km zapadno od Beograda, pored Rume, u Sremu. Prema podacima koje je saopštio V. Leković²², radi se o relativno velikom naselju starčevačke kulture, unutar koga su nađena 3 groba, označena rednim brojevima 2, 3 i 4.

Skelet iz groba br. 2 pripada detetu starom oko 6 godina, što je određeno na osnovu stepena erupcije stalnih zuba. Skelet iz groba br. 3 pripada muškarcu starom do 40 godina, a skelet iz groba br. 4 pripada ženi koja u trenutku smrti nije imala više od 50 godina života.

Lobanje iz groba 3 i 4 ilustrovane su na tablama II i III, a njihove mere su date na zbirnoj tabeli 1. S obzirom da su uz ove lobanje nađeni i postkranijalni skeleti, te mere su date na tabeli 2, uključujući i izračunati visinu tela po metodu E. Breitingera²³ za muški pol i H. Bacha²⁴ za ženski pol.

²¹ S. Stanković: *Ušće Kameničkog potoka — lokalitet starčevačke kulturne grupe*, Đerdapske sveske, III, Beograd 1986.

²² V. Leković: *The Starčevo Mortuary Practices — New Perspectives*, Godišnjak XXIII/21, Centar za balkanološka ispitivanja ANU BiH, Sarajevo 1985.

²³ E. Breitingner: *Zur Berechnung der Körperhöhe aus dem langen Gliedmassenknochen*, Anthropol. Anz., 14, 1938.

²⁴ H. Bach: *Zur Berechnung der Körperhöhe aus dem langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette*, Anthropol. Anz., 29, 1956.

Muška lobanja iz groba br. 3 je visoki dolihokran ($8/1 = 74,58$). Lice joj nije u potpunosti očuvano, tako da nisu dobijene sve mere za dimenzije očnih duplji i nosne duplje. Međutim, posmatrano u celini, ova lobanja je vrlo gracilna, duga i srednje visoka, sa vrlo slabo izraženim reljefom na očuvanim koštanim delovima.

Postkranijalni skelet je dao nekoliko antropoloških mera (po levoj strani), tako da je izračunat telesni rast od 163 cm. Gracilne građe su, treba napomenuti, i sve očuvane duge kosti ili njihovi fragmenti.

Patološke promene na zubima i kostima nisu uočene.

Ženska lobanja br. 4 je već izrazito brahikrana. Dužinsko-širinski indeks cerebralnog dela već ima vrednost 84,00. U poređenju sa dužinom, izražena je parietalna širina lobanje, što je svakako i dovelo do ovako visoke brahikranije. Lice joj nije sasvim očuvano, ali je vidno da je usko (u odnosu na širinu lobanje). Gornja i donja vilica su očuvane samo levom polovinom, tako da je širina donje dobijena pomoću simetrije (95 mm). — Gracilnost građe karakteriše celu lobanju.

Postkranijalni skelet je znatno bolje očuvan u odnosu na prethodni, tako da je sasvim pouzdano izračunata telesna visina — 153 cm.

Patološke promene se odnose samo na zube. — Konstatovan je karijes na prvom levom molaru u maksili, a u mandibuli je intra vitam izgubljen drugi molar na istoj polovini vilice.

Na lokalitetu KAMENJAR, između sela Merošine i Rožine u blizini Niša, nisu vršena sistematska arheološka iskopavanja. Prilikom kopanja temelja jedne seoske kuće avgusta meseca 1986. godine naišlo se na ostatke keramike i ljudske kosti. Koleginica N. Đurić (Narodni muzej, Niš), prilikom stručne intervencije uspela je da izdvoji starčevačku keramiku i ljudske skeletne ostatke, uz konstataciju da se u profilu iskopa jasno očitava jama²⁵. Prikupljeni antropološki materijal je obrađen krajem 1987. godine od strane autora priloga. — Utvrđeno je da skeletni ostaci potiču od 2 individue — jednog četvorogodišnjeg deteta i jedne odrasle muške individue. Ostaci skeleta deteta su malobrojni (samo frontalni deo lobanje sa odgovarajućim zubima gornje vilice). Ostaci skeleta odraslog muškarca su daleko bolje očuvani. — Sastoje se od cele lobanje, što je za neolitske uslove nalaza vrlo retko, uz svega nekoliko fragmenata postkranijalnog skeleta, koji zbog slabe očuvanosti ne mogu antropološki da se premere²⁶.

Lobanja je detaljno antropološki obrađena. — Pored jasnih morfoloških pokazatelja da pripada muškom polu, utvrđeno je da se njena individualna starost svrstava u grupu između 40 i 50 godina života. Potom su skinute primarne antropološke mere sa cerebralnog i facijalnog dela (videti merne podatke na zbirnoj tabeli 1). Pokazalo se da ova neolitska lobanja ima dužinsko-širinski indeks dolihokrane vrednosti ($8/1 = 73,66$). U norma lateralis posmatrano, izražena joj je dužina. kurvookcipitalni zatiljak i relativno jaki mastoidni nastavci. Linija lica je ravna,

²⁵ Prema usmenom saopštenju N. Đurić (Narodni muzej, Niš).

²⁶ Sve raspoložive antropološke mere su uzete prema metodskim pravilima R. Martin: *Lehrbuch der Anthropologie*, Bd. I—IV, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart 1957.

a donja vilica je umerene građe. U facijalnoj projekciji ova lobanja ima izražen reljef lica, sa više naglašenom visinom i manje naglašenom širinom. U okcipitalnoj projekciji karakteristična je visoka potkovičasta forma, a u vertikalnoj projekciji to je ovoid.

Na ovoj lobanji, osim karakterističnog starosnog stepena atricije zuba, nisu konstatovane nikakve patološke promene.

RUDNIK KOSOVSKI (SO Srbica) nalazi se na severoistočnom rubu Metohijske potoline, na niskom pobrđu neposredno ispod južnih padina Mokre, i sadrži međusobno izdvojene stratume starčevačke i vinčanske kulturne grupe. Prilikom završnih iskopavanja 1984. godine J. Glišić (Muzej Kosova, Priština) ovde je otkrio ukupno 5 grobova sa ostacima pokojnika sahranjenih u zgrčenom položaju, od kojih se svih 5 nalazilo izvan kuća, ali u unutrašnjosti samog naselja. Grobovi br. 1, 2, 3 i 4 otkriveni su na dnu jedne plitko ukopane kulturne jame. Grob br. 1 je očuvan u celini, dok su ostala 3 oštećena naknadnom nasebinskom aktivnošću, koja je na ovom naselju bila veoma intenzivna. Osim uobičajenog arheološkog sadržaja za ovu vrstu jama, kome su pripadale i lomljene životinjske kosti, pored pokojnika u grobovima 1, 3 i 4, otkriveni su i predmeti (3 posude i 1 amulet), koji se mogu smatrati grobnim priložima. Međutim, sav nađeni arheološki materijal u ovoj jami je homogen po svojoj kulturnoj i relativno-hronološkoj pripadnosti i može se pouzdano datovati u vreme prelaza iz faze Protostarčevo u fazu Starčevo I—A. Ostaci pete individue nađeni su na oko 20 m dalje od opisane grupe grobova, ali su bili veoma oštećeni i dislocirani, tako da su pružili minimum antropoloških podataka²⁷.

Antropološka analiza obuhvatila je svih 5 grobnih sadržaja i dobijeni su važni pokazatelji koji dopunjuju antropološku sliku starčevačkih populacionih grupa. Konkretno to su sledeći podaci: Skelet iz groba br. 1 je najbolje očuvan. Pripada gracilnom muškarcu starom preko 45 godina, sa lobanjom koja je posle rekonstrukcije vezana u anatomske celinu, dok je postkranijalni skelet znatno slabije očuvan. Lobanjske mere su date na tabeli 1, a mere dugih kostiju na tabeli 2, uz izračunatu visinu tela, koja iznosi oko 157 cm. Na tabli IV ova lobanja je prikazana u svojim antropološkim projekcijama, uključujući i poluprofil. — Spada u grupu dolihokranih ($8/1 = 73,88$), sa osrednje izraženom dužinom i širinom lobanje. Kurvookcipitalija je umerena, dok je na frontalnoj strani lice ravno i nisko. Mastoidni nastavci su relativno jaki, a građa mandibule umerena. Ramus mandibule je kratak, širok i uspravan. U frontalnoj projekciji posmatrano, lice je široko sa vrlo blagim reljefom, s tim što je profil svih facijalnih kostiju vrlo mali. Visoka potkovičasta forma karakteriše okcipitalnu projekciju, a forma ovoida vertikalnu projekciju.

U građi postkranijalnog skeleta gracilnost građe je takođe izražena, s tim što i izračunata visina tela spada u kategoriju niskih (pogotovu za muški pol).

Patološke promene su uočene samo u zoni zuba. — U mandibuli sa desne strane, kod prvog molara, konstatovana je veća cista (peridontitis periapicalis cronica granulomatosa), koja je razorila i koštano tkivo

²⁷ Prema usmenom saopštenju J. Glišića (Muzej Kosova, Priština).

oko korenova zuba (vidljivo u lateralnoj projekciji na T. IV), a kojoj je uzrok svakako bila pojava karijesa.

Skelet iz groba br. 2 fragmentovano je očuvan i zatečen u dislociranom zgrčenom položaju. Utvrđeno je da pripada subadultoj osobi (najviše do 19 godina), najverovatnije ženskog pola. Pouzdano utvrđivanje pola je otežano jer su skeletni ostatci očuvani od mandibule do karlice, uz nedostatak donjih ekstremiteta, leve ruke i cele lobanje. Izmeren je samo desni humerus (283 mm), čija dužina upućuje na telesnu visinu od oko 160 cm. — Na očuvanim skeletnim delovima nisu uočene patološke promene na koštanom tkivu.

Skelet iz groba br. 3 je opet fragmentovano očuvan i zatečen u dislociranom položaju. Čine ga postkranijalni delovi bez lobanje, tako da su raspoložive mere dugih kostiju date na tabeli 2. Prema njihovom regresionom odnosu, telesni rast iznosi 154 cm. — Pol je gracilan ženski, a za individualnu starost se može reći da odgovara odrasloj osobi kod koje je završen morfološki rast i razvoj.

Individualni ostaci skeleta br. 4 su naknadno izdvojeni iz osteološkog sastava grobova br. 2 i br. 3 prilikom antropološke obrade, što je svakako rezultiralo iz dislociranih položaja kostiju tih skeleta, a što nije moglo biti uočeno prilikom samih arheoloških iskopavanja. Ti koštani ostaci su malobrojni, ali svakako dovoljni da ukažu na prisustvo još jedne individue. Njen pol je verovatno ženski, a individualna starost odgovara osobi od preko 30 godina života. Antropološki je izmerena samo dužina desne potkolene kosti (tibija) i iznosi 295 mm, što bi kod ženskog pola ukazivalo na telesnu visinu od oko 150 cm.

Za skeletne ostatke pete individue već je rečeno da su nađeni podalje od grupacije 4 prethodna groba/skeleta. Radi se o sasvim slabo očuvanim ostacima, koji su uz to i minimalni i ne ukazuju pouzdano na polnu pripadnost. Izvesno je samo da pripadaju osobi sa završenim rastom i razvojem (sasvim aproksimativno rečeno — između 30 i 60 godina života).

Patološke promene na ostacima ovog skeleta, kao ni kod prethodne 2 (br. 3 i br. 4), nisu uočene prilikom antropološke obrade.

*

* *

U prilogu su pobrojana protostarčevačka i starčevačka nalazišta sa kojih je antropološki materijal vremenom izgubljen, zatim nalazišta sa kojih su ostaci ljudskih skeleta u međuvremenu publikovani, uz interpretaciju novih antropoloških nalaza sa 4 lokaliteta — Ušće Kameničkog potoka, Zlatara, Kamenjar i Rudnik Kosovski. Geografski okvir svih obuhvaćenih nalazišta je jugoslovensko Podunavlje, uz nekoliko izuzetaka koje autor nije mogao da izostavi zbog pomanjkanja neolitskog antropološkog materijala.

Dobijeni antropološki podaci su od posebne važnosti za tumačenje antropološkog aspekta neolitizacije stanovništva u Podunavlju. Ranija antropološka posmatranja, dok je i skeletnih nalaza bilo manje, a i dok nisu bila izvršena najnovija hronološka razdvajanja (predkeramički i ke-

ramički neolit), bila su znatno jednostranija. — U odnosu na robustno stanovništvo²⁸, gracilno neolitsko je izgledalo sasvim drugačije i često se pribegavalo tumačenju te „smene” određenim migracijama²⁹. Međutim, videlo se da je uzrok ovoj promeni antropološkog izgleda stanovništva mikroevolutivna promena, koja se svakako različito odvijala od jedne makroregije do druge³⁰. Tu promenu najbolje ilustruje proces gracilizacije (olakšavanje koštane mase koja učestvuje u građi jednog skeleta), tako da se njen početak može vezati za najstariji neolit, a nikako za kasnije periode praistorije.

Oslanjajući se na tumačenje kulture Lepenskog vira kao jedne lovačko-ribolovačke privrede sa primitivnom „autokratskom” organizacijom i, nasuprot njoj, protostarčevačke kulture na Lepenskom viru (sloj III/a) kao dela prvih zemljoradnika i stočara sa „demokratskom” društvenom organizacijom³¹, antropološki proces gracilizacije je detaljno analiziran³². — Videlo se da je gracilizacija u starčevačkom sloju zahvatila celokupno stanovništvo na tom nalazištu. Najnoviji antropološki nalazi prezentirani u ovom prilogu, koji nisu naročito brojni ali potiču sa različitih punktova, pokazali su da je starčevačko stanovništvo i izvan Podunavlja takođe gracilno, da je dominantan nizak rast za oba pola, da su prisutne i brahikrane lobanje itd.

Na pitanje zašto dolazi do mikroevolutivne promene stanovništva u ovom periodu još se ne može dati precizan antropološki odgovor, ali se zato mogu sagledati njegovi pojedini elementi. Tako, npr., promena načina privrede svakako je, putem ishrane, imala direktnog uticaja na metabolizam, jer se sa pečene proteinske ishrane (meso/riba) prelazi na kuvanu mineralno-vitaminsku (mleko/žitarice). Treba pretpostaviti da je došlo do jednog „metaboličkog šoka”, na koji je ljudski organizam morao reagovati, a antropologija je u situaciji da na osnovu promene koštane građe konstatuje jednu takvu reakciju koja je vidna po efektima procesa gracilizacije.

Demografska ekspanzija je svakako u svemu tome imala izuzetno važnu ulogu, jer treba računati i na veću pokretljivost pojedinaca i populacionih grupa od početka neolitskog perioda, kao i na razne mogućnosti genetskih kombinacija i rekombinacija.

Sumirano, autor procenjuje da je od mezolitskog, u proseku robustnog stanovništva, pa do starčevačkog, u proseku već gracilnog, trebalo da prođe 35/40 generacija koje su ostvarile najveće efekte procesa gracilizacije, a što u globalnom računu iznosi oko jednog milenijuma.

²⁸ J. Nemeskeri — Szatmari L.: *Vlasac — mezolitsko naselje u Đerdapu*, tom II, Posebna izdanja DXII/5, SANU, Beograd 1978.

²⁹ A. J. Ammerman — Cavalli — Sforza L. L.: *Measuring the Rate of Spread of Early Farming in Europe* Man, 6, 1971.

³⁰ Ž. Mikić: *Die neolithische Bevölkerung von Eisernen Tor*, Homo, XXXII, 1981.

³¹ D. Srejšević: *Die Lepenski vir — Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mittleren Donau*, Fundamenta — Monographien zur Urgeschichte, A/3, Köln—Wien 1971.

³² I. Schwidetzky — Mikić Ž.: *Lepenski vir und das Gracilisationsprozess in der Anthropologie*, Godišnjak XXVI/24, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 1988.

NOUVELLES TROUVAILLES ANTHROPOLOGIQUES DE STARČEVO
PROVENANT DU BASSIN DANUBIEN YOUGOSLAVE

Dans cette contribution sont énumérées les localités de proto-Starčevo et de Starčevo, sur lesquelles le matériel anthropologique est perdu, ensuite les localités avec les restes ostéologiques humaines étant entre temps publiés, avec l'interprétation des nouvelles trouvailles provenant de quatre localités — Ušće Kameničkog potoka, Zlatara, Kamenjar et Rudnik Kosovski. Le cadre géographique de ces localités en question est le Bassin danubien yougoslave, avec quelques exceptions que l'auteur n'a pas pu omettre à cause de la manque du matériel anthropologique néolithique.

Les données anthropologiques ont une importance particulière pour l'interprétation de l'aspect anthropologique du processus de néolithisation de la population du Bassin danubien. Les observations anthropologiques antérieures, au temps que les restes squelettiques n'étaient pas nombreux et quand on n'a pas encore fait la délimitation chronologique la plus récente (néolithique précéramique et céramique) ont été considérablement unilatérales. — Par rapport à la population mésolithique robuste, la population néolithique gracile a eu l'air tout à fait différent et on a expliqué souvent ce „changement” par certaines migrations. Mais, on a vu que la cause de ce changement de la physionomie anthropologique de la population a été le changement microévolutif, ayant le développement différent d'une microrégion à l'autre. Ce changement est surtout évident par le processus de la gracilisation (le soulagement de la masse de l'os ayant l'influence sur la construction d'un squelette), ainsi que son début peut être lié au néolithique le plus ancien et nullement aux périodes postérieurs de la préhistoire.

S'appuyant sur l'interprétation de la culture de Lepenski vir, comme une économie de chasse et de pêche avec l'organisation primitive „autocratique” et au contraire de cette culture — la culture de proto-Starčevo sur Lepenski vir (couche III/a), comme une partie des premiers agriculteurs et des éleveurs de bétail avec l'organisation sociale „démocratique”, le processus anthropologique de gracilisation est analysé en détail. — Il s'est montré que le processus de gracilisation dans la couche de Starčevo avait embrassé toute la population sur cette localité. Les trouvailles anthropologiques les plus récentes, présentées dans cette contribution, pas très nombreux, mais provenant des différentes localités, avaient montré que la population de Starčevo hors de la région du Bassin danubien a été aussi gracile, qu'il est dominante la petite taille pour les deux sexes, et qu'il y sont présents les crânes brachycrânes etc.

A la question pourquoi existe-il un changement microévolutif de la population de cette période on ne peut pas encore donner la réponse anthropologique précise, mais on peut apercevoir quelques éléments particuliers. Ainsi par ex. le changement de la manière de l'économie par l'alimentation a eu l'influence directe sur le métabolisme, parce qu'on a changé l'alimentation cuite pleine des protéines (viande-poisson) par l'alimentation bouillie, pleine des minéraux et des vitamines (lait-céréales). on doit supposer qu'il s'est passé „un choc du métabolisme” auquel l'organisme humain a dû réagir et l'anthropologie est dans la situation de constater sur la base du changement de la construction des os une telle réaction qui est évidente par les effets du processus de la gracilisation.

L'expansion démographique a eu bien sûr un rôle très important parce qu'il faut compter avec la mobilité plus intensive des individus et des groupes de population du début de la période néolithique ainsi qu'avec différentes possibilités des combinaisons et recombinaisons génétiques.

Enfin, l'auteur conclue qu'il a dû passer en moyenne 35/40 générations entre la population mésolithique robuste en moyenne jusqu'à la population de Starčevo gracile en moyenne, et que ces générations avaient senti les effets les plus importants du processus de gracilisation ce que en globale signifie un millénaire.

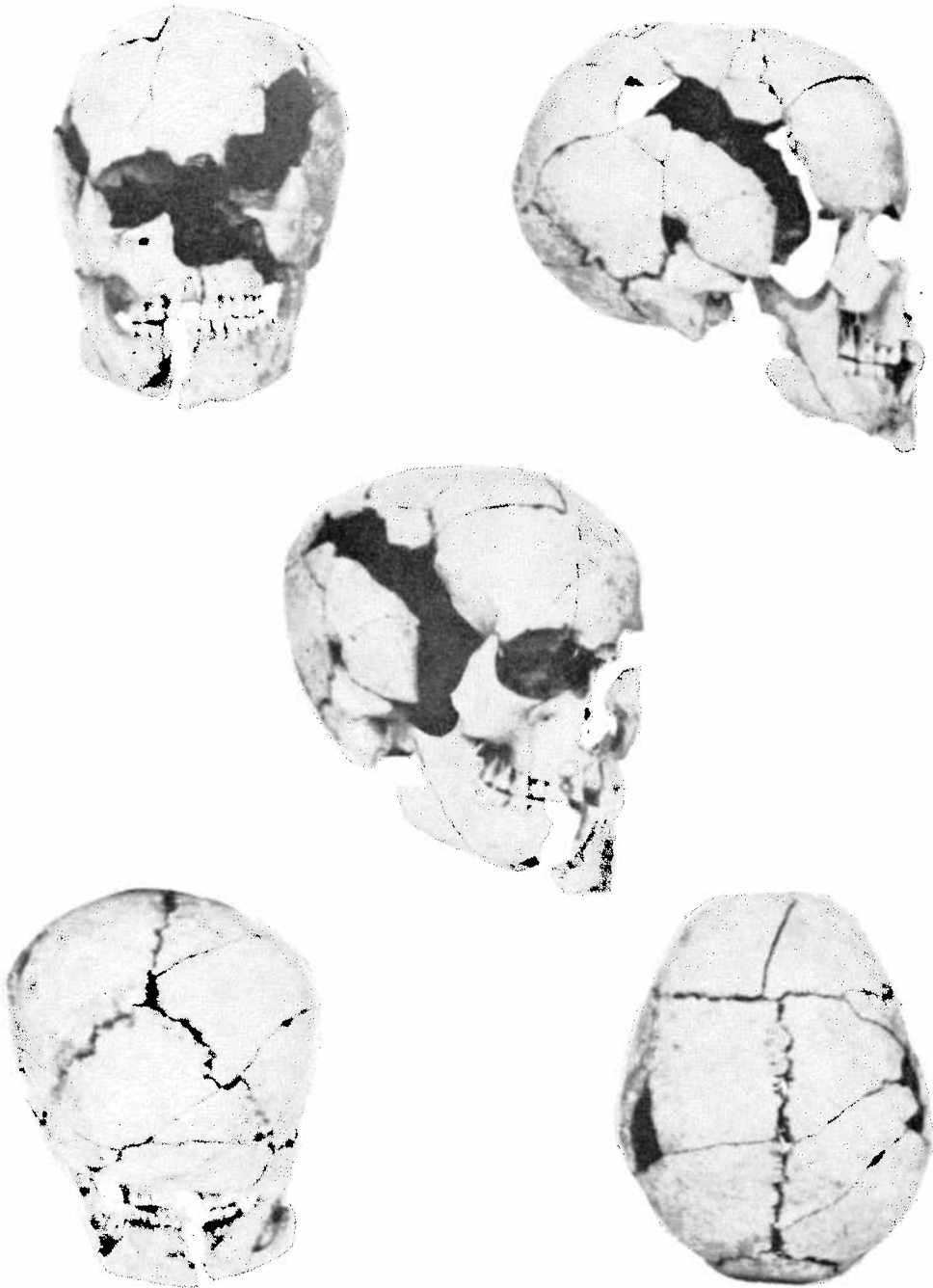
Tabela 1: INDIVIDUALNE LOBANJSKE MERE

Nalazište		Ušće Kameničkog Potoka	Ruma Zlatara	Ruma Zlatara	Kamenjar Merošina Niš	Rudnik Kosovski Srbica
Lobanja broj		3	3	4	1	1
Polna pripadnost		♀	♂	♀	♂	♂
Individ. starost		30—40	30—40	40—50	40—50	40—50
Martin №	1	176	181	175	186	180
	2	156	181	164	183	165
	3	169	174	170	182	175
	8	140	135	147	137	133
	9	(92)	92	99	92	97
	13	(96)	(96)	89	104	95
	17	/	/	/	139	/
	20	115	116	114	122	117
	23	502	512	520	522	510
	26	118	122	136	137	130
	27	123	134	127	133	110
	45	/	/	/	133	/
	48	62	/	/	71	69
	51	37	/	/	40	37
	52	33	/	/	31	33
	54	24	/	/	26	(24)
	55	47	/	/	48	49
	66	(90)	96	(95)	(96)	90
	69	27	30	31	30	31

Tabela 2: INDIVIDUALNE SKELETNE MERE I VISINA TELA (Breitinger/Bach)

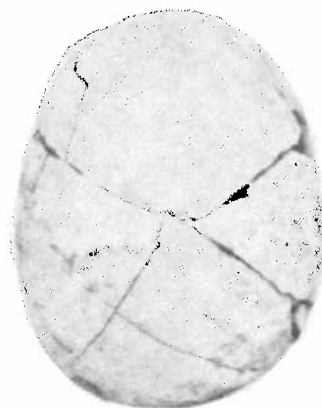
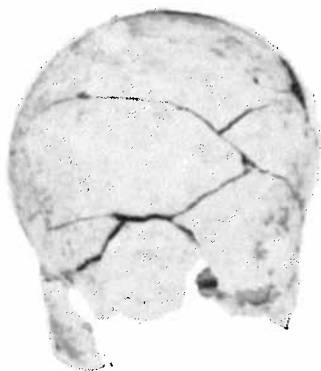
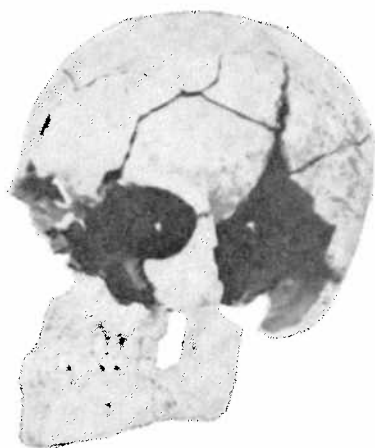
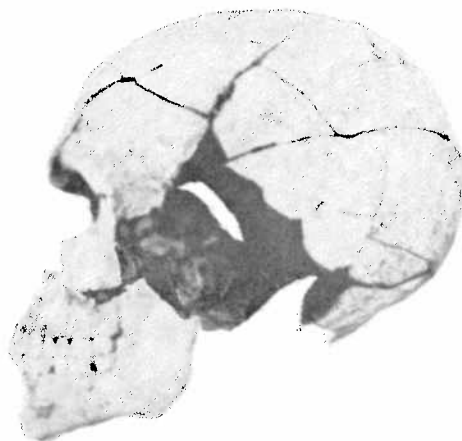
Nalazište		RUMA ZLATARA				RUDNIK KOSOVSKI			
Skelet broj		3		4		1		3	
Pol		♂		♀		♂		♀	
Starost		30—40		30—40		40—50		30—60	
Femur №	1	415	/	374	371	/	380	/	/
	8	77	/	76	75	/	78	/	/
	19	45	/	37	37	/	42	/	/
	20	145	/	120	120	/	140	/	/
Humerus	1	304	/	263	267	269	/	/	265
	7	58	/	62	62	65	/	/	60
Tibia	1	/	/	300	304	311	/	/	/
Ulna	1	/	/	/	217	218	/	218	/
Radius	1	/	/	/	199	203	/	195	/
Visina tela		163 cm		153 cm		157 cm		154 cm	

T. I

Ušće Kameničkog potoka

T. II

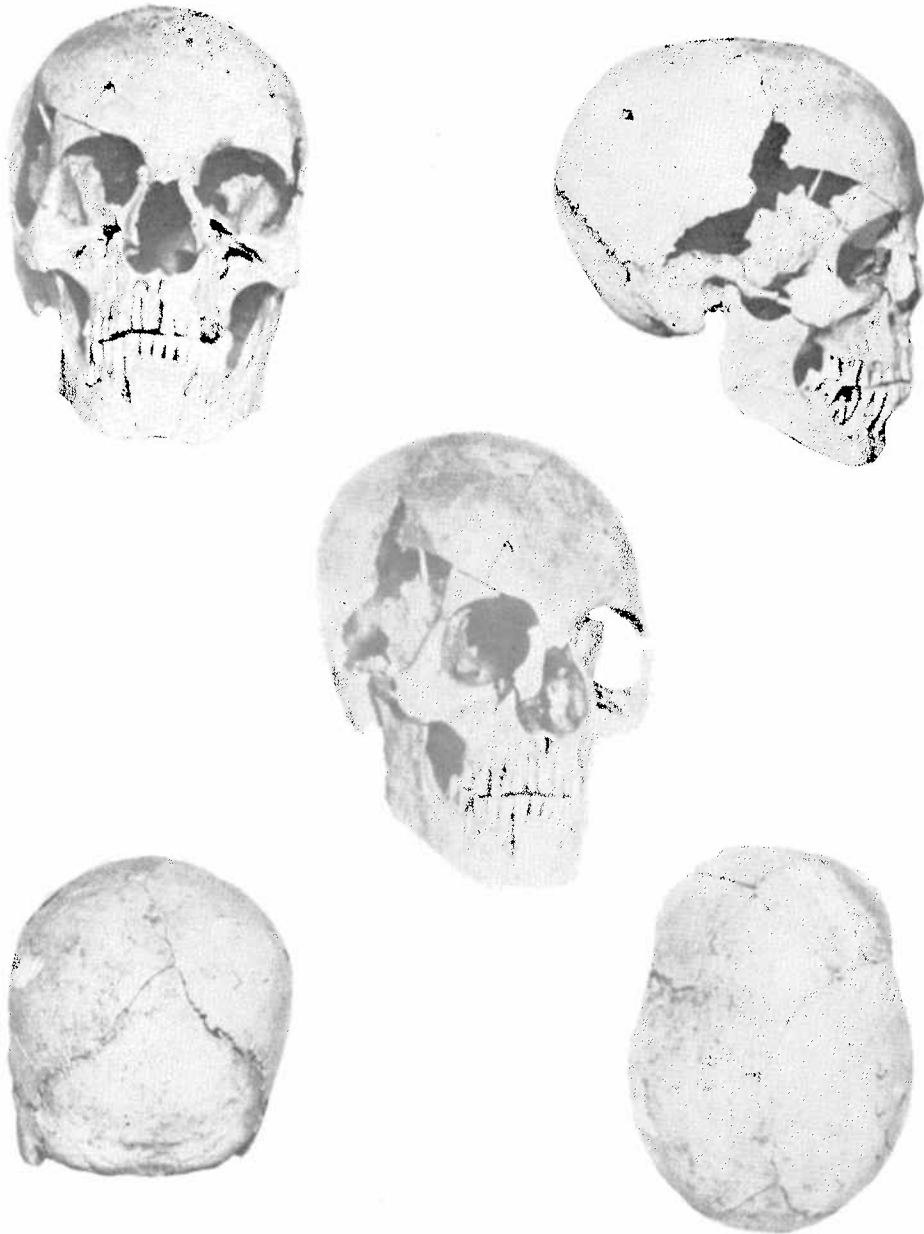

Zlatara — Ruma

Zlatara — Ruma

T. IV

Rudnik Kosovski (SO Srbica)

MITTLERE BRONZEZEIT IM JUGOSLAWISCHEN DONAURAUM

NIKOLA TASIĆ
UDC 903.2/3 (497.11) „637”

Auszug. In dem Beitrag wird aufgrund der Vorherrschaft einzelner Stile in den Kulturen des jugoslawischen Donaumaums die Mittlere Bronzezeit in zwei Entwicklungsphasen aufgeteilt: die erste ist gekennzeichnet durch inkrustierte Keramik, und zwar im Norden die Baranja—Batschka-Gruppe und im Süden, im serbischen Donaauraum und im rumänischen Teil des Banats, vorerst die Gruppe Dubovac und danach die Gruppe Dubovac—Žuto Brdo—Cirna. Diese Phase wird als Mitt. BZ I bezeichnet. Die zweite Phase ist durch den Vorstoss der Hügelgräberkultur in der nördlichen Teilen der Woiwodina und die Belegisch-Kultur (ältere Phase) im Süden in Sirmien, im serbischen und rumänischen Banat und in der schmalen Zone des Donaumaums gekennzeichnet. Diese Phase wird als Mitt. BZ II bezeichnet. Sie endet mit dem Auftreten der Frühstufe der Urnenfelderkultur und der schwarzgeglätteten Urnen des Typs Belegisch II und der Gava-Kultur.

Die Entwicklung der mittleren Bronzezeit im jugoslawischen Donaauraum kann man als einen Teil der kulturhistorischen Prozesse betrachten, von denen die mittleren und südlichen Gebiete der Pannonischen Tiefebene erfaßt wurden. Dabei dürfen jedoch nicht die Einflüsse vernachlässigt werden, die von Süden her, aus den zentralen Regionen der Balkanhalbinsel in diesen Raum kamen. Deshalb erscheint der jugoslawische Donaauraum hier auch als Grenzgebiet zweier großer kulturhistorischer Einheiten: der pannonischen (Karpaten) im Norden und der zentralbalkanischen im Süden.

Eines der Hauptprobleme, die sich bei der Untersuchung dieser Periode aufdrängen, bezieht sich auf die Bestimmung der chronologischen Grenze zwischen der frühen und mittleren Bronzezeit einerseits und der mittleren und späten Bronzezeit andererseits. Im ersten Fall nimmt als untere Zeitgrenze der Horizont Br B1, und im anderen als obere Grenze für die Dauer der mittleren Bronzezeit den Horizont Br C. Diese Markierungen sollten nur als terminus technicus in Betracht gezogen werden. Eigentlich sieht man als Beginn der mittleren Bronzezeit für den jugoslawischen Donaauraum die Zeit des Abschlusses frühbronzezeitlicher

Kulturen vom Typus Vinkovci-, Mokrin-, und Vatin-Kultur an. Während die ersten beiden Kulturen in bezug auf ihre Dauer kaum strittig sind, wirft die Vatin-Kultur große Mißverständnisse auf. Diese rühren einerseits aus der Unkenntnis des Inhalts der materiellen Kultur, ihrer stilistischen Merkmale und der Evolution sowie dem Fehlen einer Siedlung her, in der man über zuverlässige stratigraphische Angaben deren volle Entwicklung bestätigen könnte. Verschiedene Male haben wir die Meinung vertreten, daß es falsch ist, aufgrund zufälliger Funde aus Vatin auch das der Vatin-Kultur zuzuordnen, was zweifellos anderen Kulturen (Belegiš, Hügelgräber und andere) entstammt¹. Die dritte Phase der Vatin-Kultur, nach M. Garašanin, N. Majnarić-Pandžić und anderen, die durch Keramik von den Nekropolen bei Ilandža, Belegiš und Karaburma oder Material des Typus Lovas-Vukovar charakterisiert wird, gehört weder dem Vatin-Stil noch der Vatin-Kultur insgesamt an.² Wenn man das Problem so stellt und unter dem Terminus Vatin-Kultur deren Pančevo—Omoljica-Phase einerseits und die klassische Phase (spiralengeschmückte Keramik, Becher mit Ohrenhenkel, mit Spiralen verzierte Knochenplatten oder Röhrenknochen, Goldfunde usw.) andererseits versteht, könnte diese Kultur nicht länger als bis Ende Br A2 beziehungsweise zum Beginn der mittleren Bronzezeit (Br B1) gedauert haben. Auf diese Weise wäre der Horizont Vinkovci, Mokrin, Vatin-Kultur der terminus post quem für die Kulturen der mittleren Bronzezeit im jugoslawischen Donaauraum.

Kein geringeres Problem stellt die Bestimmung der oberen Existenzgrenze für die Kulturen der mittleren Bronzezeit dar. Umso mehr, da keine scharfe Zäsur im Rahmen der kulturellen Entwicklung besteht, welche diesen beiden Perioden der Bronzezeit klar voneinander trennen würde. In diesem Sinne möchten wir nur zwei Elemente anführen, die den Abschluß der mittleren Bronzezeit kennzeichnen: das ist einerseits im Rahmen der Belegiš-Kultur der Übergang aus der älteren in die jüngere Phase (Erscheinen kannellierter Keramik) und auf der anderen Seite die Funde von Bronzegegenständen vom Typus Vajska-Depot und Lovas-Vukovar, die durch die gesamte mittlere Bronzezeit hindurch andauern konnten (Br B1, oder Br nach Z. Vinski).

Die zeitliche Distanz zwischen dem Ende der Frühbronzezeitkulturen und dem Auftreten von Belegiš II — Gava sowie der Protournfelder Keramik ist mit dynamischen Veränderungen ausgefüllt, welche den jugoslawischen Donaauraum charakterisieren. Diese Veränderungen werden mit der Verbreitung der Kultur der inkrustierten Keramik und dem Auftreten des Hügelgräberstils in Verbindung gebracht. Beide Erscheinungen, die während der mittleren Bronzezeit im größeren Teil des Karpatenbeckens vorherrschen, sind eigentlich Teil des gleichen Prozesses: der Verbreitung der Träger der Hügelgräberkultur aus den mitteleuropäischen Gebieten nach Süden, bis zu den nördlichen Bezirken der Bal-

¹ Vergl.: N. Tasić in *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd 1984, 59 ff. und cit. lit.

² M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Beograd 1973, 334 ff.; Derselbe in *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, Tom IV, Sarajevo 1983, 506 ff.; N. Majnarić-Pandžić, *Srednje bronzano doba u istočnoj Slavoniji*, Wissenschaftliches Treffen „Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji“, Zagreb 1984, 63.

kanhalbinsel. Unter dieser Verbreitung versteht man zu Beginn die ersten Kontakte mit den Trägern der inkrustierten Keramik, die sich unter dem von Norden kommenden Druck in Richtung des jugoslawischen Donaugebietes bewegen, wobei sie zuerst die kurz existierende Baranja—Bačka-Gruppe formierten und später die lange bestehende Kultur vom Typus Dubovac—Ćirna—Žuto Brdo im Bereich des serbischen, rumänischen und bulgarischen Donaubeckens.

Betrachtet man auf diese Weise den Entwicklungsprozeß der prahistorischen Kulturen auf dem Gebiet des jugoslawischen Donaupraumes, lassen sich im Verlaufe der mittleren Bronzezeit zwei Entwicklungsphasen unterscheiden. Die erste, Mittlerebronzezeit I, die durch die Domination der inkrustierten Keramik charakterisiert wird, und die zweite, (MB II) in der sich lokale Kulturen des Hügelgräberkomplexes und die ältere Phase der Belegiš-Kultur entwickeln.³

a. Mittlere Bronzezeit I

Die erste Phase der mittleren Bronzezeit im jugoslawischen Donaubecken ist durch eine fortgesetzte Ausbreitung der inkrustierten Keramik aus Transdanubien nach Südosten gekennzeichnet. Verbindungen zwischen der Srem—Slawonien-Region und Transdanubien haben auch vorher bestanden, in der Frühbronzezeit, wovon die Funde der frühen Vátya-Kultur in einem Grab bei Vizić⁴ zeugen, und ferner die Erscheinung von inkrustierter Keramik Gomolava, Gradina am Bosut, Popov Salaš sowie in Vinča gemeinsam mit Vatiner Keramik⁵. Das wäre genau der erste Horizont der inkrustierten Keramik und würde zeitlich zum Abschluß der frühen Bronzezeit gehören. Der zweite Horizont mit inkrustierter Keramik fällt in einen jüngeren Zeitraum, und er läßt sich in zwei besondere Regionen teilen: 1. Die Baranja—Bačka-Gruppe und 2. die Dubovac—Ćirna—Žuto Brdo-Gruppe im serbischen, rumänischen und bulgarischen Donaugebiet. Das Phänomen der inkrustierten Keramik im Karpatenbecken scheint trotz zahlreicher Studien, untersuchter Nekropolen, großer Mengen völlig erhaltener Gefäße und vieler Metallfunde noch nicht gelöst. Die Konfusion wird durch eine große Zahl verschiedener Bezeichnungen potenziert, die häufig für die selbe Kultur verwendet werden, so daß der Autor dieser Arbeit sich im Dilemma befindet, für welche Benennung er sich entscheiden soll.

³ N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, Beograd 1983, 93, T. XXII, 1—4; D. Garašanin in *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Tom III, 1983, 541 ff.; Z. Vinski, *Bronzanodobne ostave Lovas i Vukovar*, *Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb*, 3/1, 1958, 2 Tafel I—X u.a.; K. Vinski-Gasparini in *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Tom III, 498, T. LXXV.

⁴ J. Petrović, *Grob bronzanog doba sa Golokuta kod Vizića*, *Rad vojvođanskih muzeja* 26, 1980, 57; T. I, 1.

⁵ N. Tasić, *Nalazi inkrustovane keramike južne Transdanubije na teritoriji Vojvodine*, *Rad vojvođanskih muzeja* 14, 1965, 49 FF.; Derselbe, *Vinča u bakarno i bronzano doba*, *Katalog „Vinča u praistoriji i srednjem veku“*, Beograd 1984.

1. Inkrustierte Keramik der Baranja—Bačka-Gruppe (T. I)

Im jugoslawischen Teil der Baranja und in der westlichen Bačka wurde eine größere Zahl von Fundstätten und Einzelfunden mit inkrustierter Keramik registriert. Die Untersuchungen, die man bei Kozarac, Beli Manastir, Batina Skela und Zmajevac unternahm, und einzelne Funde wie das Grab 121 bei Belo Brdo, Erdut usw. sowie auch Funde in der Bačka bei Odžaci, Karavukovo, Turija und andere⁶ geben jenen Autoren Recht, die eine selbständige Phase oder Kulturgruppe im Rahmen der inkrustierten Keramik aussonderten, die als Szeremle (Bándi-Kovacs)⁷ arwähnt wird, oder unter der weniger angepaßten Bezeichnung „Dalj—Belo Brdo-Gruppe“ (N. Majnarić-Pandžić)⁸. Sie wird durch Keramik charakterisiert, die mit aufgedruckten konzentrischen Kreisen verziert ist, eingeritzten Linien mit kurzen Kerben, ferner durch Etagenformen von Tassen und Amphoren (Urnen), Schüsseln mit stark eingezogenem Rand und kurzem Henkel, der den Rand mit der Schulter verbindet, tiefere Töpfe usw. (Urnen und Schüsseln zum Beispiel aus Dalj, Funde aus Beli Manastir). Ihre Analogien, oft in Formen oder Ornamenten gleich bis zum Detail, finden wir im Material von den Fundstätten in Südungarn, besonders aus Kelebija und Szeremle, das G. Bándi und T. Kovacs für die Aussonderung dieser Keramikart in eine spezielle, die Szeremle-Kultur, diente⁹.

Am linken Donauufer in der westlichen Bačka gibt es zahlreiche Fundorte mit inkrustierter Keramik, die man aufgrund ihrer typenkundlichen Merkmale zum Teil auch der Szeremle-Kultur zuordnen könnte. Hier denkt man besonders an einzelne Keramikformen aus Odžaci I und II sowie aus Karavukovo und Klis¹⁰. Für diese Fundstellen ist jedoch etwas charakteristisch, was auf denen der Szeremle-Kultur in Ungarn fehlt. Das ist ein außerordentlicher Reichtum an anthropomorpher Plastik. S. Karamanski veröffentlichte aus einer relativ engen Region, aus Odžaci, Karavukovo, Klis und Srpski Miletić etwa 20 fragmentartige Terrakotten, die zweifellos dem Kreis der inkrustierten Keramik angehören¹¹. Aufgrund der typologischen Merkmale und vor allem der Ornamentik kann man das Aussehen des Schmucks — verzierte

⁶ E. Spajić, *Izveštaj o nalazima keramike bronzanog doba iz Kozarca*, Osječki zbornik V, 1956, 28 ff.; K. Vinski-Gasparini, *Iskopavanje prehistorijskog naselja u Belom Manastiru*, Osječki zbornik V, 1956, 7 ff.; dieselbe, in *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, Tom IV, 494; 500, T. LXXI—LXXII; S. Karamanski, *Katalog antropomorfne i zoomorfne plastike iz okoline Odžaka*, Odžaci 1977.

⁷ Bándi G., — Kovács T., *Adatok Dél-Magyarország bronzkorának történetéhez (A Szeremle-csoport)*, Janus Pannonius Múzeum Évkönyv-véből, XIV—XV, Pécs 1974, 97 ff.

⁸ N. Majnarić—Pandžić, *Op. cit.*, 81 ff.

⁹ Bándi G., — Kovács T., *Op. cit.*, T. III, 6, 9, (Kelebija); T. VI, 4 (Szeremle).

¹⁰ S. Karamanski, *Katalog antropomorfne i zoomorfne plastike iz okoline Odžaka*, I, Odžaci 1977; Derselbe, *Katalog antropomorfne idolooplastike i nalazi sa lokaliteta Mostonga*, II, Odžaci 1978, T. III.

¹¹ S. Karamanski, *Katalog I*, T. XXI—XXVII; Derselbe, *Nalazi bronzanodobne idolooplastike iz okoline Odžaka*, Odžaci 1969, 4 ff.

Bronzeanhänger (mondförmige u. ä.) — bestimmen und so auch der Terrakotten — sie gehören zur Zeit des Horizontes Br B1.

Das Gebiet östlich der Srem mit Fundstätten bei Surčin und Dobanovac kann man als Übergangszone bei der Verbreitung der inkrustierten Keramik aus der Baranja—Bačka-Region zum südlichen Banat betrachten. Aus Surčin wurden mehrere fragmentierte und ganze Gefäße publiziert, die in der Manier der inkrustierten Keramik verziert waren, die der Szeremle-Gruppe¹² nahesteht. Das bezieht sich vor allem auf Schüsseln mit ausgezogenem Rand sowie auf eine Amphora-Urne mit vier Henkeln aus Surčin, die den Funden aus Ungarn sehr ähnlich sind, besonders die Gefäße aus Karád—Gerézd-pusztá, die Bandi-Kovacs in die Szeremle-Gruppe ordnet¹³. Leider haben, wie aus der Literatur bekannt ist, die Funde aus Surčin nicht alle relevanten Angaben (Fundbedingungen, Grabeinheiten u.ä.), so müssen wir sie in begrenztem Maße nutzen. Von dieser Fundstätte stammt auch Material der Vatin-Kultur, importierte Gefäße der Mad'arovca-Kultur, Belegiš I und II-Kultur, genauer aus allen Kulturen der Bronzezeit, die in diesem Teil des Donaubeckens registriert wurden.

2. Inkrustierte Keramik im serbischen Donauraum (T. II)

Über die Kulturen mit inkrustierter Keramik im serbisch—rumänisch—bulgarischen Donauraum ist in der Literatur umfassend geschrieben worden (M. Vasić, M. Grbić, V. Dumitrescu, B. Hänsel, B. Nikolov, Z. Letica, M. Garašanin, N. Tasić und viele andere)¹⁴, trotzdem blieben noch eine Reihe offener Fragen, sowohl in bezug auf die relativ-chronologischen Beziehungen einzelner Gruppen und Varianten als auch auf die Kenntnis aller Elemente der materiellen Kultur dieser Gruppe. Der Grund dafür liegt vor allem in der Tatsache, daß es sich, mit wenigen Ausnahmen, um Funde von Nekropolen handelt, oder um Funde, die unsystematisch gesammelt wurden, und nicht genügend Elemente für eine interne Chronologie dieser lange existierenden Stilerscheinung bieten. Nach Auffassung einiger Autoren entwickelte sie sich im serbisch—rumänischen Donauraum vom Ende der frühen bis zum Ausgang der späten Bronzezeit (V. Dumitrescu: von 1600—1100; Z. Letica: von 1700—950; M. Garašanin: von Br B bis Ha A usw.)¹⁵. Eine derartig lange Existenz erfordert eine präzisere interne Periodisierung, für die es im Augenblick,

¹² K. Vinski—Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, 24 ff., T. 2/10, 13, 15; T. 3/9.

¹³ Bándi G., — Kovács T., *Op. cit.*, T. IX, 12.

¹⁴ Aus der umfangreichen Bibliographie über die Dubovac—Žuto Brdo-Kultur führen wir nur einige Hauptwerke an: M. Garašanin, *Praistorija SR Srbije*, 1973, 336 und cit. lit.; N. Tasić in *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, 229 ff und cit. lit.; Derselbe, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, 1983, 77—85; M. Garašanin in *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, Tom IV, 504 ff. und cit. lit.; Z. Letica, *Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji*, Beograd 1973. Für das rumänische Material vergl.: V. Dumitrescu, *Necropole de incineratie din epoca bronzului de la Cirna*, Bucuresti 1961.

¹⁵ V. Dumitrescu, *Op. cit.*, 356; Z. Letica, *Op. cit.*, 49 ff.; M. Garašanin, *Praistorija SR Srbije*, 350.

so scheint es, mehr Indizien als sichere Argumente gibt. Trotzdem werden wir versuchen, aufgrund der benachbarten, nördlichen Gruppen (Szeremle, Baranja-Bačka-Gruppe) wenigstens zwei wichtige Untergruppen der inkrustierten Keramik im serbischen Donauraum abzusondern. Im südlichen Banat und auf dem Gebiet von der Moravamündung bis zur Timokmündung konzentriert sich eine große Zahl von Fundorten mit inkrustierter Keramik. Durch eine typenkundliche Analyse und aufgrund der Analogien mit den benachbarten Gebieten lassen sich mindestens zwei Horizonte dieser Keramikart trennen: ein älterer, zu dem ein Teil des Materials aus Dupljaja und Dubovac gehört, und das die gleichen Formen und die gleiche Ornamentik aufweist, die charakteristisch für die Fundstellen im Rahmen der Szeremle-Kultur und inkrustierten Keramik auf dem Gebiet von Baranja und Bačka sind. Das bezieht sich besonders auf die Funde von den Nekropolen bei Dalj, Erdut oder die Siedlungen bei Kozarac, Beli Manastir oder Odžaci. Eine Urne und eine Schüssel aus Dalj zum Beispiel ähnelt bis ins Detail den Funden aus Dubovac, sowie einige Topfformen mit zwei Henkeln fast identisch mit Funden aus dem Gebiet der Szeremle-Kultur sind. Diesem älteren Horizont der inkrustierten Keramik im serbischen Donauraum und Banat gehört auch eine der drei Nekropolen bei Orešac an¹⁶ (eine Urne, die mit inkrustierter Keramik verziert ist, ähnlich der Gefäß-Urne aus grab 121 in Belo brdo), ferner eine größere Zahl von Urnen mit unbekannter Herkunft, die im Nationalmuseum in Kikinda aufbewahrt werden, sowie einige Fundorte im Derdapgebiet (Kožice, Livadice und andere)¹⁷.

Zum älteren Horizont der inkrustierten Keramik, der bedingt Dubovac-Gruppe (oder Kultur)¹⁸ genannt wird, zählt die erste Phase der mittleren Bronzezeit, und er wird enger in Verbindung gebracht mit den Erscheinungen in den südlichen Teilen Ungarns (Kelebija, Szeremle), in Baranja (Dalj, Zmajevac, Beli Manastir) und in der Bačka (Odžaci I und II). Er geht jener Keramik voraus, für die sich bei uns die Bezeichnung Žuto brdo (Dubovac-Žuto brdo)-Kultur eingebürgert hat. Auf diesen jüngeren Nekropolen fehlen hauptsächlich „Etagenurnen vom panonischen Typus“ mit trichterförmigen Hals und Tassen ähnlicher Form. Andererseits dominieren binnenförmige Amphoren-Urnen mit oft sehr engem und instabilem Unterteil, der in einem, speziell für diesen Zweck gearbeiteten Untersatz gelagert wird. Hier gibt es auch andere Formen, die sowohl in Žuto Brdo, Korbovo, Usje und Kličevac als auch auf den Nekropolen vom Typus Grla-Mare Cirna in Oltenien oder auf den Nekro-

¹⁶ D. Krstić, *Tri praistorijske nekropole u Orešcu*, Zbornik radova Narodnog muzeja u Beogradu III, 1961, 75 ff.

¹⁷ N. Tasić, *Kožica kod Dobre — praistorijsko naselje*, Arheološki pregled 10, 1968, 104; T. XXXVI; Z. Letica, *Praistorijska nekropola „Pesak“ kod Korbova*, Starinar XXIV—XXV, 1973, 74; Für neue Resultate vergl.: Đerdapske sveske II, 1984, 85 (Livade bei Male Vrbice), Abb. 49, 52—57; 93 (Zbradila bei Korbovo); 111 (Vajuga—Pesak), Abb. 101—102, 105/7.

¹⁸ M. Garašanin betrachtet diese Kultur einheitlich im Rahmen der Dubovac—Žuto Brdo—Kultur (*Praistorija SR Srbije*, 336 ff.), während der Autor dieser Arbeit im Rahmen der Kultur der inkrustierten Keramik im serbischen Donau-becken zwei chronologische Phasen trennt: die Dubovac—Phase als die ältere und Žuto Brdo—Phase als die jüngere (vergl.: *Jugoslovensko podunavlje od indoevropske seobe do prodora skita*, Beograd 1983, 82.).

polen in der Nähe von Vidin und Vrac in Nordwestbulgarien vertreten sind. In dieser Phase treten auch einzelne Formen auf, deren Vorbilder man in der Hügelgräber- und Belegiš-Kultur suchen muß. Auf erste Kontakte zwischen diesen völlig verschiedenen, ja man könnte sagen antagonistischen Kulturen, weist ebenfalls die Erscheinung einer Schüssel der inkrustierten Keramik hin, die als Deckel einer Urne aus der Ilandža-er älteren Phase der Belegiš-Kultur¹⁹ diente.

Vielleicht könnte man auf der Grundlage jüngster Untersuchungen im Gebiet von Derdap II eine weitere, die älteste Phase der Žuto Brdo-Kultur trennen, in der die Verzierung und Inkrustierung auf der Keramik aufgegeben wird²⁰. Das ist eine vollkommene Degeneration dieser lang existierenden Kultur, die in der engen Zone zwischen dem Homolje-Massiv und Donau bis zum Auftreten der Belegiš II-Gava-Kultur (Livadice, Vajuga-Pesak) lebte.

b. Mittlere Bronzezeit II

1. Hügelgräberkultur (T. III)

Das Verschwinden der Kultur mit inkrustierter Keramik auf weitem Raum der Pannonischen Tiefebene (außer in der begrenzten Zone des serbisch-rumänisch-bulgarischen Donaauraumes) ist Folge neuer, umfassender, man könnte sagen Populationsbewegungen, von denen diese Gebiete Ende der ersten Hälfte der mittleren Bronzezeit (Br B1-B2) erfaßt wurden. Das Auftreten des „Hügelgräber-Volkes“, dessen Bewegungen man in Richtung Nord-Süd registriert, rief zuerst eine Verschiebung der Kulturträger mit inkrustierter Keramik in den jugoslawischen Donaauraum hervor und später ihre Auflösung²¹. In der Vojvodina erscheinen sie relativ spät und nur in deren nördlichen Teilen (bei Subotica, Senta, Kanjiža, Kikinda)²². Südlicher gibt es weder ihre Fundstellen noch Nekropolen, doch ihre Anwesenheit spürt man sowohl durch das Erscheinen von Bronzegegenständen als auch über die Einflüsse, die sie auf die Keramikherstellung ausübt. Die chronologische Lage der Nekropolen aus der Hügelgräber-Kultur in der Vojvodina ist gut gelöst, dank der zahlreichen Analogien von den Fundorten der „Karpaten-Variante der Hügelgräber-Kultur“, auf die L. Sekereš und O. Trogmayer²³ hinwiesen. Zeitlich könnte man sie in die zweite Hälfte der mittleren Bronzezeit ordnen, mit

¹⁹ M. Marijanski, *Groblje urni kod Ilandže*, Rad vojvodanskih muzeja 6, 1957, 10, T. II, 2.

²⁰ Diese Erscheinung wurde auf einigen Fundstellen des Djerdap II — Gebietes notiert. (vergl.: A. Premk, P. Popović, Lj. Bjelajac, Vajuga—Pesak, *Derdapske sveske* II, 1984, 111 ff.).

²¹ Für die Hügelgräber—Kultur in der Vojvodina vergleiche folgende Grundliteratur: Trogmayer O., — Sekereš L., *Prilog istoriji kasnog bronzanog doba Vojvodine*, Rad vojvodanskih muzeja 15—17, 1965, 17; N. Tasić in *Praistorija Vojvodine*, 233 ff.; derselbe, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, 85 ff.; D. Garašanin in *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, 541 ff.

²² *Praistorija Vojvodine*, 235 ff, T. XXIV.

²³ Trogmayer O., — Sekereš L., Op. cit., 17 ff., T. I—II.

der Bemerkung, daß die Kultur auch in der ersten Hälfte der späten Bronzezeit existiert, bis zum Beginn der frühen Urnenfelder Kultur und schwarzgeglätteten kannelierten Keramik vom Typus Belegiš II-Gava. Ein Teil der Autoren jedoch (T. Kovacs z. B.) ordnet die Hügelgräber-Kultur in die späte Bronzezeit, nach der inkrustierten Keramik vom Szeremle-Typus, der Madjarovca, Dolný Peter-Phase und der Finalphase der Vátya-Kultur (Rákospalota-Phase)²⁴. Es scheint, daß die erste Meinung akzeptabler ist, besonders wenn die Datierung von A. Točík für die Funde aus Slovačka Salka I und II, Malá nad Hronom und andere stimmt, mit denen die Funde aus der Umgebung von Subotica (Hajdukovó, Pereš), Kanjiža und Senta direkte Analogien haben. Er ist der Auffassung, daß die Nekropolen der Karpatenländischen Hügelgräber-Kultur in der Slowakei „in die jüngere Phase der mittleren Bronzezeit gehört, von BB2 bis BC“²⁵.

2. Belegiš I-Kultur (T. IV und V)

Den größeren Teil der mittleren Bronzezeit im jugoslawischen Donaunraum füllt die Belegiš-Kultur, bzw. ihre ältere Phase, die als Belegiš I oder Belegiš—Cruceni-Kultur bezeichnet wird, im Unterschied zur jüngeren Phase, in der schwarzgeglättete und mit Kanneluren verzierte Keramik (Belegiš II oder Belegiš-Gava-Horizont) auftritt²⁶. Die Frage ihrer Entstehung haben wir versucht, auf der Grundlage breiter Migrationsbewegungen des „Hügelgräber-Volkes“ zu den südlichen Gebieten der Pannonischen Tiefebene²⁷ zu lösen. Resumieren wir in Kürze diese Meinung: Bei der Verbreitung nach Süden gelangte die Hügelgräber-Kultur in ihrer Ursprungsform (zusammen mit den Kulturträgern) bis zur Linie Odžaci—Srbobran—Bečej (etwa 40 km nördlich von Novi Sad). Als Folge ihrer Verbreitung erscheint auf einem gemischten Substrat inkrustierter, Licen- und postvatiner Keramik eine neue Kultur, die Belegiš genannt wird. Sie kann also keine einfache Evolution der Väter Kultur sein, wie M. Garašanin und N. Majnarić—Pandžić²⁸ meinen, sondern ist Resultat eines bedeutend komplizierteren Prozesses, an dem viele Stil- und Kulturerscheinungen Anteil hatten, die kürzer oder länger im jugoslawischen Donaunraum existierten. Deshalb ist es verständlich, weshalb unter den Formen der älteren Phase der Belegiš-Kultur Gefäße auftreten, die mit gedruckten konzentrischen Kreisen in der Manier der inkrustierten Keramik verziert sind (Urne aus Grab 61 und Makette des Hauses von Karaburma), ferner ein Gefäß mit zylindrischem Hals aus Gomolava, welches die Form der Hügelgräber-Urne aufweist und ein Schnuornament nach Vorbild der Licen-Keramik, sowie schließlich einige Tassen- und Schüsselformen aus Belegiš, Surčin und anderen

²⁴ T. Kovács, *The Bronze Age in Hungary*, Budapest 1977, 82—83.

²⁵ A. Točík, *Die Gräberfelder der karpatenländischen Hügelgräberkultur*, *Fontes archaeologici Pragenses*, Pragae 1964, 54.

²⁶ N. Tasić in *Praistorija Vojvodine*, 240 ff.; S. Morintz, *Contributii arheologice la storia Tracilor timpurii*, Bucuresti, 1978, 45; M. Garašanin in *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, 668 ff.

²⁷ N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, 91.

²⁸ Vergl. Anmerkung 2.

Nekropolen, die man mit der „postvatiner Keramik“ in Verbindung bringen könnte (westserbische Variante der Vatiner oder Gerjen-Kultur). Auf diese Weise scheint die Meinung vollkommen richtig, welche die Keramik aus Ilandža, Surčin und Belegiš als neue, eigenständige Kulturerscheinung betrachtet, und nicht als Finalphase der Vatin-Kultur (Vatin III—Ilandža-Gruppe).

Die Belegiš-Kultur ist durch Material aus über 1000 Gräbern bekannt, die man auf den großen Nekropolen bei Belegiš, Karaburma, Rospi ćuprija, Ilandža und Orešac, von drei Nekropolen bei Pančevo, Sečnj usw. fand²⁹, aber auch von einigen Siedlungen, von denen Gomolava stratigraphische Angaben bot (Gomolava IVa — Horizont mit Vatiner und inkrustierter Keramik, IVb mit der älteren Phase der Belegiš-Kultur und IVc mit Material aus der jüngeren Phase der Belegiš-Kultur). Mit Ausnahme der Nekropole bei Surčin stammt das Material der übrigen Fundstätten aus systematischen Ausgrabungen, so daß ihr Verwendungswert zweifellos groß ist. Das, was man aufgrund typenkundlicher Merkmale des Materials, der Trennung älterer und jüngerer Gräber auf der Basis von Superpositionen, stratigraphischer Angaben und ähnlichem, schlußfolgern kann, wäre folgendes:

a) Die Belegiš-Kultur ist im jugoslawischen Donaauraum eine selbständige Kulturmanifestation, die unter dem Einfluß der Ausbreitung der Hügelgräber-Kultur und auf einer vermischten Grundlage unterschiedlicher Keramikstile (späte inkrustierte, Lilen- und späte Vatiner Keramik) entstand.

b) In ihrer Entwicklung durchlief sie zwei Grundphasen, zwischen denen man noch eine Übergangsphase bestimmen könnte: zur älteren Belegiš-Kultur (Belegiš I) gehören Urnen, die in der Technik des Pseudo-schnur-Ornaments verziert sind, und zur jüngeren Urnen mit schwarzer, geglätteter Oberfläche und Kanneluren. Zur Übergangsphase (Belegiš I/II) zählen Urnen von den Nekropolen in Belegiš, Karaburma, bei Pančevo und andere, welche die birnenförmige Gestalt der Urnen aus der älteren Phase beibehalten, aber auf denen sich Kannelurenverzierungen befinden.

c) Bronzeschmuck als Beigabe und kleinere Keramikgefäße befinden sich hauptsächlich in den Urnen der älteren Phase dieser Kultur. Die Bronzefunde — halbmondförmige Anhänger, Haarschmuck, Nadeln mit kugel-oder petschatförmigem Kopf, Teile von Armreifen aus gewickeltem Bronzedraht, kalottenförmige Bronzeknöpfe usw. — gehören zum Kozsieder Horizont von Bronzegegenständen im Karpatenbecken, was auch ihre leichtere Datierung ermöglicht.

d) Aufgrund der vorausgesetzten Genese der Belegiš-Kultur können ihre Anfänge in die Zeit des Übergangs vom Br B1 in den B2-Horizont gegliedert werden, was in absoluten Ziffern die Zeit um 1400 v.u.Z. bedeuten würde. Östlich von ihr setzt die Dubovac-Kultur ihre Entwick-

²⁹ V. Trbuhović, *Praistorijska nekropola u Belegišu*, Starinar XI, 1960, 163, ff.; J. Todorović, *Praistorijska Karaburma II*, Beograd 1977; K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, T. 3—5.; D. Krstić, Op. cit., 77; M. Marijanski, Op. cit. 10 ff.

klung fort, die in die Žuto Brdo-Kultur (Grab 2 aus Ilandža, bei dem eine Urne der älteren Phase der Belegiš-Kultur mit einem Deckel, in Form einer Schüssel bedeckt ist, die zur inkrustierten Keramik des Dubovac—Žuto Brdo-Stiles gehört), nördlich der Belegiš-Kultur befinden sich Nekropolen der Hügelgräber-Kultur (ein Grab aus Idoš, bei dem die Urne vom Belegiš-Typus in der Manier des Hügelgräber-Stiles dekoriert war) und im Süden schließlich, im Moravagebiet entwickelt sich die ihr zeitgleiche Paraćin-Kultur.

*

Zeit und Raum erlauben dem Autor nicht, detailliertere Fakten über die Erscheinung und Entwicklung der Kulturen der mittleren Bronzezeit im jugoslawischen Donaauraum darzulegen. Wir setzen voraus, daß das bisher veröffentlichte Material ausreicht und zugänglich ist, und es diese Leere ausfüllen wird. Dieses „Kroki“ beendend sind wir der Auffassung, daß man in der mittleren Bronzezeit zwei Entwicklungsphasen trennen kann. Die eine, ältere — *die mittlere Bronzezeit I* — ist durch die Domination der inkrustierten Keramik im jugoslawischen Donaubecken gekennzeichnet, und das in Baranja und in der Bačka mit der späten Phase dieser Kultur, für die der Terminus Szeremle-Kultur vorgeschlagen wird, sowie im südlichen Banat mit der ihr sehr ähnlichen Dubovac-Kultur. *Die mittlere Bronzezeit II* kennzeichnet auf einem breiten Raumkomplex der Wechsel zwischen inkrustierter Keramik (außer im serbischen Donaugebiet, wo die Žuto brdo-Kultur ihre Entwicklung fortsetzt) und der Hügelgräber-Kultur einerseits sowie der Belegiš I-Kultur andererseits. Das Metallinventar, das diese Periode begleitet, gehört im ganzen zur Kozsider Zeit, doch wie B. Hänsel bereits vorgeschlagen hat, lassen sich hier zwei Zeithorizonte trennen³⁰. Neben den Gräbern und Nekropolen in Belegiš, Karaburma, Surčin würden diesem Zeitraum auch die Depots aus Lovas und Vukovar, ferner der Fund aus Vajska entsprechen, wie auch einige Funde, die fälschlicherweise zur Vatin-Kultur (Grab aus Vatin mit einer Petschatkopfnadel) oder zum Belotić—Bela Crkva-Horizont geordnet wurden.

Kratak sadržaj

SREDNJE BRONZANO DOBA U JUGOSLOVENSKOM PODUNAVLJU

Kratak prikaz srednjeg bronzanog doba u jugoslovenskom Podunavlju ima za cilj: a) da odredi hronološke okvire ovog odseka bronzanog doba; b) da odredi njegov sadržaj i c) da izvrši precizniju periodizaciju na osnovu dominacije pojedinih kultura, odnosno stilova. U odnosu na srednjoevropsku periodizaciju bronzanog doba to je raspon između početka Br Bl (kraja A2 perioda i vinkovačke kulture) i kraja Br C, tačnije pojave rane Urnenfelder kulture, Belegiš II i Gava kulture,

³⁰ B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, 1968; T. Kovacs, *Die Kozsider-Metallkunst und einige kulturelle und chronologische Fragen der Kozsider-Periode*, Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd 1984, 377 ff.

koje bi pripadale poznom bronzanom dobu ovih krajeva. Posmatrajući skromne stratigrafske podatke sa nekih nalazišta u Podunavlju, zatim na osnovu pojava importa jednih kultura na područja drugih i na osnovu stilskog razvoja keramike srednjeg bronzanog doba, ovaj period je podeljen na dve faze, označene kao srednje bronzano doba I (SBD I) i srednje bronzano doba II (SBD II).

Prvu fazu srednjeg bronzanog doba u jugoslovenskom Podunavlju (SBD I) karakteriše snažnije širenje inkrustovane keramike iz Transdanubije prema jugoistoku (smerom toka Dunava), čije je prisustvo već zabeleženo krajem ranog bronzanog doba (grob iz Vizića, sloj ranog bronzanog doba na Gradini na Bosutu, Gomolavi ili Popovom Salašu). Proces prodora ove keramike završava se formiranjem kulture „inkrustovane keramike grupe Baranja—Bačka”, sa jedne, a zatim i dubovačke kulture u Banatu, sa druge strane. Grupa Baranja—Bačka zastupljena je većim brojem nalazišta na području oko Osijeka, Belog Manastira, ali i nekim nalazištima na levoj obali Dunava, posebno onih kod Odžaka, Karavukova, Klisa i dr. Manja i veća istraživanja kod Kozarca, Belog Manastira, Zmajevca, Batine Skele, zatim odranije poznat grob 121 kod Belog Brda i nalazi kod Erduta i Dalja daju precizne podatke o ovoj kulturi. Ona je slična nalazima iz mađarskog dela Baranje i vrlo je bliska onoj kulturnoj pojavi koju su G. Bandi—T. Kovacs nazvali u novije vreme Szeremle grupa. Ova keramika je, sa druge strane, izdvojena na nekim nalazištima u Banatu, pa i u samom Dubovcu, što navodi na zaključak da na ovom području postoji i jedna „preddubovačko—žutobrdska” faza inkrustovane keramike koja služi kao osnova daljem razvoju kultura sa inkrustovanim keramikom tipa Dubovac, Žuto Brdo, Čirna ili ona koja se u novije vreme sve češće nalazi u severozapadnoj Bugarskoj. Pored keramičkih oblika (etažne urne, npr.) i načina ukrašavanja, ovaj horizont srednjeg bronzanog doba karakteriše česta pojava plastike, stariji tip, koji označavaju terakote iz Gardinovaca, Klisa, Odžaka, i mlađi, koji pripada krugu vršaćkih idola. Dubovačka grupa kao deo dubovačko—žutobrdske kulture pripada prvoj fazi srednjeg bronzanog doba, dok bi žutobrdska grupa, kao mlađa (kruškaste urne, postolja za urne i sl.), pripadala srednjem bronzanom dobu II.

Druga faza srednjeg bronzanog doba (SBD II) počinje snažnim prodorom Hügelgräber kulture, njene karpatske (Egyek) varijante, prema jugu. Nalazišta, uglavnom nekropole ove kulture, zabeležene su kod Subotice (Nosa, Hajdukovo, Mala pijaca itd.), zatim kod Sente (Trešnjevac), Kanjiže (Velebit), Apatina, Sombora, Kikinde (Idoš) i drugih mesta u severnim delovima Vojvodine. Južno od Jegričke reke (severno od Novog Sada) zabeleženi su importi, posebno metalni predmeti ili oblici pehara koji stilski pripadaju Hügelgräber kulturi. Prodor „Hügelgräber Volk-a” prema jugu, kako se u literaturi smatra, pada u vreme Br B2, što bi značilo da bi nalazišta mogla da pripadaju kraju B2 i C odseku bronzanog doba srednjoevropske periodizacije. Na ovako datovanje upućuju bronzani nalazi, posebno sa nekropole kod Velebita (dugačke igle sa pečatastom glavom, kratki bodeži), kao i ostava iz Vajske, koja bi svakako pripadala vremenu prodora nosilaca Hügelgräber stila u jugoslovensko Podunavlje.

U vreme prodora HGK prema jugu, verovatno pod snažnim njenim uticajem, nastaje Belegiš kultura. Ona zahvata prostor od Srema na zapadu do nalazišta u Rumuniji na istoku (Cruceni, Bobda) sa izrazitom koncentracijom nalazišta (pretežno nekropole) u istočnom Sremu i jugozapadnom Banatu (Belegiš, Surčin, Karaburma, Rafinerija nafte kod Pančeva — tri nekropole, Orešac itd.). Belegiš kultura dugo traje u jugoslovenskom Podunavlju, tokom celog srednjeg pa do kraja poznog bronzanog doba. Njenu donju hronološku granicu određuju, sa jedne strane, metalni nalazi u grobovima (Kozsider horizont), a sa druge, kontakt sa inkrustovanim keramikom. Na osnovu stilskih i tipoloških karakteristika keramičkog materijala, posebno urni na nekropolama u Belegišu, Karaburmi, Surčinu, Orešcu itd., izdvojene su dve stilske i hronološke faze ove kulture, od kojih prva (urne ukrašavane sa urezanim linijama, lažnim šnur ornamentom i sl.) pripada *drugoj fazi srednjeg bronzanog doba* naše podele, dok bi mlađa — urne ukrašavane kanelurama — pripadala poznom bronzanom dobu. Finalna faza ove kulture savremena Gava horizontu i ranog Urnenfelder kulturi (Val I grupa).

U zaključku se iznosi konstatacija:

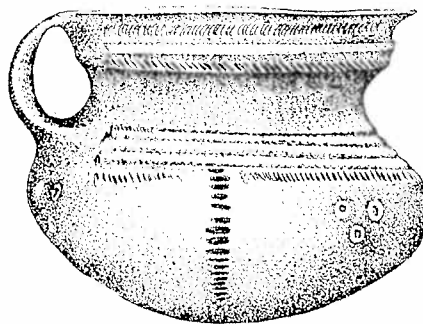
— Srednje bronzano doba jugoslovenskog Podunavlja obuhvata dve razvojne faze (SBD I i SBD II).

— Prvu fazu srednjeg bronzanog doba (SBD I) karakteriše dominacija inkrustovane keramike: na severu Baranja—Bačka grupa a na jugu u srpskom Podunavlju najpre Dubovac (sa elementima Szeremle grupe) a zatim Dubovac—Žuto Brdo grupa.

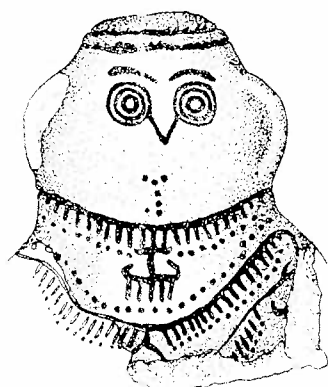
— Drugu fazu srednjeg bronzanog doba (SBD II) obeležava na severu (u Bačkoj i većem delu Potisja) pojava Hügelgräber kulture (Karpatske varijante ili Egyek) a na jugu, u Sremu i južnom Banatu, starija faza Belegiš kulture.

1

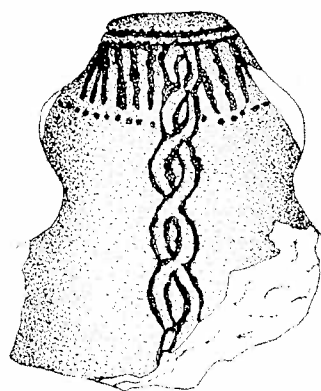
2

3

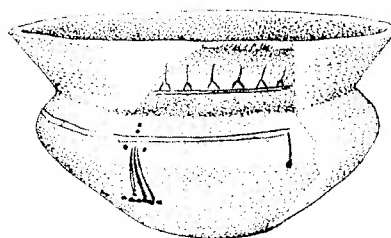
3a

3b

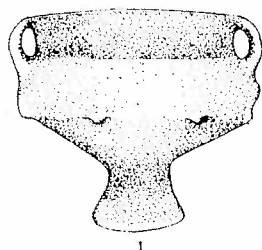
4

5

Keramik und Plastik der Baranja—Batschka—Gruppe (1—2: Beli Manastir,
3: Odžaci, 4—5 Popov Salaš)

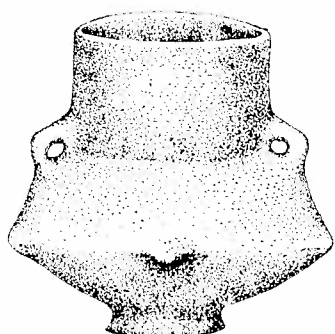
T. II

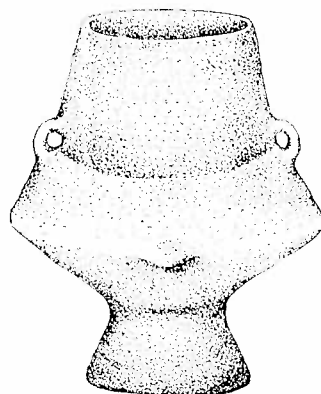
1

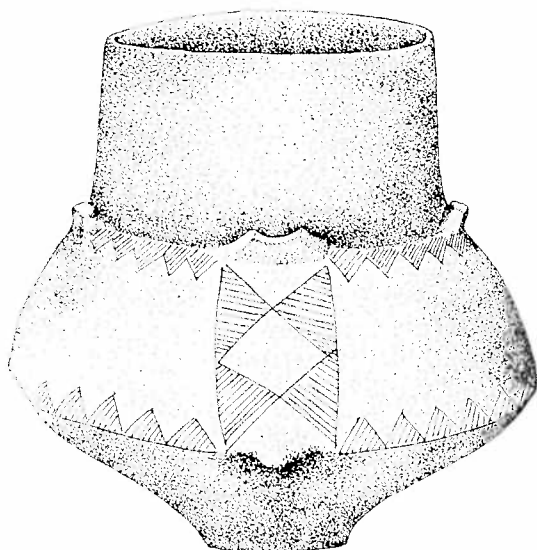
2

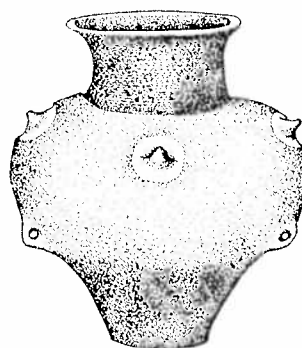
3

4

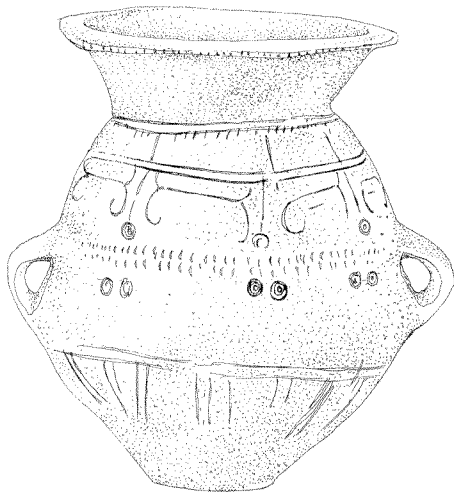

5

6

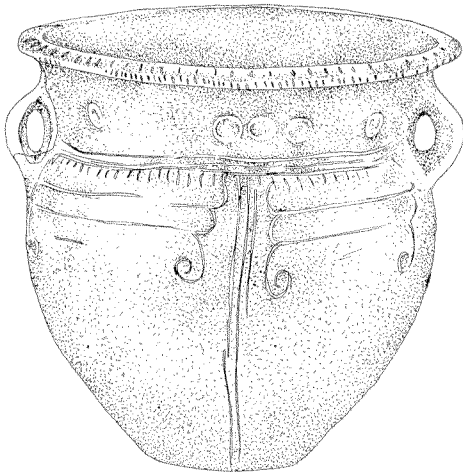
Keramik der Hügelgräberkultur (1—3: Horgoš, 4: Martonoš, 5: Velebit, 6: Hajdukovo)

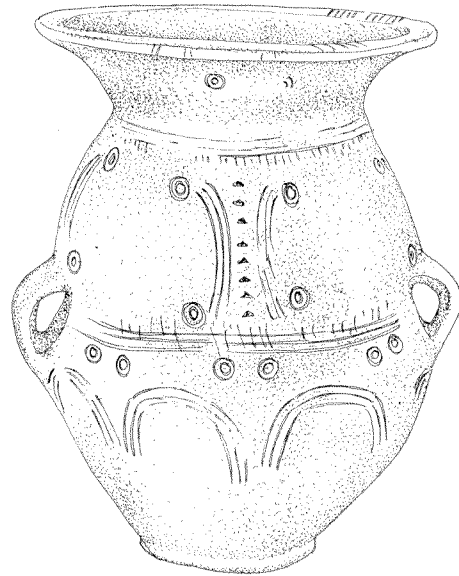
1

2

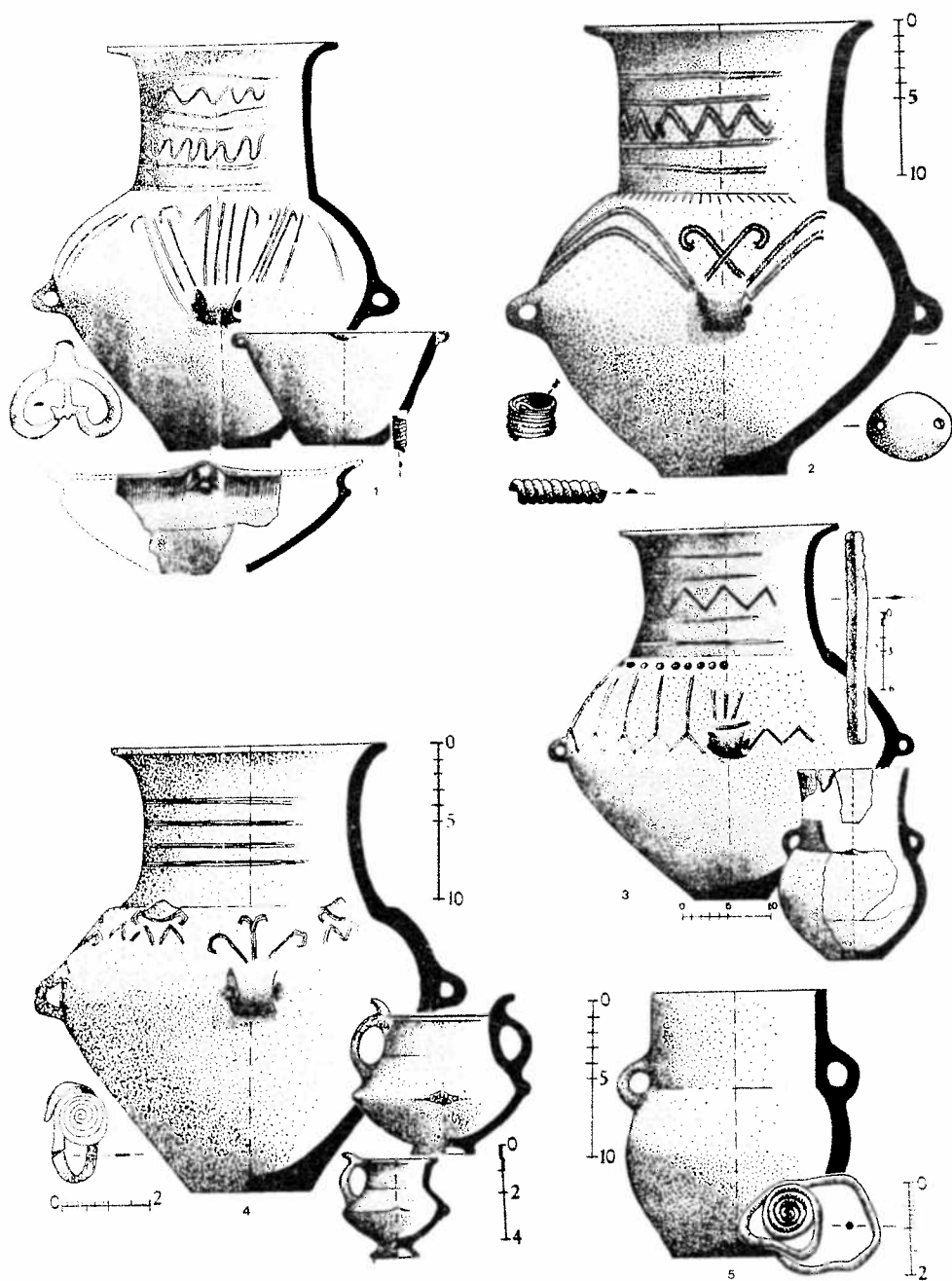
3

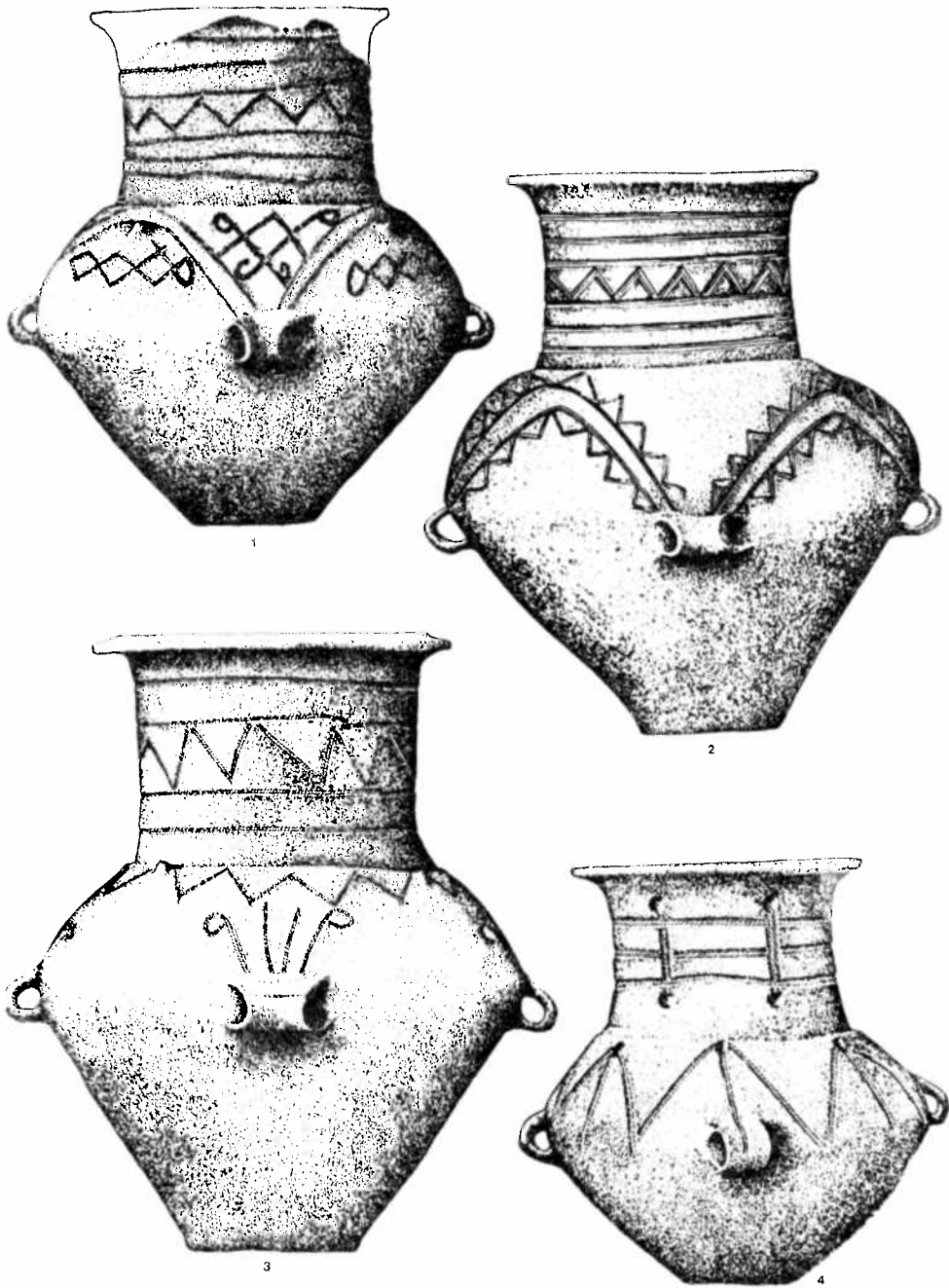
4

Frühe Keramik der Dubovac—Žuto Brdo—Kultur (Dubovac)

T. IV

Gräber der älteren Phase der Belegisch—Kultur aus Karaburma (Grab 31, 147, 266, 200, 270)

Urnen der älteren Phase der Belegisch—Kultur (Grab 47, 129, 127 und 82)

JEDAN PRILOG PROUČAVANJU SREMSKE GRUPE

RASTKO VASIĆ
UDC 903.5 (497.113) „638”

Apstrakt Pod imenom sremska grupa zapadnobalkanskog kompleksa podrazumeva se grupa ravnih skeletnih grobova otkrivenih u Sremu i susednim područjima — istočnoj Slavoniji, Mačvi i južnoj Bačkoj. Mnoga pitanja u vezi sa ovom grupom ostaju otvorena, pre svega lokacija njenih naselja. Pokušaj da se kulturni slojevi kasnog starijeg gvođenog doba višeslojnih praistorijskih naselja u Sremu — pre svega Gomolave i Bosutske gradine — povežu sa ovom grupom ima logike u sebi, ali se još uvek ne može potpuno prihvatiti s obzirom na nedostatak keramike među priložima sremskih grobova, kao i metalnih nalaza kasnog halštata u pomenutim naseljima.

Sremsku grupu zapadnobalkanskog kompleksa prvi je izdvojio M. Garašanin, nazvavši tako jedan broj grobnih nalaza iz Srema, Mačve i istočne Slavonije, otkrivenih mahom još krajem prošlog i početkom ovog veka¹. Ovi grobovi, najvećim delom ravni sa pokojnicima položenim u zemlju u opruženom stavu, karakterišu se brojnim priložima u nakitu i oružju koji pripadaju kasnom halštatu, te je i cela grupa smeštena u te vremenske okvire. Ovakvo opredeljenje pomenute grupe nalaza prihvaćeno je i u kasnijoj literaturi te se ona tumači kao jedna kasna pojava u okviru starijeg gvođenog doba na području Srema i susednih oblasti².

I pored ovih postavki, mnoga pitanja u vezi sa grupom ostaju otvorena i određene odgovore mogu dati tek nova istraživanja. Tu, pre svega, mislimo na problem naselja koja bi pripadala sremskoj grupi i koja do sada još nisu otkrivena. U svom radu o keramici starijeg gvođenog doba u Sremu, D. Popović je s razlogom pretpostavio da bi se kasno-halštatski slojevi velikih praistorijskih naselja u Sremu — na prvom mestu Gomolave i Bosutske gradine — mogli eventualno povezati sa

¹ M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, 1973, 511—515. Up. J. Brunšmid, *Prethistorijski predmeti iz Srijemske županije*, Vjesnik hrv. arh. društva VI, 1902, 68—86.

² R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, 1977, 28—29; isti, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba*, 1987, 555—558.

sremskom grupom grobova, no, iako logična i moguća, ova premissa mora sačekati nove potvrde³. Naime, u pomenutim naseljima do sada nisu otkriveni metalni predmeti kakvi su nalaženi u grobovima, nije otkriven nikakav nakit ni oružje kasnog halštata, dok, s druge strane, uz grobove sremske grupe nije nađena nikakva keramika, te poređenja materijala ni u ovom pravcu nisu moguća.

Broj nalaza sremske grupe u međuvremenu se povećao, kako novim otkrićima sa terena, tako i revizijom starog, davno otkrivenog materijala, pa je u očekivanju razrešenja gornjeg pitanja u međuvremenu moguće govoriti o drugim problemima, posebno o preciznijim hronološkim okvirima u kojima je egzistirala ova grupa i pojedinim fazama njenog razvoja.

O hronologiji grupe govorio je M. Garašanin smestivši je šire između 6. i 4. veka pre n.e. i određivši pri tome dve različite faze, stariju i mlađu⁴. U prvu fazu je kao vodeće nalaze stavio grob iz Vučedola kod Vukovara i grob iz Sremske Mitrovice (fabrika tanina), dok je u drugu fazu uvrstio grob iz Sremske Mitrovice nađen u dvorištu S. Lovrića (Mitrovica 2) i ostavu iz Čuruga u Bačkoj. Materijal dve faze se međusobno jasno razlikuje — ranijoj fazi pripadaju fibule tipa čertoza, astragalni pojasevi, lučne fibule sa pravougaonom nogom, različite perle od staklene paste, perle od čilibara itd., dok se druga faza karakteriše srebrnim i bronzanim šarnirskim fibulama (tip „Štrpci” ili „Čurug”), širokim narukvicama od srebrnog lima, fibulama ranolatenske šeme, različitim perlama, među kojima se ističu kapljičasti oblici, itd. Mi smo prihvatili ovakvu podelu M. Garašanina, dodajući kao karakteristične nalaze ranije faze, grob iz Adaševca, nalaze iz Kuzmina i Salaša Noćajskog i grob iz Vinkovaca, i kasnije faze, grob iz Bogdanovaca kod Vukovara⁵.

Postoje, međutim, mogućnosti za dalje nijansiranje ovih faza.

Muzej Srema u Sremskoj Mitrovici nabavio je 1972 g. jednu ostavu ili, bolje rečeno, grobni nalaz iz Banoštoru sa severnih padina Fruške gore koji svojim sadržajem privlači posebnu pažnju⁶. Nalaz se sastoji od šest ili sedam fibula glasinačkog tipa sa trougaonom ili nepravilnom četvorougaoном nogom i različitim oblicima lukova — čunastim, sa tri dugmeta i rebrastim, zatim od tridesetak članaka astragalnog pojasa, dva štapičasta priveska sa diskoidnim dodacima koji su u literaturi identifikovani kao glave i završeci ukrasnih igala potom, nekoliko narukvica od bronzane žica i više alki, od kojih su neke služile kao privesci na fibulama.⁷

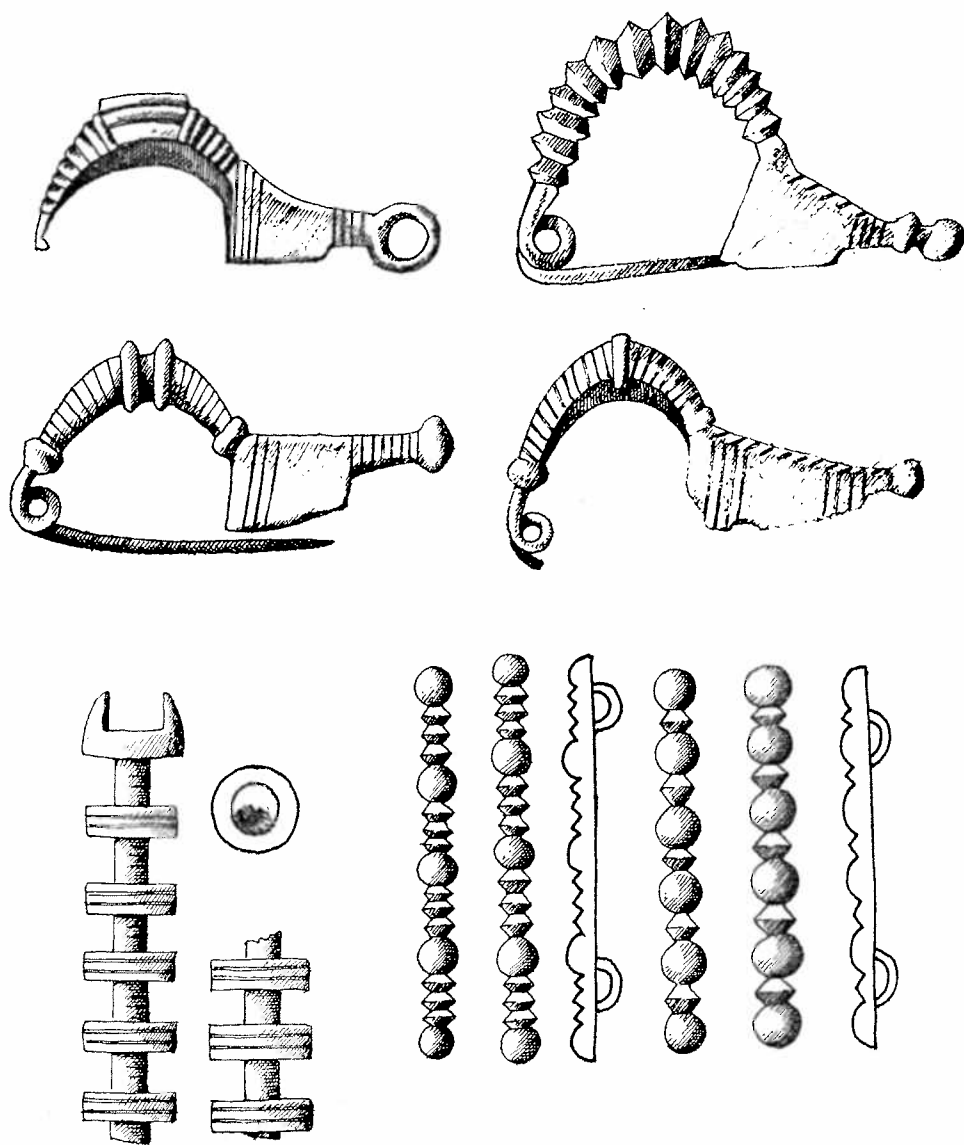
³ D. Popović, *Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu*, 1981, 37—41.

⁴ M. Garašanin, op. cit., 514. Već Brunšmid je ukazao na različite datume grobova u Sremskoj Mitrovici — fabrika tanina i dvorište S. Lovrića, op. cit., 73 sqq.

⁵ R. Vasić, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, 556—557.

⁶ Muzej Srema, Sremska Mitrovica, inv. 1422—1439. Ovde srdačno zahvaljujem kolegama Dr. Petru Miloševiću i Pavlu Popoviću na mogućnosti da govorim o ovom nalazu na ovom mestu.

⁷ Pored 4 čitave i 2 lako oštećene fibule sačuvan je kraj noge sa alkom jedne fibule koja ne pripada oštećenim komadima.

Sl. 1. Deo nalaza iz Banoštora

Ovde ne želimo da dublje ulazimo u analizu pomenutih fibula i ističemo da se one smatraju tipičnim glasinačkim proizvodom i da se daju, kako to B. Čović čini u poslednje vreme, mahom u fazu Glasinac IV c, odnosno najvećim delom u drugu polovinu 6. i početak 5. veka pre n.e.⁸. Nalazi ovakvih fibula od Slovačke na severu, do Abanije na jugu,

⁸ A. Benac — B. Čović, *Glasinac* 2, 1957, 42 sq., B. Čović, *Praistorija jugoslavenskih zemalja* V, 618—619.

od Hercegovine na zapadu, do Đerdapa na istoku, govore o vremenu najvećeg širenja i ekspanzije glasinačke kulture, koje se na više načina datuje u gore navedene vremenske okvire. U hronološkom pogledu jedino fibule sa rebrastim lukom predstavljaju izuzetak jer ostaju duže u upotrebi i poznate su po većem broju nalaza i iz 5. veka⁹.

Astragalni pojasevi predstavljaju posebno pitanje.

Astragalni ili člankoviti pojasevi su jedan od tipičnih oblika materijalne kulture gvozdenog doba centralnog Balkana, koji ima dugu i zanimljivu istoriju. Preteče ovih pojaseva javljaju se već u 7. veku pre n.e. u obliku dvojnih i trojnih dugmadi, dok se prvi ustaljeni tip pojasa datuje u sredinu i drugu polovinu 6. veka i vezuje za glasinačku grupu¹⁰. Ti pojasevi imaju članke sa tri ili četiri poluloptasta zadebljanja i horizontalnim rebrima između njih sa čvorastim ili šiljatim završecima. Završne pločice su različite, no najčešće se javljaju pravougaone sa tri ili pet petlji sa strane. Ovaj tip je do sada konstatovan na Glasincu (Arareva gromila, Crvena lokva), u Pilatovićima, Krivoj Reci, Gotovuši kod Pljevalja, na Podu, u Donjoj Dolini, u Dolini reke Mati u Albaniji itd.¹¹ Nalazi iz Arareve gromile i Pilatovića dosta jasno datuju ovaj tip u drugu polovinu 6. veka, što podržava i nalaz pojasa u grobu 8 sa grede I. Stipančevića u Donjoj Dolini, gde se uz tipološki starije torkvise i narukvice, među fibulama sreću i pomenuti glasinački oblici sa trougaonom i nepravilnom četvrtastom nogom¹².

Novu fazu razvoja astragalni pojasevi doživljavaju u 5. veku u Sremskom i susednim oblastima kada se na člancima između četiri kuglasta zadebljanja javljaju pravougaona rebra ukrašena horizontalnim urezima, dok pravougaona pločica ima isključivo tri petlje i ukrašena je urezima i ubodima. Ovaj tip pojasa stekao je veliku popularnost, što svedoče nalazi čitavih pojaseva ili pojedinih članaka do sada u gotovo svakom sremskom selu, i održao se veoma dugo uz neznatne izmene detalja. Gore navedeni grobovi iz Adaševaca, Vučedola, Sremske Mitrovice i Vinkovaca koji sadrže ovakve pojaseve datuju se u 5. vek, dok se grob 26 iz latenske nekropole u Osijeku sa pojasom koji ima iste članke i nešto izmenjenu petlju na završnoj pločici stavlja u 3. vek pre n.e.¹³

Astragalni pojasevi iz nekropola Rospi Čuprija i Karaburma u Beogradu i iz Surčina datuju se u poslednje vreme u 1. vek pre n.e. Umesto

⁹ B. Čović, op. cit., 630.

¹⁰ J. Todorović, *Ein Beitrag zur stilistischen und zeitlichen Bestimmung der astragaloiden Gürtel in Jugoslawien*, Arch. Jugoslavica IV, 1963, 25—29. R. Vasić, *Beleške o starijem gvozdenom dobu u Srbiji*, Starinar N. S. 31, 1980, 166—167. Takode, D. Božić, *Kasno-latenski astragalni pojasevi tipa Beograd*, Starinar N. S. 32, 1981, 47—56.

¹¹ C. Truhelka, *Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac*, WMBH I, 1893, 49—50; M. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba Zapadne Srbije*, 1985, 73 i 91, T. XIX, 4 i XXXII, 10; B. Čović, *Nalazi iz tumula u Gotovuši (Plevalja)*, Članci i građa za istoriju istočne Bosne VII, 1967, 35 sq. sl. 25; isti, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, 499, sl. 28, 15; C. Truhelka, *Der vorgeschichtliche Pfahlbau bei Donja Dolina*, WMBH IX, 1904, T. LXXV, 7, 13; F. Prendi, *Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie*, Iliria III, 1975, 123, T. VI, 15. Takode Kličevu kod Nikšića, O. Žižić u *Sahranjivanje kod Ilira*, 1979, 215, sl. 12.

¹² C. Truhelka, WMBH IX, T. LXXV, 4—14.

¹³ D. Božić, op. cit., 48.

horizontalnih ureza na pravougloj zglobu ovi pojasevi imaju kose zareze, dok se na pravougloj pločici javlja, slično pojasu iz Osijeka, velika krivolinijska petlja, ali sa kružnim dodacima uz samu pločicu¹⁴.

Pored ovog ustaljenog tipa, javljaju se i varijacije oblika. Tako su slični pojasevi sa užim i manje plastično izvedenim člancima naročito česti u 1. veku pre n.e. u Sremu, kao i u Mađarskoj i Rumuniji¹⁵. Da se, međutim, ove varijacije nisu prvi put javile tako kasno i da su egzistirale delom i ranije, pokazuju nalazi astragalnih pojaseva u Donjoj Dolini, u grobovima 7 sa grede Nikole Šokića i 43 sa grede M. Petrovića mlađega. Ovi su grobovi na osnovu ranolatskih fibula i kapljicaških staklenih perli istovremeni sa mlađom fazom sremske grupe i najverovatnije datuju iz sredine ili druge polovine 4. veka¹⁶.

Iz tih razloga čini nam se da treba biti oprezan u datovanju pojedinih komada pojaseva jer su pojedini tipovi postojali istovremeno, tipološke podele se ne mogu uvek primenjivati i hronološki (npr. kosi zarezi na rebrima su jedno vreme najverovatnije egzistirali zajedno sa horizontalnim), te će stoga tek veći broj zatvorenih i dobro datovanih celina moći da pruži bolji uvid u precizniji tipološki i hronološki razvoj ove vrste nakita u toku više od pet vekova svog postojanja.

U ovom kontekstu pojas iz Banoštora je izuzetno zanimljiv. Od njega je sačuvano, kako smo rekli, tridesetak članaka čitavih i fragmentovanih, od kojih svi nisu istog oblika. Osam ili devet članaka, dužine 5,1 cm, imaju šest poluloptastih zadebljanja sa malim horizontalnim rebrima između kugli, dok 21 ili 22 članka, dužine 5,3 cm, imaju pet zadebljanja sa po tri uzastopna mala horizontalna rebra između njih. Razlika je uočljiva i u širini članaka: prva vrsta je uočljivo šira od druge. Neki članci sa pet zadebljanja pokazuju lake varijacije u broju međurebara — ponegde ima dva rebra umesto tri na samom kraju, što sve zajedno ne mora da ukazuje na postojanje dva pojasa nego verovatnije na kombinovanje različitih članaka u formiranju jedne celine.

Pojas iz Banoštora nema direktnih paralele ni u glasičkom ni u sremskom tipu astragalnih pojaseva. Izvesne formalne sličnosti istina postoje sa pojasevima iz Arareve gromile i Krive Reke, kao i sa pojedinačnim nalazom jednog članka iz Zemuna koji ima pet kuglastih ispupčenja i slično formirana rebra¹⁷, ali su razlike ipak veoma uočljive. Stoga smatramo da pojas iz Banoštora predstavlja posebnu varijantu, traženje novih varijacija na starom motivu, prelazni oblik pre definitivnog uspostavljanja novog kanona. U tom smislu govore i alke za povezivanje pojasa koje su postavljene iza članka a ne prolaze kroz poluloptasta zadebljanja kao na pojasevima sremske varijante¹⁸. Na osnovu svih ovih odlika, reklo bi se da je banoštorski pojas nastao posle ili pri kraju eg-

¹⁴ Ibid., 49 sqq.

¹⁵ Ibid., 49—52. E. Jerem, *Zur Geschichte der späten Eisenzeit in Transdanubien*. Späteisenzeitliche Grabfunde von Beremend, Acta Arch. Acad. Sc. Hung. 25, 1973, 77—79. Za nalaze iz Rumunije, I. H. Crișan, Ziridava, 1978, 155—158.

¹⁶ C. Truhelka, WMBH IX, T. L, 22—33 i LX, 11—23.

¹⁷ R. Vasić, *The Chronology*. T. 51, 19.

¹⁸ Pomenuti članak iz Zemuna vezuje se kroz poluloptasta zadebljanja pa je tipološki mlađi od banoštorskih primeraka.

zistiranja glasinačkog tipa i pre nastanka sremskog tipa, što se hronološki veoma dobro vezuje za datume koje smo dobili analizom fibula, tj. kraj 6. i početak 5. veka pre n.e.

Glave igala sa diskovima poznate su takođe iz naših krajeva. Najveći broj je otkriven do sada u Donjoj Dolini, a nađene su takođe na Glasincu, u Kaptolu, Ražani, Zemunu itd.¹⁹. Tip je svakako potekao od višeglavih igala koje su bile najviše u opticaju u 7. veku pre n.e. ali je moguće mlađi. Naime, iako se možda javio već krajem 7. veka, svoju najveću popularnost je doživeo u 6. veku pre n.e.²⁰ To potvrđuje, pored analize grobnih celina sa pomenutih lokaliteta, i jedna jednopetljasta fibula iz Borovskog na Glasincu koja ima pravougaonu nogu i diskasta zadebljanja na luku, gotovo identična diskovima na glavama naših igala²¹. Na osnovu pravougaone noge fibula ne može biti nikako starija od prve polovine 6. veka²². Stoga pojava ovog tipa igala u grobu iz Banoštora potpuno odgovara vremenu i prostoru u kome se oblik javlja.

Inače, pojava ovih predmeta u Banoštoru je zanimljiva i iz jednog drugog aspekta. Horizontalni urezi na diskovima ovih igala dosta sliče rebrima astragalnih pojaseva sremske grupe, koji takođe imaju horizontalne ureze. Stoga je moguće da je ovaj elemenat kombinovan sa glasi-načkim tipom astragalnih pojaseva i tako dobijen novi oblik u Sremu i okolini. Da li je do ove simbioze, ako je zaista tako bilo, došlo u Donjoj Dolini, gde su glave igala sa diskastim dodacima nađene do sada u velikim količinama, ili u sremskim radionicama, gde je novi oblik doživeo svoj puni razvoj, pitanje je na koje ne bismo hteli odmah da odgovorimo, no skloni smo da verujemo, pogotovu posle otkrića ove grobne celine u Banoštoru, da su diskasti oblici bili poznati u Sremu u većem broju te da se na ovom području i definitivno formirao astragalni tip pojasa koji će biti u neprekidnoj upotrebi od 5. do 1. veka pre n.e.

Ostali inventar banoštorskog nalaza — narukvice i alke — ne predstavljaju neke karakteristične oblike, no na osnovu paralela u susedstvu, potpuno odgovaraju hronološkom i kulturnom opredeljenju u koje su smešteni ostali predmeti.

Grobna celina iz Banoštora ne sadrži karakteristične predmete sremske grupe, pa bi moglo doći do izvesnih nedoumica oko toga da li se ona može uvrstiti u pomenutu grupu. Ipak, koliko se nama čini u ovom trenutku, postoji dosta razloga da se ovaj nalaz pripiše sremskoj grupi, s tim što bi hronološki pripadao jednom nešto ranijem horizontu od već ustanovljene starije faze sremske grupe. Veza, u svakom slučaju, postoji.

¹⁹ Č. Truhelka, WMBH IX, T. XL, 17; XLI, 13, 15; XLII, 6; XLVI, 3—4; XLIX, 6—8, 14—15; L, 7—8; LXXV, 10, 22—23. Takođe, B. Čović, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, 241, T. 26, 15—17; Glasinac: F. Fiala, WMBH III, 24, sl. 63; WMBH VI, 18, sl. 19; Takođe, B. Čović, op. cit., 620, T. 62, 6—7. Kaptol: K. Vinski—Gasparini, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, 197, sl. 12, 8—9. Ražana: M. Zotović, op. cit., 72, T. XX, 7. Zemun: R. Vasić, *The Chronology*, T. 51, 48.

²⁰ B. Čović, op. cit., 241 i 620.

²¹ A. Benac—B. Čović, op. cit., T. IX, 10. *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, T. LXII, 19.

²² R. Vasić, *Prilog proučavanju lučnih fibula sa pravougaonom nogom na Balkanu*, Arh. vestnik 38, 1987, 49—50.

²³ V. nap. 19.

Igla sa diskastim zadebljanjima na glavi je nađena u Zemunu²³, članak astragalnog pojasa sličan banoštorskom, takođe potiče iz Zemuna²⁴, dve glasinačke fibule istog tipa nađene su u Novim Banovcima²⁵. Glasinačke fibule sa rebrastim lukom otkrivene su u Šapcu na lokalitetu „Jela”²⁶, dok najverovatnije ovom tipu pripada noga fibule iz Sremske Mitrovice, sa lokaliteta „Sečerana”²⁷. Neki od ovih nalaza su mlađi i vremenski odgovaraju horizontu Vučedol—Adaševci—Sremska Mitrovica (fabrika tkanina), ali pokazuju na očigledan način vezu sa glasinačkim materijalom i uticajima koji su odatle stizali. Istina je da mi na osnovu jednog nalaza iz Banoštora ne možemo da ulazimo u širu analizu različitih pitanja koje bi ovaj i ovakav materijal mogao da pokrene i koja bi zadirala u kulturne i etničke probleme postanka i razvoja sremske grupe. Budućnost će pokazati da li je banoštorski nalaz usamljen i da li ga tako treba razumeti ili će nova slična otkrića omogućiti nove pretpostavke i zaključke, ne možda toliko u odnosu na osnovne postavke do kojih se do sada došlo o sremskoj grupi koliko u preciziranju obima i mehanizma kretanja glasinačkih uticaja ka severu Balkana.

Inače, na osnovu ovog nalaza moglo bi se pretpostaviti da je najranija faza sremske grupe delom zahvatala i 6. vek pre n. e., odnosno da se može približno datovati od 525/500. do 475/450. g. pre n. e., da bi starija faza sremske grupe (Vučedol, Adaševci, Sremska Mitrovica — fabrika tkanina) pripadala približno vremenu od 475/450. do 375/350. g. pre n. e., i da bi mlađa faza (Sremska Mitrovica 2, Čurug) odgovarala periodu od 375/350. do 300/275. g. pre n. e. U suštini, sve tri faze predstavljaju različite horizonte gvozdenog doba III po M. Garašaninu; najstarija faza sremske grupe pripadala bi delimično našem horizontu 3 gvozdenog doba Srbije, a faze 2 i 3 našem horizontu 4.²⁸

Predložene apsolutne datume ne treba uzeti striktno, variranja od jedne do dve decenije, pa čak i veća, uvek su moguća. Važnije je istaći da se već sada uočava smenjivanje određenih faza u kojima su pojedini oblici doživeli posebnu popularnost i bili izuzetno česti, odnosno bili vodeći oblici u odgovarajućim vremenskim odsecima. Treba, međutim, imati u vidu da pojedini tipovi nisu uvek potpuno izašli iz upotrebe — npr., astragalni pojasevi su egzistirali sve ovo vreme — te je i precizno određivanje hronologije nekarakterističnih celina i pogotovu pojedinačnih nalaza prilično otežano. Iz tih razloga potrebno je raspolagati većim brojem zatvorenih celina pre donošenja sigurnijih zaključaka u pogledu preciznije hronologije navedenih faza, kao i njihovog daljeg raščlanjavanja. Jer, nema sumnje, budući radovi će pokazati da je moguće i finije nijansiranje predloženih horizonata, naročito uz pomoć pojedinih tipova fibula, kao i daljeg razvoja nekih od tih tipova. Na primer, već sada se može reći da grob iz Mitrovice 2, na osnovu oblika šarnirskih fibula, treba staviti oko sredine 4. veka, dok ostava iz Čuruga,

²⁴ V. nap. 17.

²⁵ R. Vasić, *The Chronology*. T. 50, 6. 7.

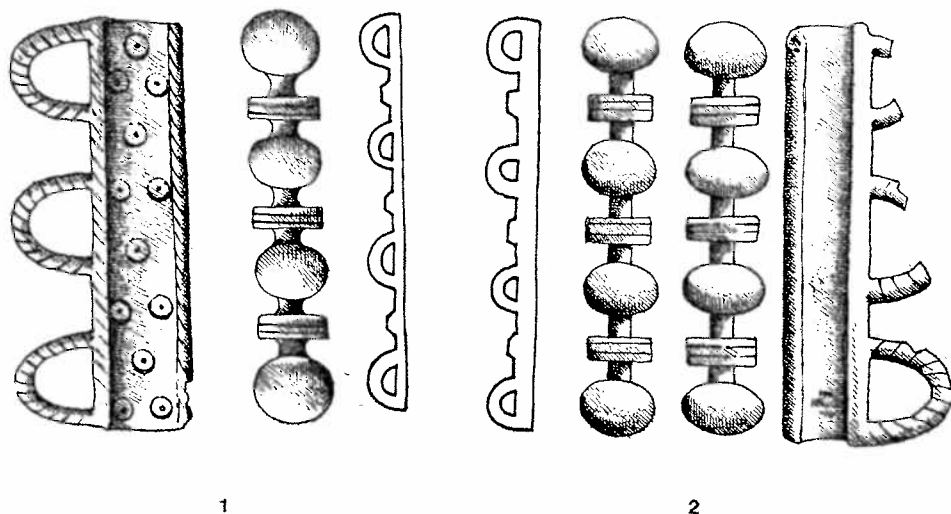
²⁶ Ibid., T. 52, 1. 2.

²⁷ R. Vasić, *A Contribution to the Study of „Illyrian” Helmets in North Yugoslavia*, Arch. Jugoslavica XXII—XXIII, 1982—1983, 77—78, sl. 4.

²⁸ M. Garašanin, op. cit., 401—406; R. Vasić, *The Chronology*. 34—36.

koja sadrži poslednju etapu razvoja ovih fibula na severu Balkana, pripada najverovatnije kraju istog veka. Stoga bi bilo poželjno, ponavljamo, da se uz isčekivanja novih nalaza sa terena, istovremeno pristupi objavljivanju i onih brojnih nalaza sremske grupe, otkrivenih pre mnogo decenija, koji još leže po muzejskim zbirkama i depoima i koji su samo pomenuti u literaturi ili, pak, ostali još uvek potpuno nepoznati.

Da bih ove deči propratio i primerom, donosim u nastavku još nekoliko do sada nepoznatih nalaza sremske grupe.

Sl. 2.-1. Pojas iz Uzveća. 2. Pojas iz Nemzeti Muzeja

Prvo je deo bronzanog astragalnog pojasa nađen 1968 g. u Uzveću u Mačvi i danas u muzeju Srema u Sremskoj Mitrovici.²⁹ Od pojasa je sačuvano 36 članaka dugačkih 5,6 cm sa četiri poluloptasta zadebljanja i horizontalnim urezima na rebrima, kao i dve pravougaone pločice sa tri petlje, ukrašene koncentričnim kružićima i zarezima.

Drugo je jedan čitav astragalni pojas, kupljen u Novom Sadu 1907 g. i danas u Nemzeti Muzeju u Budimpešti³⁰ Pojas se sastoji od 85 članaka, dugačkih 5,8 cm, sa četiri poluloptasta zadebljanja i horizontalnim urezima na rebrima, i dve pravougaone završne pločice sa oštećenim petljama ukrašenim urezima. Dužina čitavog pojasa iznosi 98 cm.

Hronološko opredeljenje dva pojasa ne može se izvršiti sa potpunom sigurnošću. Ukrašavanje pločica pokazuje paralele sa nalazima iz Sremske Mitrovice, Šapca i Beremenda u Mađarskoj,³¹ te bi pojaseve možda trebalo staviti u isti horizont, odnosno u drugu polovinu 5. ili početak

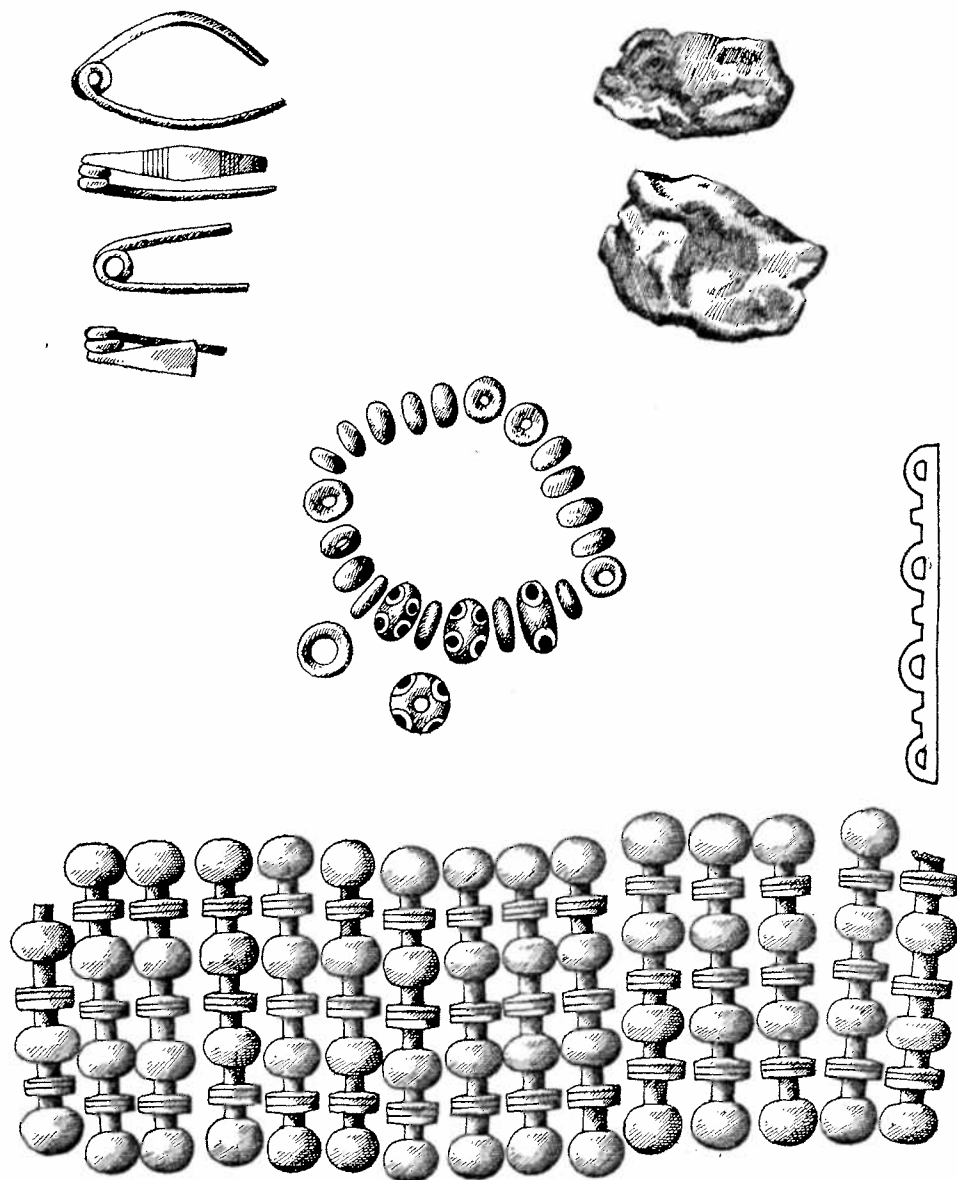
²⁹ Muzej Srema, Sremska Mitrovica, inv. 1187. Ovde zahvaljujem kolegi Dr. Petru Miloševiću na mogućnosti da govorim o ovom pojasu.

³⁰ Nemzeti Museum, Budapest, inv. 108/1907. Ovde zahvaljujem kolegi Dr. Tiboru Kemenceju na mogućnosti da govorim o ovom pojasu.

³¹ R. Vasić, *The Chronology*. T. 52, 10 i 54, 7; E. Jerem, op. cit., Sl. 5, 8.

4. veka. Inače dužina članka ne izgleda presudna za utvrđivanje hronologije jer ona varira između 5 i 6 cm i kod istovremenih i hronološki različitih nalaza.

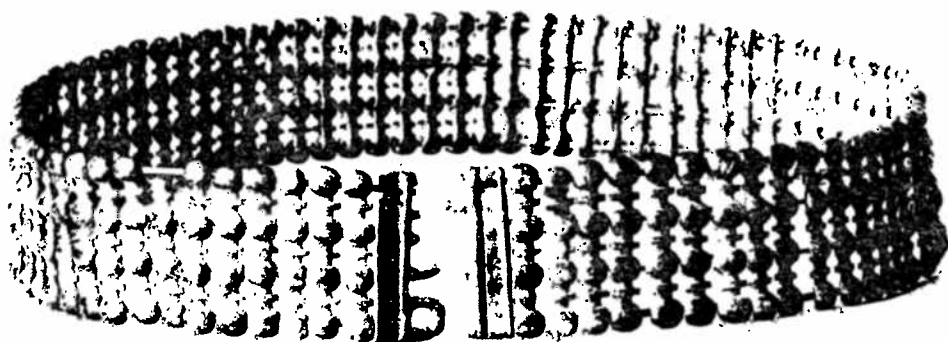
Treći nalaz predstavlja jedna grobna celina iz Sremske Mitrovice, otkrivena 1901 g. ili nešto ranije, danas u Nemzeti Muzeju u Budim-

Sl. 3. Grobni nalaz iz Sremske Mitrovice u Nemzeti Muzeju, Budimpešta

pešti³². Moguće je da grob pripada lokalitetu koji se nalazio na mestu fabrike tanina, gde u to vreme, kako Brunšmid navodi, „redovito se je nailazilo na prethistorijske grobove, ali kuda su se nađeni predmeti djeli nije poznato”.³³ Ova pretpostavka se, međutim, ne može uzeti sa sigurnošću.

Grobna celina se sastoji od dve fragmentovane fibule, verovatno čertoza tipa, od kojih jedna ima na luku sa obe strane pet poprečno urezanih crta, zatim jednog fragmentovanog astragalnog pojasa sa 13 čitavih i 2 polomljena članka (članci imaju četiri poluloptasta zadebljanja i horizontalne ureze na rebrima i dugački su 5,4 cm), kao i delova jedne ogrlice sa 2 čilibarska zrna, 3 žuta zrna sa plavim okcima, 3 plava staklasta zrna i 16 žućkastih zrna.

Sl. 4. Pojas iz Nemzeti Muzeja u Budimpešti (Foto Nemzeti Muzeum)

Fibule nemaju zadebljanje iznad glave kao što je to uobičajeno kod fibula tipa čertoza i, najverovatnije, pripadaju jednoj varijanti XIII vrste ovih fibula, sledeći podelu čertoza fibula Bibe Teržan.³⁴ Zanimljivo je da fibula čertoza tipa iz Sremske Mitrovice (fabrika tanina) ima takođe poprečne crte na luku, što bi moglo da ukazuje na uzajamnu vezu dva nalaza.³⁵

Ostali predmeti ne sadrže neki dramatično karakterističan oblik za precizno hronološko opredeljenje — članci astragalnog pojasa, kao što smo videli, jako su uobičajeni, staklena zrna, plava i žuta, veoma su česta, čilibarska zrna se takođe javljaju u sremskoj grupi u određenom broju — te smo skloni da čitavu grobnu celinu uslovno stavimo u isti horizont kao i prethodna dva pojasa, paralelno sa nalazima iz Adaševaca, Vučedola i Sremske Mitrovice (fabrika tanina).

³² Nemzeti Museum, Budapest., inv. 54/1901. 1—41. Na mogućnosti da donesem ovaj nalaz zahvaljujem kolegama Dr. Tiboru Kemenceju i Katalin Volak.

³³ J. Brunšmid, op. cit., 74.

³⁴ B. Teržan, *Certoška fibula*, Arh. Vestnik 27, 1976, 338—341.

³⁵ J. Brunšmid, op. cit., 75, sl. 37; R. Vasić, *The Chronology*. T. 54, 5.

UNE CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DU GROUPE DE SYRMIE

Sous le terme du groupe de Syrmie du complexe des Balkans de l'ouest on sous-entend un groupe avec les tombes squelettiques plates, découvertes à Syrmie et dans les régions avoisinantes — en Slavonie orientale, dans la région de Mačva et dans la région de Bačka méridionale. Sur la base de nombreuses trouvailles, bijoux et armes, on peut dater ce groupe à l'âge hallstattien récent, c'est-à-dire au 5 et 4 siècle avant n. è.

Nombreuses questions concernant ce groupe restent ouvertes, avant tout la question de la position de ses agglomérations. L'essai de mettre en rapport avec ce groupe les couches culturelles de l'âge du fer ancien des agglomérations préhistoriques polystratifiées à Syrmie — avant tout celles des Gomolava et la gradina Bosut — a de la logique, mais on ne peut pas l'accepter complètement parce qu'il n'y a pas suffisamment de la céramique parmi les trouvailles découvertes dans les tombes à Syrmie, ainsi que des trouvailles en métal appartenant à l'âge hallstattien récent des agglomérations mentionnées.

Quant à la chronologie, on a déterminé deux phases différentes du groupe de Syrmie sur la base des trouvailles caractéristiques dans certains ensembles des tombes. A la première phase appartiendraient les fibules du type de certosa, ensuite fibules arquées à une boucle, fibules au pied rectangulaire, ceintures astragales ou articulées, perles du verre et de l'ambre etc., tandis que la deuxième phase se distinguerait par les fibules en charnière (du type de Štrpci ou Curug), ensuite par les bracelets larges du fer-blanc d'argent, fibules du schéma de La Tène ancien, perles en verre de la Syrmie parmi lesquelles il y en a en forme de la goutte etc.

Dans cette contribution on parle d'une trouvaille, probablement sépulcrale, provenant de Banoštor au nord de la Syrmie qui est exposée au Musée de Syrmie à Sremska Mitrovica. La trouvaille contient plusieurs fibules avec triangle et le pied quadrangulaire du type de Glasinac, une ceinture astragale fragmentée avec les articles de la forme inusitée, deux têtes de l'aiguille avec les additions en forme de disque et plusieurs bagues et bracelets en fil de bronze. L'analyse du matériel démontre que cette tombe peut être datée avant la phase ancienne du groupe de Syrmie et qu'elle peut indiquer l'existence d'un horizon ancien du groupe de Syrmie qui pourrait être daté entre les années 525/500 et 475/450 avant n. è. Alors, deux phases suivantes pourraient être datées à l'époque entre les années 475/450 et 375/350 avant n. è. et entre les années 375/350 et 300/275 avant n. è.

On souligne que ces dates sont approximatives et qu'elles peuvent varier. Les conclusions plus sûres concernant la chronologie et le nuancement plus fin de certaines phases seront confirmées par les nouvelles recherches et par la publication du nouveau matériel, tant sur le terrain que par la révision des trouvailles découvertes auparavant se trouvant dans les musées et les collections et n'étant pas publiées.

Dans la suite, l'auteur mentionne quelques trouvailles non publiées du groupe Syrmie — une ceinture astragale fragmentée provenant de la localité Uzveče dans la région de Mačva, qui se trouve aujourd'hui au Musée de Syrmie à Sremska Mitrovica, une ceinture astragale entière du Nemzeti Museum à Budapest, achetée à Novi Sad et aussi une unité tombale provenant de Sremska Mitrovica, découverte en 1901 ou peut être un peu plus tôt, aujourd'hui au Nemzeti Museum à Budapest. Toutes ces trouvailles, sur la base des parallèles dans le groupe de Syrmie, peuvent être datées conditionnellement dans la deuxième moitié du Vème siècle et au début du IVème siècle avant n. è.

L'auteur remercie cordialement d'avoir la possibilité de faire publier et de discuter de ces trouvailles aux collègues du Musée de Syrmie à Sremska Mitrovica, le dr Petar Milošević et Pavle Popović et du Nemzeti Museum à Budapest, le dr Tibor Kemenczei et Katalin Wollák.

PRILOG PROUČAVANJU POJASNIH PLOČICA SA ILIRSKOG PROSTORA

ALEKSANDAR JOVANOVIĆ
UDC 903.2 (497.17): 931

Apstrakt. Na helenističkim nekropolama u Gostilju i Donjem Selcu otkriveno je nekoliko pojasnih pločica od srebrnog ili bronzanog lima sa figuralnim predstavama. Autor pretpostavlja da su ove predstave mitološko-istorijske slike sa neposrednom istorijskom aktuelnošću. Njihova istorijska racionalizacija zasniva se na makedonskoj propagandnoj aktivnosti o tradicionalnoj povezanosti i istorodnosti Makedonaca i ilirske kraljevine u vreme Filipa V i Perseja. U osnovi ove ideje je pokušaj uvlačenja ilirske kraljevine u makedonsku antirimsku koaliciju.

U skromnom fondu sačuvanih spomenika sa ikonografskim sadržajem na ilirskoj teritoriji iz helenističkog perioda, značajno mesto zauzimaju pojasne pločice od bronzanog ili srebrnog lima. Na osnovu oblika, primenjenog dekorativnog opusa i ikonografske strukture, mogu se izdvojiti dve grupe ovih objekata:

— trapezasti primerci kod kojih je dekorativni princip ordinisan prema vertikalnoj osi simetrije, a članovi dekoracije dati svedenim ikonografskim manirom i sa simboličnim značenjem¹;

— pravougaoni primerci sa lučnim završetkom gde su figuralni članovi kompozicije postavljeni u horizontalnom nizu (reducirani friz) sa jasnom međusobnom korelacijom; članovi kompozicije dati su u integralnom vidu, veoma retko sa simboličnim supstitucijama. Za razliku od pločica prethodne grupe, gde je osa simetrije sublimat predstave, kod primeraka druge grupe ne postoji osa predstave, već nekoliko stožera naracije (konjanik, žensko božanstvo na tronu, zmija).

¹ O pojedinim aspektima problema vezanih za ovu grupu pojasnih pločica uporediti: A. Јовановић, *Мogućност коришћења принципа елементарне симетрије при интерпретацији Аполоновог култа из предримског периода на нашој територији*, Гласник САД, Београд 1985, 48—54.

U prvu grupu spadali bi primerci iz Gostilja², Ošanića³ i Prozora⁴, a u drugu pločice iz Gostilja⁵ i Donjeg Selca⁶. Mada su ove pločice delimično sinhronne, unekoliko i sa preklopljenim arealom rasprostranjenosti i istog utilitarnog značenja, čini se da postoji značajna razlika između navedenih grupa ovih objekata. Pored razlike u ordinaciji predstava, sadržaju kompozicija i nivoa apstrakcije pojedinih detalja i cele ikonografske strukture, ove pločice se razlikuju i po značenju predstava: kod prve grupe prisutnije je kultno značenje sa afirmacijom profilakse određenog sadržaja, a u drugom slučaju insistira se na paleoistorijskoj slici sa mogućnošću konkretizacije ikonografskog sadržaja putem aktuelne i prepoznatljive istorijske projekcije. Upravo ova druga grupa pojasnih pločica sa figuralnim predstavama biće predmet ovog priloga.

U ovu grupu spadale bi tri fragmentovane pojasne pločice sa nekropole u Gostilju i primerak iz Donjeg Selca. Kod dve pločice, pronađene u Gostilju, koje su veoma slične i verovatno potiču sa iste matrice, odbijeni su levi, odnosno središnji i levi deo pločice, dok je kod trećeg primerka sa ove nekropole očuvan upravo ovaj deo, a nedostaje desna polovina. Ova okolnost omogućuje nam da po principu neposredne komplementarnosti dopunimo, odnosno rekonstruišemo celu predstavu. Međutim, pouzdanu indiciju za način rekonstrukcije predstave na fragmentovanim pločicama iz Gostilja pruža u celosti očuvana pojasna pločica iz Donjeg Selca, koja integriše većinu detalja prisutnih na pločicama sa gostiljske nekropole.

Ostaje nejasno u kome smeru treba posmatrati raspored figura, odnosno tok naracije, jer u oba slučaja postoji inicijalna predstava — božanstvo ili njegova hipostaza. Pratićemo predstavu sleva nadesno jer nam se čini da je to lakši put za racionalizaciju položaja pojedinih sudionika u predstavi i razumevanje čitave kompozicije.

Prikaz započinje predstavom predimenzionirane zmije koja se nadvila nad konjanikom. Ista ordinacija zmije i konjanika ukazuje na njihovu zajedničku akciju. Ispod konjanika, koji je prikazan u stavu borbe, predstavljen je pali neprijatelj. Ispred konjanika je pešak sa kopljem i štitom, a iza njega ponovo konjanik. Ispod ovog konjanika, koji je takođe naoružan, prikazana je neka hibridna životinja, verovatno personifikacija neprijatelja. Da bi se održala stabilna ikonografska struktura cele predstave, konjanici su heraldički postavljeni u odnosu na pešaka. Iza konjanika predstavljeno je žensko bažanstvo na tronu sa pticom u ruci i psom (?) ispod trona, a čitava scena završava jednim, čini se, više dekorativnim nego sakralnim detaljem: ženskom glavom sa kosom u vidu lišća ili potpuno floralizovanom predstavom gde se gube antropomorf-

² Đ. Basler, *Nekropola na Velim ledinama u Gostilju (Donja Zeta)*, GZM XXIV, Sarajevo 1969, grob 30, st. 29, T. VII.

³ Z. Marić, *Ornamentirane pločice sa Gradine u Ošanićima kod Stoca*, GZM XXVII—XXVIII, Sarajevo 1973, 257—260; GZM XXIX, Sarajevo 1974, 35—38.

⁴ Š. Ljubić, *Popis arheološkoga odjela Narodnog muzeja u Zagrebu*, Odsek I, sv. 1, Zagreb 1889, st. 136—37, T. 25/1—3.

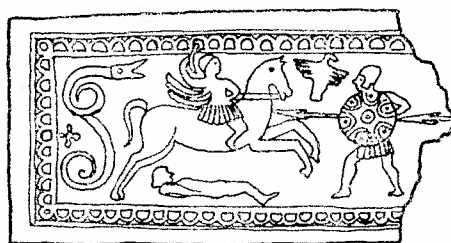
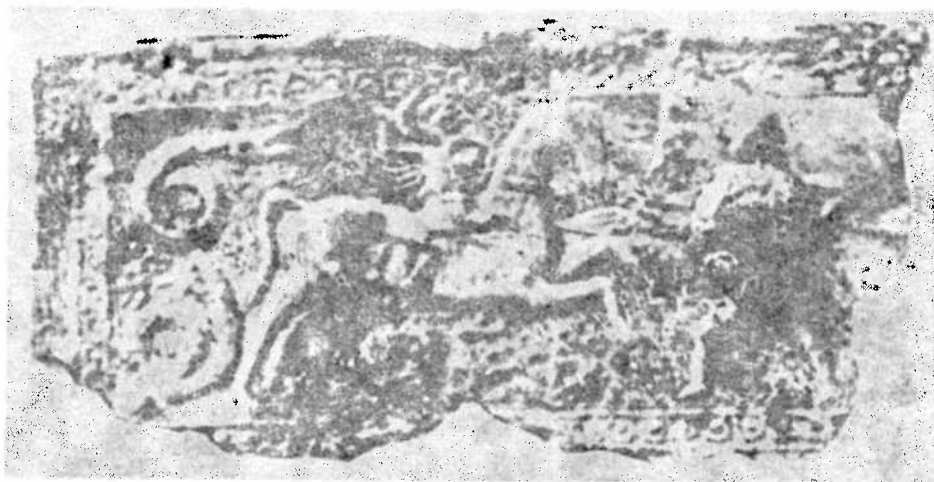
⁵ Đ. Basler, op. cit. grob 119, st. 41, T. XXIII; D—3, T. XXX/6; grob 126, T. XXV; ovi objekti se čuvaju u Arheološkoj zbirci u Titogradu.

⁶ Shqiperia Arkeologjike, Tirana 1971, sl. 47

ni detalji. Ova ikonografska konstanta svedoči o idejnoj konzistenciji prisutnoj kod ovih pločica.

Međutim, ima izvesnih razlika u detaljima koje su posledica različitog položaja ovih objekata u njihovom hronološkom sistemu, a verovatno i različitih radionica. Na osnovu razlika, koje su, ponavljamo, sekundarnog karaktera, mogu se izdvojiti tri varijante u okviru osnovnog tipa.

Varijanta A. U ovu varijantu uključena je fragmentovana pojasna pločica iz groba br. 126 sa nekropole u Gostilju. Čini se da je predstava na ovoj pločici najpotpunija i pruža mogućnosti za razrešenje značenja ovih prikaza. Pored standardnih članova predstave, na prikazu sa ove pločice javlja se orao raširenih krila desno od konjanika; konjanik u podignutoj ruci drži srpoliki mač, a pešak ispred konjanika ima kružni, makedonski štit. Pali neprijatelj prikazan je sa velikom stilizacijom, bez detalja koji bi ukazivali na njegovu etničku pripadnost. Zmija, konjanik i orao imaju istu ordinaciju, iz čega se može pretpostaviti i njihova sinergija (sl. 1 a, b). Očuvani deo pojasne pločice je dim $12 \times 6,2$ cm.

Sl. 1/a,b — Pločica iz Gostilja (grob 126), prema Đ. Basler, GZMS XXIV, 1969.

Varijanta B. Ovoj varijanti pripada pojasna pločica iz Donjeg Selca. Predstava na ovoj pločici delimično je reducirana: nedostaje pri-

kaz ženskog božanstva na tronu, a dekorativni detalj na kraju dat je u vidu stilizovane palmete bez antropomorfnih detalja. Ova razlika posledica je činjenice da je ova pločica najstarija, što omogućava da se prate kasnije interpolacije i nove racionalizacije detalja u okviru primarne predstave. Kod ove pločice konjanici i pešak nose makedonske štitove i grčko-ilirske šlemove. I pored velike stilizacije u predstavi palog neprijatelja, mogu se uočiti detalji nošnje koji omogućuju izvesne pokušaje njegove etničke interpretacije (sl. 2, a, b).

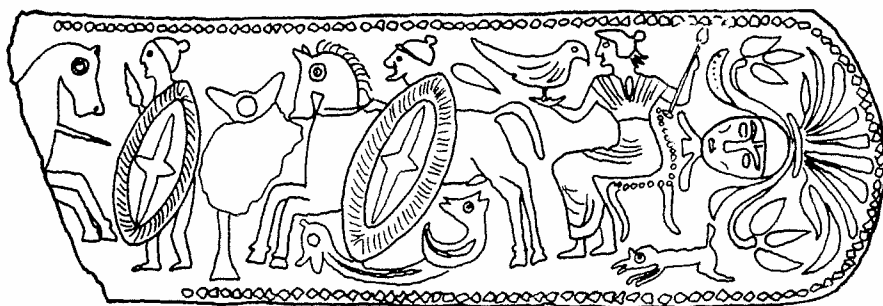

Sl. 2/a,b — Pločica iz Donjeg Selca, Podgradec, prema Shqiperia Arkeologjike, Tirana 1971.

Varijanta C. U ovu varijantu opredeljene su pločice iz groba br. 119 i kv. D-3 iz Gostilja. Ove pločice imaju najrazuđeniju predstavu, ali uz veliku stilizaciju članova kompozicije i najslabiji umetnički tretman. Na ovom prikazu javlja se božanstvo na tronu, završni dekorativni detalj je antropomorfiziran, a ispod konjanika nalazi se hibridna životinja, verovatno personifikacija palog neprijatelja. Međutim, konjanik i pešak imaju elipsoidne štitove sa centralnim grebenom, koji se razlikuje od prikaza makedonskih štitova sa prethodnih pločica. Takođe, prikaz šlemova je različit u odnosu na predstave sa pločica varijanti A i B. Dosledno tome, može se pretpostaviti da je ova razlika u naoružanju posledica različitog etničkog sadržaja prikazanog na ovim pločicama (sl. 3 a, b). Dimenzije pločice iz groba 119 su $17 \times 5,5$ cm, a iz kvadrata D-3, $12 \times 5,5$ cm.

Osnovna teškoća pri interpretaciji ikonografskog sadržaja ovih pločica proističe iz dileme o karakteru i značenju predstava i izboru me-

toda za tumačenje pojedinih detalja, njihove međusobne povezanosti, kao i značenja integralne predstave i njenog mesta u istorijskom kontekstu. U osnovi ove dileme su dve mogućnosti pristupa problemu koji determinišu i dva pravca interpretacije. Prva mogućnost je da predstava ima kulni karakter i da u tom pravcu treba ispitivati njen sadržaj (sakralnu osu, sudeonike u kultu, kulni značaj itd.), a druga da je predstava zapravo istorijska slika sa paleoistorijskim ili mitskotradicionalnim sadržajem, ali sa neposrednom istorijskom aktuelnošću. U tom slučaju

Sl. 3/a,b — Pločica iz Gostilja (kv. D-3; grob 119), prema Đ. Basler, GZMS XXIV, 1969.

treba istraživati, pored rekonstrukcije ikonografskog sadržaja, i uslove u kojima su ovakvi objekti mogli nastati, kao i njihovu funkcionalnost u tom kontekstu. U prologu smo se izjasnili za drugu mogućnost i dokumentovanje i utvrđivanje pretpostavke da se radi o istorijskoj slici biće osnovna tendencija u ovom radu. Međutim, čini se da treba ispitati i elemente vezane za prvu mogućnost i ukazati na granice do kojih se može doseći pri interpretaciji u ovom smislu i na osnovne teškoće koje ovaj pravac razmišljanja ne može da prevaziđe.

Na mogućnost da se radi o kulnoj predstavi navodi nas, pre svega, ikonografska pozicija članova predstave, posebno konjanika i zmiје. Ovakva ikonografska konstitucija podseća na prikaze herojiziranih pokojni-

ka na votivnim pločama⁷ ili nadgrobnim spomenicima⁸ iz helenističkog perioda, gde se iza konjanika (ili hoplita) nalazi zmija, obično uzdignuta iznad oltara. Malobrojnost ovakvih spomenika i njihova lokacija uglavnom u istočnogričkom prostoru, ukazuju da ikonografsku sličnost treba tražiti u zajedničkom ikonografskom predlošku, a ne u uzajamnim uticajima. Formalno, predstava na pojasnim pločicama može se posmatrati kao scena lova, sa napomenom da je veoma čest funkcionalni ekvivalent: lov — rat. U takvim okolnostima nameće nam se formalna analogija sa predstavama Tračkog konjanika i sličnost sa mogućom ikonografskom transformacijom literarnog opisa Medaora⁹. Oba božanstva imaju izraziti ijatričko-soterološki karakter. Ovu ideju mogle bi dopuniti i predstave zmije i ptice heraldički postavljene u odnosu na konjanika sa pločice varijante A iz Gostilja. Koegzistencija ova dva simbola, odnosno principa koji manifestuju, javlja se u kultu Asklepija¹⁰, koji se u velikoj meri poklapa sa kulturnim sadržajem Tračkog konjanika i Medaora. Ovdje treba dodati i širi regionalni afinitet prema epihorskim božanstvima tipa heros-konjanik, kao i opšti ikonografski uzor za herojizirana konjanička božanstva sa funkcijom zaštitnika neke regionalne ili etničke jedinice¹¹. Međutim, sa ovim opštim mestima čini se da prestaju elementi u prilog interpretacije predstave u ovom pravcu. Prisustvo palog ratnika ispod konjanika još uvek se može, doduše teorijski i sa malobrojnim ikonografskim paralelama, uglavnom konvergentnog tipa, povezati sa kultom heroja-lekara, međutim, ostali detalji predstave ne mogu se uklopiti u racionalno objašnjenje. To se, pre svega, odnosi na attribute koje konjanik nosi (odeća, oružje) i na ostale sudeonike u ovoj predstavi, od kojih neki imaju sasvim određene položaje u međusobnom odnosu i u nekim slučajevima prepoznatljivu etničku pripadnost.

Opredivši se za pretpostavku o istorijskom karakteru predstava na ovim pločicama, pratili smo dve mogućnosti: da prikaz predstavlja sukob Makedonaca i Ilira ili da je označavao upravo suprotno stanje — savezništvo Makedonaca i Ilira sa implicitnim antirimskim tendencijama.

U vezi sa prvom mogućnošću, treba navesti mišljenje Đ. Baslera¹², koji je, koliko nam je poznato, jedini dao interpretaciju predstave sa ovih pločica s obzirom na ovo pitanje, ako izuzmemo marginalno i linearno zapažanje M. Korkutija o ilirskom karakteru predstave sa pločice

⁷ Npr. H. W. Catling, *The Knossos Area 1974—76*, BSA 77 (23), 1977, 19, sl. 48.

⁸ E. Pfuhl, H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs II*, Mainz 1979, kat. br. 1440, 1445, 1446, 1477; M. T. Couilloud, *Les monuments funéraires des Rhénée, Délos XXX*, Paris 1974, 304 i d.

⁹ CIL VIII 2581=ILS 4881; P. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд 1933, 10 i d.

¹⁰ Na reversu novca Trike u Tesaliji prikazan je Asklepije u sedećem stavu hraneći pticu i zmiju: preuzeto iz SNG, Thessaly—Illyricum, Pl. 5/266—7.

¹¹ M. Garašanin, *O problemu starobalkanskog konjanika*, Godišnjak CBI XIII, Sarajevo 1976, 273—283.

¹² Đ. Basler, op. cit. 9; tretiranje zmije kao simbolične manifestacije nekog institucijalizovanog principa sreće se na novcu Farosa, gde je zmija antagonistički postavljena u odnosu na jarca, sublimiranog nosioca drugog principa (A. Stipčević, *Simbolično značenje zmije na ilirsko-grčkom novcu*, Godišnjak CBI XIII (11), 1976, 246).

iz Donjeg Selca¹³. Đ. Basler je na osnovu predstave sa pločice varijante A iz Gostilja izveo zaključak o antagonističkom odnosu konjanika i pešaka i, dosledno tome, na osnovu činjenice da pešak nosi makedonski štit, zaključio da je konjanik Ilir, potkrepivši ovu tezu identifikacijom zmije koja bdi nad konjanikom sa metastazom Kadma. Zaključak izgleda principijelan, pogotovu ako se ima u vidu podatak da Đ. Basler nije mogao koristiti analogiju iz Donjeg Selca, koja zapravo baca novo svetlo na ovaj problem i nalaže kritički odnos prema navedenoj pretpostavci. Naime, na pojasnoj pločici iz Donjeg Selca (varijanta B) prikazani su konjanik i pešak u istom „antagonističkom” stavu kao i na pločici varijante A iz Gostilja. Međutim, oni imaju isti oblik šlema (verovatno grčko-ilirski šlem), makedonske štitove i koplja istog oblika (možda sarise). Za razliku od ovih ratnika, pali ratnik ispod konjanika ima sasvim druge odlike (odeća, tip šlema) i jasno je da je njegov pad (poraz) posledica zajedničke akcije konjanika i pešaka sa ove predstave. Zanimljivo je da i na pločicama varijante C iz Gostilja pešak i konjanik takođe imaju šlemove i štitove istog oblika. Ove činjenice dozvoljavaju pretpostavku da je na pločicama prikazana akcija konjanika i pešaka protiv zajedničkog neprijatelja. Izvesna ikonografska nedoslednost i nedefinisanaost u pogledu položaja figura posledica je slabog tretmana perspektive od strane majstora, teškoća pri svođenju, verovatno, trodimenzionalnog uzora na dvodimenzionalnu projekciju i transpozicije jednog sudeonika u predstavi: neprijateljski vojnik koji je pao ispod konjanika u prethodnoj fazi bio je postavljen između konjanika i pešaka, ali je taj momenat anticipiran. Do apstrakcije faze koja je prethodila padu neprijatelja (to je upravo položaj neprijateljskog vojnika između konjanika i pešaka) došlo je zbog nemogućnosti da se verno prenese uzor iz trodimenzionalne predstave gde je neprijateljski vojnik bio u drugom planu, a replika je tretirala samo prvi plan.

Na pločici iz Donjeg Selca konjanici i pešak imaju makedonske štitove a na glavi grčko-ilirske šlemove. Iako je predstava prilično šemati-zovana, jasno se uočava tip šlema, kao i oblik i dekoracija štita, dakle oni elementi koji su relevantni za etničku interpretaciju nosioca. Stiće se utisak da je majstor insistirao, verovatno sa razlogom, na ovim detaljima. Bez obzira na činjenicu da je kod etničke determinacije grčko-ilirskih šlemova predimenzionirana ilirska komponenta, ipak ovde treba sa njom računati. Pri ovoj pretpostavci, oslanjamo se na zaključke R. Vasića¹⁴ da se u mlađim fazama upotrebe ovih šlemova znatno reducira njihov areal rasprostranjenosti: oni se više ne sreću u Grčkoj i Makedoniji već uglavnom na ilirskom prostoru. Može se pretpostaviti da grčko-ilirski šlem krajem III veka, kada se datuje pločica iz Donjeg Selca, pripada opremi ilirskih ratnika. Na bogatoj grobnici u steni iz Donjeg Selca¹⁵, za koju se posredno može vezati i ova pločica, postoji prikaz makedonskog šlema iz tog perioda koji bi eventualno mogao poslužiti kao

¹³ Shqiperia Arkeologjike, Tirana 1971, 12, komentar M. Korkutija u katalogu.

¹⁴ R. Vasić, *Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji*, Godišnjak CBI XX, Sarajevo 1982, 7 i d.

¹⁵ N. Čeka, *La ville illyrienne de la Basse—Selce*, Iliria II, Tirana 1972, grob I, sl. 5, st. 172 i d., T. IX; o šlemovima ovog tipa poslednja je pisala A. Jacquemin, *Trois bas-reliefs de Délos*, BCH CIX—I, 1985, 569 i d.

uzor. Međutim ne, insistira se na grčko-ilirskom šlemu, kao i na prikazu makedonskog štita sa posebnom racionalizacijom ove hibridizacije. U osnovi ove ikonografske kontaminacije je ideja savezništva Makedonaca i Ilira. Ilirske komponente na predstavi sa ove pločice su šlem i zmija koja se nadvila nad konjanikom, a makedonske, štit i sublimiranje dva principa prisutna u makedonskoj vojsci: konjica i pešadija¹⁶. Makedonsko-ilirske odnose krajem III i početkom II veka ne karakteriše konstantnost: periode mira i savezništva smenjivala su oštra i nepomirljiva neprijateljstva i obratno¹⁷. Međutim, ipak se može reći da, naročito od vremena aktivnog rimskog učešća u zbivanjima na ovom delu Balkanskog poluostrva, uključivanje ilirske države u antirimsku koaliciju predstavlja sastavni deo makedonske propagande, posebno za vreme dugotrajne vladavine Filipa V. Povoda za izradu pločice iz Donjeg Selca, kao materijalizacije ideje o makedonsko-ilirskom savezništvu, moglo je biti više i ne mogu se bliže hronološki opredeliti. Čini se da je ovaj objekat mogao nastati oko 219. godine, kada je Filip V uključio ilirskog dinasta Skerdilaida u svoju opštehelensku ligu, ili oko 207. godine, kada je Filip V u vezi sa Leukofrienskim igrima Magnezije na Meandru ukazao na značaj ilirskog prostora u makedonskoj opštehelenskoj politici, koristeći se izvesnim tradicionalnim činocima singeneje Makedonaca i Ilira, i kada su Iliri učestvovali u bici kod Mantineje na strani Filipovih saveznika Ahajaca protiv prorimske Sparte¹⁸. Sličnu ideju, ali u sublimiranom obliku, srećemo na novcima Lisosa¹⁹, Skodre²⁰, Lihnida²¹, Gencija²² iz ovog perioda, gde se nalazi kombinacija makedonskog štita i grčko-ilirskog šlema ili ilirske galere.

Na višem nivou demonstracije, ideja savezništva Makedonaca i Ilira prisutna je na pločici varijante A iz Gostilja. Pešak ima makedonski štit, dok je konjanik prikazan kao mladić sa hlamidom koja leprša i kratkom nabranom tunikom. Na prilično sumarnom prikazu ne vidi se da li

¹⁶ Možda ovde treba dodati i šematizovanu predstavu lava(?) ispod desnog konjanika koja bi se mogla posmatrati u okviru simbola makedonskog istorijskog entiteta; uporediti prikaze lavova na reversima novaca makedonskih kraljeva (npr. Kasandra).

¹⁷ J. M. May *Macedonia and Illyria* 211—167 B. C., JRS XXXVI, 1946, 48 i d.; F. W. Walbank, *Philip V of Macedon*, Archon Books 1967; P. Meloni, *Perseo e la fine della monarchia Macedone*, Roma 1953.

¹⁸ Uporediti komentare kod: С. Душанић, *Филип V Дирахин и Магнезија на Меандру*, Зборник Филозоф. фак. XV—I, Београд 1975, 43 i d., posebno 60—61. Možda ovde treba pomenuti i novac Elisa, koji nastavlja ideju novaca Ahajske lige, iz perioda nakon 200. god., gde su na reversu prikazani orao i zmija u klupku kao moguće materijalizacije makedonskog i ilirskog učešća na strani Ahajske lige (up. npr., *A Guide to the principal coins of the Greeks*, London 1959, st. 64, pl. 36/19, zanimljiv je i 36/23.)

¹⁹ S. Islami, *Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios*, Studia Albanica 1966/1, 235, tip. VI; isti, *Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios*, Iliria II, 1972, 386 i d.; H. Ceka, *Questions de numismatique illyrienne*, Tirana 1972, 165 i d. Ovi autori smatraju da se radi o ilirskom štitu (!).

²⁰ S. Islami, *Studia Albanica* 1966/1, tip IV, Ovde treba pripisati i tip XXV koji autor datuje u periodu posle 168. g.; čini se da ovakva kombinacija predstava na aversu i reversu mora da pripada periodu pre 168. godine.

²¹ В. Битракова—Грозданова, *За ковницата на Лихнид*, Жа XXIII/2 Скопје 1973, 295.

²² S. Islami, *Studia Albanica* 1966/1, tip IX.

konjanik na glavi ima šlem ili teniju. Levom rukom pridržava uzde konja, a u desnoj, visoko podignutoj, drži srpoliki mač (harpu ?). Upravo ovaj poslednji navedeni detalj omogućuje identifikaciju predstave: to je Persej. Sa stanovišta osnovne ideje predstave nije bitno da li je prikazan Persej, mitski predač Antigonida ili mladi kralj Persej jer u oba slučaja postiže se osnovni smisao veličanja makedonskog carskog doma, a da li je on otelotvoren u heroiziranom, mitskom pretku ili aktuelnom vladaru za generalnu ideju nije od osobitog značaja. Čini se da je na pločici iz Gostilja prikazan kralj Persej. Na ovu pretpostavku navodi nas naborana tunika, koja se javlja na prikazima makedonskih ratnika u ovom periodu²³, i konjanička figura kao asocijacija na konjaničke predstave Aleksandra Velikog. Kod Arijana je zabeleženo da je Aleksandar svojim precima smatrao Herakla i Perseja²⁴. Međutim, kult heroja Perseja u Makedoniji je prisutniji tek od vremena vladavine Filipa V. Razlozi za afirmaciju kulta ovog argivskog heroja i njegova povezanost sa carskim domom Filipa V svakako su u vezi sa činjenicom da je Filipova žena, majka kasnijeg kralja Perseja, iz Argosa i da se njeno poreklo vezuje za heroja Perseja²⁵. Sa druge strane, Filip je svoje polubožansko poreklo povezivao, preko Herakla, sa rodnom Argeada, kome su pripadali Persej, Elektrion, Alkmena²⁶.

Ako je pravilno interpretirana predstava konjanika, dobija se pravac za identifikaciju krilnih činilaca ove kompozicije. Svi članovi kompozicije (zmija, konjanik, orao) imaju istu ordinaciju, što ukazuje na zajedničku akciju i idejno jedinstvo ovih činilaca. U tom kontekstu, orao sa raširenim krilima mogao bi se tumačiti kao simbol Zeusa. Zeusov orao često se javlja na reversima novca Filipa V i Perseja upravo sa ciljem realizacije svehelenskih ideja ovih kraljeva i afirmacije genetskog aspekta njihovog povezivanja sa vrhovnim božanstvom, gde je jedna od mogućih transformativnih karika i Zeusov potomak, argivski heroj Persej. Po ovom principu, zmija bi trebalo da predstavlja komplementarnog sudeonika u ovoj mitsko-istorijskoj konstelaciji — ilirsku vladarsku kuću. Sledeći princip *syngeneia*, koji je u ovoj kompoziciji primaran, predstava zmije bi se mogla identifikovati sa hipostazom Harmonije ili Ilira jer se preko njih može pokazati povezanost sa Zeusom i uspostaviti genetska veza između makedonske i ilirske dinastije. Ova mitska dimenzija tradicionalnog pretka sigurno je bila prisutna kod ilirske dinastije jer ostali aspekti institucijalizovanosti pojedinih elemenata ilirske države podrazumevaju ovaj kvalitet, a tradicija o grobu Kadma i Harmonije potvrđuje ovu mogućnost²⁷. Možda je ova ideja — mitske povezanosti zmije, hipostaze Harmonije i Zeusa — prisutna na novcu Amantie, gde

²³ Ovde imamo u vidu prikaze makedonskih konjanika na spomeniku Emilija Paula u Delfima (H. Kähler, *Die Fries vom Reiterdenkmal des Aemilius Paullus*, Berlin 1965, posebno figure br. 3, 10, 11, 18.).

²⁴ Arrian III, 3. 2.

²⁵ Ch. Boehringer, *Zur Chronologie mittelhellenistischer Münzenserien* 220—160 v. Chr., Berlin 1972, 104—106 sa komentarima izvora i starije literature.

²⁶ F. W. Walbank, op. cit. 258 i d.

²⁷ F. Papazoglu, *Poreklo i razvoj ilirske države*, Godišnjak CBI III, Sarajevo 1967, 133 i d.

je na aversu prikaz Zeusa Dodonskog, a na reversu zmiya u klupku²⁸. U starijem numizmatičkom materijalu, kao i ostalom materijalu sa ikonografskim sadržajem, nisu nam poznate asocijacije na paleoistorijsku i mitsku povezanost Makedonaca i Ilira. Možda na reversu novaca Filipa III i Aridaja²⁹ ima nagoveštaja u ovom smislu: Zevs na tronu sa orlom u ruci, a ispod ruke, koja je u ovom slučaju sakralna osa simetrije, nalazi se sklopčana zmiya prikazana na isti način kao na pojasnim pločicama.

Na pojasnim pločicama varijante C nedostaju delovi na kojima je lociran prikaz zmiye. Međutim, on se sa pravom može očekivati na tom prostoru, jer se čini da ove pločice imaju izrazitiji „ilirski” karakter od ostalih. Predstave konjanika i pešaka na pločicama varijante C imaju delimično modifikovanu i suspendovanu ikonografsku strukturu, što je posledica njihove hronologije. One su najmlađe. Na ovim pločicama konjanici i pešaci su prikazani sa šlemovima i štitovima koji nisu makedonski. Šlem, iako prikazan sa velikom stilizacijom, podseća na kasne varijante severoitalskog šlema, dok se štit ovakvog ovoidnog oblika sa naglašenim središnjim grebenom i lepezastim umbom — neka vrsta stilizovane predstave snopa munja — javlja na širem balkanskom prostoru. Za praćenje ove teme interesantno je prisustvo ovakvog štita na japodskim urnama³⁰, na prikazu ilirskih ratnika iz Dirahiona³¹ i predstavama rimskih saveznika na frizu sa stuba Emilija Paula u Delfima³². Ove analogije su bliske u formalnom pogledu, a delimično su i sinhronne. Čini se da su na pločicama varijante C prikazani ilirski ratnici. Odsustvo makedonske komponente posledica je činjenice da one pripadaju vremenu nakon makedonskog sloma kod Pidne i bitno promenjene vojno-političke slike na ovom prostoru. Ilirizacija predstave na pločicama varijante C ogleda se u prikazu i sakralnoj racionalizaciji ženskog božanstva na tronu i alegoričnom prikazu neprijatelja ispod konjanika.

Vratimo se na analizu pojedinih detalja kompozicije na pojasnim pločicama da bi se moglo zaključivati o integralnoj celini.

Predstava sklopčane zmiye sa podignutom glavom je relativno česta na prikazima različitog karaktera (uglavnom sepulkralnog) u grčkoj umetnosti. Međutim, ograničićemo se samo na analogije bliske hronološke vrednosti i iz obližnjih regiona, gde se uticaj mogao preneti neposrednom komunikacijom. Sa našeg aspekta najzanimljiviji su prikazi

²⁸ SNG, Thessaly—Illyricum, 1943, pl. 8/369 (period 230—168).

²⁹ Filip III (SNG, Macedonia III, pl. 28/1087); Aridaj (SNG, Macedonia II, pl. 25/939—942).

³⁰ Primerak iz Ribića (čini se da je najbolji crtež kod B. Raunig, *Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici*, Starinar XXIII (1972), Bgd. 1974, T. I/3.

³¹ М. Грбић, *Одабрана грчка и римска пластика у Народном музеју у Београду*, Београд 1958, T. XX i XXI.

³² H. Kähler, op. cit. učesnici u sceni obeleženi brojevima 6, 7, 13, 24; ovi ratnici se opredeljuju kao Samničani (A. J. Reinach, *Frise di monument de Paul—Émile à Delphes*, BCH 34, 1910, 442, 453, 463), venetski pešaci (P. Bienkowski, *Les Celtes dans les arts mineurs Gréco-Romains*, Krakov, 1928, 169, 180) ili kao Rimljani (P. Lévêque, *L'identification des combattants de la frise de Paul—Émile à Delphes*, Mélanges Charles Picard II, RA 6 serie 31—32, 1949, 636, 642).

sklupčane zmiје na novcima ilirskih gradova Amantie³³ i Byllis-a³⁴ i epirskog grada Cassope³⁵, kao i prikaz predimenzionirane zmiје na tebanskoj keramici helenističkog perioda sa temama iz funerarnog kulta³⁶. Prisustvo zmiје u ilirskom kulturnom poimanju poznata je činjenica i manifestuje se u brojnim elementima materijalne kulture, posebno nakitu³⁷.

Prikaz zmiје koja bdi nad ratnikom koji se javlja na pojasnim pločicama A i B, a verovatno i C, po ikonografskoj poziciji članova veoma je sličan prikazu sa helenističkih stela, gde se zmiја uzdiže iznad oltara ili drveta i štiti konjanika-heroja. Međutim ovakav tip stela je redak i vezan za istočnogrčke oblasti (Pergam, Kizik, Smirna)³⁸. U ovakvim okolnostima ikonografska sličnost ne može se tumačiti neposrednim uticajima, već prisustvom posrednika, koji nisu potvrđeni, ili generalizacijom ideje koja je mogla imati slične, iako u osnovi konvergentne, manifestacije. Međutim, čini se da je ovde posredi sasvim drugačiji uzor. Pretpostavljamo da je preuzet uzor sa novca Thebae (Phtiotis), gde je prikazan Protesilaj a iza njega predimenzionirana pulena broda u obliku zmiје. Iako je ovde sasvim drugačiji funkcionalni smisao predstave sa određenom racionalizacijom, slična ikonografska struktura predstave mogla je biti preuzeta i stavljena u drugačiji vizuelni i narativni kontekst.

Prikaz konjanika i palog neprijatelja relativno je čest u grčkoj ikonografiji klasičnog i helenističkog perioda i može se označiti kao „opšte mesto” sa brojnim i različitim mogućnostima uticaja i prožimanja. Međutim, čini se da ovde treba pokušati istražiti moguće uzore za prikaze sa pojasnih pločica. Prethodno treba definisati pitanje da li se radi o jednom ili više različitih uzora sličnog ikonografskog sadržaja. Čini se da je u pitanju ova potonja mogućnost. Po kriterijumu neposredne formalne sličnosti, hronološke sinhronosti i geografske blizine sa mogućnostima kontakata, nameću se kao uzori: prikaz na reversu novca peonskog kraja Patraosa³⁹ i završna scena sa spomenika Emilija Paula u Del-

³³ B. V. Head, *Historia numorum*, Oxford 1911, 313; SNG, Thessaly—Illyricum, 1943. Pl. 8/369 (period 230—168); H. Ceka, op. cit. 126.

³⁴ Zmiја je obavijena oko roga izobilja: B. V. Head, op. cit. 314—315; SNG Thessaly—Illyricum pl. 8/420 (period 230—168).

³⁵ P. R. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus*, I—II, Wiesbaden 1961, st. 55, T. 5/1—4, period 342—330/325.

³⁶ E. Pfuhl, *Malerei und Zeichnung der Griechen*, München 1923, 608, T. 248, 713, 778.

³⁷ A. Stipčević, *Kulturni simboli kod Ilira*, Sarajevo 1981, 47—58.

³⁸ E. Pfuhl, H. Möbius, op. cit. br. 1440; 1445, 1446, 1477. Varijantu ovog tipa sa hoplitom koji u ruci drži makedonski štit, a u desnoj ruci koplje pored oltara iznad koga se izvija zmiја nalazimo u Marvincima (B. Битракова—Грозданова, *Споменици од хеленистичкиот период во С. Р. Македонија*, Скопје 1987, 119—120, T. II/2 sa navedenom starijom literaturom).

³⁹ Za novce Patraosa uporediti: H. Gaebler, *Die antike Münzen Nordgriechenlands*, II Makedonia und Paionia, Berlin, 1935, 200 i d.; isti u *Zeitschrift für Numismatik* XXXVII, Berlin 1927, 225 i d. Ovakva predstava javlja se i na novcu nepoznatog peonskog vladara Diplaja (J. Јурукова, *Монета на непознат пеонски владар*, ИАИ XXXII, Софија 1970, 277—281). O odeći palog ratnika na Patraosovom novcu poslednji je komentarisao Ch. Le Roy, *Un règlement religieux au Létôon de Xanthos*, RA 1986/2, 290 id.

fima⁴⁰. Pretpostavljamo da je za pločicu iz Donjeg Selca preuzet ikonografski predložak sa novca Patraosa, posebno su bliske neke varvarske imitacije ovog novca, a da sličnost između prikaza sa pločice varijante A i finalne scene sa spomenika iz Delfa proističe iz parafraziranja istog uzora preuzetog iz kruga Aleksandrovih konjaničkih predstava⁴¹. Našoj predstavi najbližnja je jedna kasna replika: Aleksandar kopljem obara palog neprijatelja koji ima elipsoidni štit. (Ovo je prikaz sa reversa lokalnog makedonskog kovanja iz vremena Aleksandra Severa.)⁴² Kao moguću uzor nameću se i brojni prikazi tesalskih konjanika u borbi protiv pešaka (novci Farsale, Larise, Pelina, Parebije itd.), ali je ovde pešak drugačije postavljen i čini se da ova analogija ima samo teorijsku vrednost. Kod pločica varijante C došlo je do lokalne interpretacije uzora i izvesne iracionalizacije, jer je neprijatelj prikazan alegorično u vidu hibridne životinje, što je eliminisalo potrebu za borbeni (akcioni) stav konjanika.

Možda o ovom delu kompozicije sa pojasnih pločica, posebno o hronologiji predstave, više elemenata za zaključivanje pruža prikaz palog neprijatelja. Isti položaj ovog činioca u ikonografskoj strukturi predstave i njegov negativni odnos prema ostalim sudeonicima pretpostavio bi i njegovo konstantno značenje. Ovo je samo delimično tačno: to je konstanta samo u okviru principa konfrontacije sa ostalim sudeonicima kompozicije. Međutim, radi se o različitim neprijateljima. Naime, pre bi se moglo reći da se radi o različitim prilazima neprijatelju i nivou njegove eksplikacije. Na pločici varijante B iz Donjeg Selca, koja je najstarija, prikazani pali neprijatelj ima prilično detaljno izvedene elemente odeće i kape (kožni šlem ili neka vrsta kausije), što je verovatno autohtono stanovništvo asociiralo na konkretnog neprijatelja. Imajući u vidu širu vojno-političku situaciju na ovom prostoru u prvim decenijama vladavine Filipa V i karakter ovih objekata kojim je trebalo afirmisati makedonsko-ilirsko savezništvo, čini se da su najpogodniji neprijatelji za prikazivanje u ovom kontekstu bili Kelti.⁴³ Razlozi su višestruki: Kelti su nakon pohoda na Delfe postali sinonim za opšteg neprijatelja helenskog sveta, gde po principu singeneje treba uključiti i Ilire; zatim Kelti se kao varvari mogu u prenosnom smislu izjednačiti sa nosiocima nove opasnosti po helenski svet — Rimljanima i, najzad, opomena proistekla iz sukoba kod Delfa, gde su Makedonci gotovo poraženi zbog odbijanja savezništva sa susedima. U svetlu antirimske politike Filipa V i pokušaja da u tu koaliciju uvuče i ilirsku zajednicu, Kelti bi najpotpunije oslikavali svehelenski karakter predstojeće opasnosti i potrebu za makedonsko-ilirskim sa-

⁴⁰ H. Kähler, op. cit. 8. Iako je Metrodor izradio nacрте za ovaj spomenik prema originalnim skicama sa bojnog polja, ima znatan broj opštih mesta vezanih za stariju ikonografsku tradiciju. Inače, ovaj spomenik se povezuje sa atinskim umetničkim krugom iz perioda stagnacije.

⁴¹ Uporediti npr.: F. Winter, *Der Alexander Mosaik aus Pompeji*, Strassburg, 1909; B. Andreae, *Das Alexandermosaik*. Opus nobile 14, Berlin 1959; O. Weipert, *Alexander-Imitatio und römische Politik in republik. Zeit*, Augsburg 1972.

⁴² Npr., SNG, Macedonia III, pl. 35/1363.

⁴³ Ovu mogućnost pretpostavlja D. Rendić-Miočević, *Umetnost Ilira u antičko doba*, Simpozijum „Duhovna kultura Ilira“, Herceg-Noví 4—6 XI 1982, CBI knj. 11, 1984, 74.

vezom. Kod pločice varijante A iz Gostilja prisutna je generalizacija u prikazu neprijatelja (koga nije moguće bliže etnički opredeliti. Iz čitavog idejnog konteksta predstave, koja je u suštini antirimski obojena, moglo bi se pretpostaviti da je pali vojnik zapravo Rimljanin. Međutim, verovatno su dvojaki razlozi zbog kojih ovaj ratnik nije bliže determinisan u etničkom pogledu: zbog generalnog stava Filipa V pred kraj njegove vladavine i njegovog nasljednika Perseja da se ne zamere Rimljanima i izazovu njihovu intervenciju i zato što je makedonsko-ilirski neprijatelj u tom periodu bio heterogen te bi jedan generalizirani prikaz neprijatelja bez ikakve eksplikacije bio pogodniji za plasiranje ideje o zajedništvu. U ovom periodu prikaz Kelta, kao opšte helenskog neprijatelja, na objektima ovakvog karaktera ne bi odgovarao, jer su Skordisci i Bastarni, koji su smatrani Keltima, bili uključeni u ambiciozne vojno-političke planove Filipa V protiv Rimljana i njihovih saveznika Dardanaca, a čiju je realizaciju omela Filipova smrt 179. godine.⁴⁴ Dalja evolucija predstave neprijatelja može se evidentirati u najmlađim pločicama varijante C iz Gostilja. Tu je neprijatelj prikazan u personificiranoj formi kao hibridna životinja. Verovatno se radi o ekstremnoj stilizaciji gigantomahije sa idejom posrednog prepoznavanja neprijatelja. Na ovim pločicama, koje su nastale nakon bitke kod Pidne i imaju antimakedonski karakter, hibridna životinja bi mogla da bude metaforični prikaz makedonskog ratnika. Na mogućnost ovakve interpretacije upućuje sličan prikaz sa denara Kornelija Sisene, gde se ispod kvadrige sa Zevsom nalazi gigant Tifon. Ova predstava je evokacija na pobjedu Siseninog pretka L. Scipiona Azijagena kod Magnezije nad Antiohom III, koji je personificiran u gigantu Tifonu.⁴⁵ Slična ideja, supstitucije konkretnog neprijatelja nekim asocijativnim detaljem, prisutna je na novcu Mn. Acilijusa Balbusa, gde se ispod kvadrige sa Jupiterom i Viktorijom nalazi štitić kao aluzija na poraz Perseja kod Pidne,⁴⁶ a sa konkretnijom aluzijom i na novcu T. Kvintija Flaminija, gde su prikazani Dioskuri iznad makedonskog štita koja se odnosi na pobjedu njegovog istoimenog pretka nad Filipom V iz 198. i Flaminijeve žrtve Dioskurima prilikom njegovog proglašenja Oslobodiocem Grka (Plut. Flam. 12).⁴⁷ Međutim, kod pločica varijante C dat je metaforični prikaz neprijatelja jer konkretizacija protivnika iz sukoba 168. godine, gde su Iliri bili na strani Makedonaca, ne bi išla u prilog ilirskoj komponenti prisutnoj na ovim pločicama.

Na pojasnim pločicama javlja se još jedna kompoziciona celina, data u integralnom ili sublimiranom vidu, koja je locirana u levom kraju pločice. Za razliku od predstave palog neprijatelja, koja od inte-

⁴⁴ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 215–218; 124–128.

⁴⁵ A. Mastrocinque, *P. Cornelio Scipione Africano e la campagne di Siria, Politica e religione nel primo scontro tra Roma e l'Oriente*, Milano 1982, 102, i d.

⁴⁶ F. A. Sydenham, *The Coinage of Roman Republic*, London 1952, 61, kat. br. 498, interpretira ovu predstavu u ovom smislu, dok M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974, 293, br. 271/1, ne dovodi predstavu sa novca Mn. Acilius Balbusa u vezu sa bitkom kod Pidne.

⁴⁷ M. H. Crawford, op. cit. 291, br. 267/1.

gralnog oblika evoluirao preko generalizujuće forme do simbolične supstitucije, ovde je proces obrnut. Kod najstarije pločice varijante B na tom mestu nalazi se floralni ornament organizovan u obliku reducirane palmete; kod pločica varijante A iz Gostilja ovaj deo je oštećen i sa velikim rezervama možemo pokušati rekonstruisati ovaj detalj. Čini se da bi to mogla biti glava Meduze. Na ovakvu pretpostavku navodi nas postojanje modifikacije ovog prikaza na pločicama varijante C, gde ženska glava ima listove umesto kose, predstava Meduze na pojasnim pločicama, doduše ne ovog tipa, iz Gostilja, Ošanića, Prozora⁴⁸ i sa liburnske teritorije⁴⁹ i, najzad, princip komplementarnosti po kome bi predstavi Perseja u desnom delu pločice odgovarao prikaz Meduze u levom. Ovaj princip povezivanja poznat je na Persejevom novcu.⁵⁰ Razlozi za prikaz ženske glave sa kosom u obliku listova⁵¹ su, verovatno, dvojaki. Čini se da je osnovni razlog nastanka ove neobične antropomorfno — floralne kombinacije kao alternacije Meduzi u prisustvu božanstva na tronu na pločicama varijante C. Da bi se ukazalo na osnovni sakralni motiv u kompoziciji — božanstvo na tronu — eliminisan je sekundarni sakralni momenat — glava Meduze — i transformisan u dekorativni detalj. Drugi je razlog verovatno u tendenciji da se izbegne makedonska dimenzija u ovoj predstavi eventualnim povezivanjem Meduze i Perseja.

Identifikacija ženskog božanstva na tronu sa pločica varijante C predstavlja posebnu teškoću. U jednoj šematizovanoj i nevešto izvedenoj predstavi definisati jasan sakralni princip i ime božanstva čini se beskorisnim naporom. Međutim, može se ukazati na pravce kojim je moguće, bar delimično, identifikovati ovo božanstvo. Božanstvo sedi na tronu, u desnoj ruci drži pticu, a u levoj skiptar (?) ili baklju (?)⁵²; ispod trona je prikazan pas. Božanstvo je obučeno u dugi naborani hiton, a na glavi ima neku vrstu kape ili jako stilizovanu frizuru sa pundom na zatiljku. Visok stepen stilizacije predstave ne dozvoljava zaključivanje o starosnoj dobi božanstva: vitka figura pre ukazuje na mlade božanstvo nego na božanstvo tipa matrone. Atributi bi mogli biti polazne premise u identifikaciji božanstva, mada su prilično opšteg karaktera. Ptica u ruci božanstva podseća na završetak Artemidinog signuma sa ptičijom proto-

⁴⁸ Đ. Basler, op. cit. grob 30, T. VII, st. 29; Z. Marić, GZM XXVII—XXVIII, 1973, 257—260; isti, GZM XXIX, 1974, 35—38; Š. Ljubić, op. cit. st. 136—137, t. 5/L—3.

⁴⁹ Primerak iz Podgrađa (I. Marović, *Nekoliko neobjelodanih srebrnih predmeta sa liburnskog područja u Arheološkom muzeju u Splitu*, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb 1970, 267—269, sl. 1, T. I—II).

⁵⁰ Imamo u vidu novce sa predstavom glave Meduze u središnjem delu makedonskog štita.

⁵¹ Sličnu kombinaciju antropomorfnog i floralnog ornamenta nalazimo na tračkoj teritoriji: srebrni nadgrudnik iz Maltepea kod Mezeka — glava žene sa kosom u vidu listova (oko 350 god. Ив. Венедиков—Т. Герасимов, *Тракијското изкуство*, Софија 1973, 230) i Nesembra (zlatna agra sa predstavom ženske glave sa krilima i listovima-sredina III veka — Ив. Венедиков—Т. Герасимов, op. cit. 221).

⁵² Na crtežu kod Đ. Baslera, op. cit. t. XXIII i XXX dobija se utisak da se leva ruka nalazi na naslonu trona. Međutim, na fotografiji sa T. XXXIII/3 čini se da božanstvo ima uzdignutu ruku sa nekim objektom u njoj!

mom na vrhu⁵³ (čini se da je ovde u pitanju reducirani signum — vide se ostaci standarte), a prisustvo psa takođe bi moglo indicirati na Artemidinu kultnu sliku ili na prikaze njene hipostaze Atalante. Ako je prethodni nivo rekonstrukcije predstave valjan, onda bi sporni detalj u levoj ruci mogla biti baklja koja se sreće kao Artemidin atribut.

Inače, ovaj prikaz božanstva na tronu podseća na prikaz Artemide sa psom iz Fidijskog umetničkog kruga.⁵⁴ Međutim, čini se da je ovaj uzor blizak po kompozicionom rešenju i sadržaju suviše hronološki udaljen. Formalno, po osnovnoj ikonografskoj šemi, ovaj prikaz podseća na predstavu Zevsa na tronu sa orlom u levoj i skiptrom u desnoj ruci sa makedonskog novca. Moguće je, da se ovom opšte poznatom šemom, koja je već imala arhitijski karakter, fiksirao jedan ikonografski model čije se transformacije mogu racionalizovati konkretnim sakralnim sadržajem. U svetlu bližih i neposrednih analogija u ikonografskom, hronološkom i geografskom pogledu, zanimljivi su prikazi Demetre na tronu sa skiptrom (ili bakljom) u levoj i pticom (?) u desnoj ruci na novcu Pira⁵⁵, Dodone sa novca epirske republike, i posebno Etolije ili Atalante sa novca Etolskog saveza i prstenju iz Momišića i Gostilja. Zajednički elementi sa predstavom božanstva na novcu Etolskog saveza su pozicija na tronu, ratnički karakter, a idejno povezivanje se može izvesti preko činjenica da postoji sakralni dublet Etolija-Atalanta i da se Atalanita smatra jednom od hipostaza Artemide⁵⁶. Na prstenju iz Momišića⁵⁷ i Gostilja⁵⁸ prikazano je žensko božanstvo na tronu u središnjem delu, a sa strane poddimenzionirane muške figure — ratnici, dakle reducirana slika sa pojasnih pločica varijante C. Izgleda da je na prstenu iz Momišića dat, sa velikom stilizacijom, prikaz Atine⁵⁹, a na prstenu iz Gostilja možda

⁵³ Ovakav detalj javlja se na novcu Leuke (Akarnanija)/SNG, Epirus-Acarnania, 1943³, Pl. 9/377—384, posle 167; zatim na novcu Hersonesa-Artemida sedi na tronu i drži skiptar koji se završava ptičijom protomom (B. A. Анохин, *Монетное дело Херсонеса*, Киев, 1977, t/VII (95—105, period 250—230); zanimljiv je prikaz na novcu Todusa (ili Todillusa), gde je ispod bige sa Dijanom dat monetarov monogram sa pticom na slovu T, tako da se dobija utisak standarte sa protomom ptice (M. A. Sydenham, op. cit. 345; M. H. Crawford, op. cit. 141/1); izgleda da je božanstvo ovog tipa registrovano u Amantiji (S. Anamali, *Amantia*, Iliria II, 1972, T. XV/3), Dimale (B. Dautaj, *La cité illyrienne de Dimale*, Iliria II 1972, 165, pl. VIII/1—2).

⁵⁴ T. von Scheffer, *Die Kultur der Griechen*, London 1938, sl. 184, oko 420, vezuje se sa Fidijsku školu; božanstvo sedi na tronu; ispod trona pas.

⁵⁵ Npr., SNG, Epirus-Acarnania, 1943, pl. 3/98; možda je ovaj prikaz poslužio kao uzor za predstave ovog tipa na prstenju (F. H. Marshall, *Catalogue of the Finger Rings*, London 1907, 1062, 1050); za prstenje ovog tipa up. J. Boardman, *Papers of the Brit. School at Rome* 34 (n. s. 21), 1966, 6 i d.

⁵⁶ Prisustvo Artemide i Etolije na novcu Epirske lige (npr., SNG, Aetolia-Euboea, pl. I/8, 9); na kasnijim replikama Atalanta na tronu, poput Artemide na klasičnim uzorima, ispod trona pas (npr., sarkofazi sa temom Meleagrova smrt — R. Bianchi-Bandinelli, *Rom, das Ende der Antike*, München 1971, sl. 48).

⁵⁷ О. Велимировић-Жижич, *Налаз у Момишићима*, Старица XV—XVI, 1964—65 (1966), str. 204, sl. 37.

⁵⁸ D. Basler, op. cit. grob 10, T. II; sličan prikaz i na T. XXX/5 (slučajan nalaz).

⁵⁹ Dosta visok stepen stilizacije kod ove predstave navodi na mogućnost da se radi o ornitomorfnom božanstvu. Međutim, čini se da je to posledica neveštog prikaza paragnatida korintskog šlema. Uzgred, smatramo da interpretacija ovog prikaza od strane F. Felgenhauera (*Gemmenabdrücke als Verzierung auf La Tene—Keramik*, JÖAI 55, Beib., 1984, 171—72) ne stoji.

možemo računati sa predstavom Artemide, pogotovo što se u okviru ove kompozicije pojavljuje i ptica. Inače, sličan način stilizacije Artemidinih portreta, kao kod pojasnih pločica varijante C, srećemo na novcu Tasosa iz perioda rimske dominacije, na novcu epirske republike, Damastiona, itd.⁶⁰. Znatna sličnost među ovim prikazima verovatno je posledica istog nivoa stilizacije zajedničkog uzora.

Značajno prisustvo Artemidinog kulta kod Ilira potvrđeno je u različitim vidovima i materijalizovanim manifestacijama. Posebno je značajna činjenica da se Artemida javlja na reversima novca (Lisos, Gencije, Balajos), što pretpostavlja visok stepen institucijalizovanosti ovog kulta na ilirskom prostoru⁶¹. Prisustvo Artemide na pojasnim pločicama varijante C, sa jedne strane može se posmatrati kao izraz ilirskog kulturnog entiteta, a sa druge kao element ilirsko-rimskog približavanja kroz poznato idejno i ikonografsko jedinstvo Artemide (Dijane) i Rome. Tendenciju rimsko-ilirskog zbližavanja na pločicama varijante C nalazimo u eliminaciji elemenata vezanih za makedonsko-ilirsko savezništvo prisutnih kod pločica varijante A i B; prikaz neprijatelja u personificiranom obliku gde se posrednim putem može prepoznati detalj bitke kod Pidne, oblik šlema koji ima karakteristike severoitalskih šlemova i štita, koji je verovatno ilirski, i prikaz dva konjanika kao asocijacija na prikaz Dioskura⁶², koji su, prema tradiciji, pomogli Rimljanima u bitci kod Pidne⁶³.

Analiza pojedinih detalja, kao i predstava u celini, sa pojasnih pločica pokazuje da one imaju izrazito propagandni karakter. Posmatrani sa tog aspekta, mnogi detalji predstave postaju razumljivi i lakše se uklapaju u logičnu celinu. Pojasne pločice varijante A i B imale su za cilj da afirmišu ideju makedonsko-ilirskog zajedništva poštovanjem načela syngenea, dok se kod pločice varijante C javlja ideja ilirsko-rimskog približavanja ili rimskog uticaja. U relativnom hronološkom odnosu mogu se postaviti u ovom nizu: najstarija je pločica varijante B, zatim A, a najmlađe varijante C. U pogledu apsolutne hronološke vrednosti⁶⁴, čini se da pločicu varijante B možemo datovati na početak vladavine Filipa V, pločicu varijante A na kraju vladavine ovog makedonskog kra-

⁶⁰ Npr., SNG, Thrace II, pl. 21/1060; SNG, Epirus—Acarnania pl. 3/135; SNG, Thessaly—Illyricum, pl. 11/559.

⁶¹ S. Islami, *Studia Albanica* 1966/1; Isti, *Iliria* II, 1972 (tip VII/posle 186/ i tip XI/181—168/; D. Rendić-Miočević, *Ballaos et Pharos*, Arch. Jug. V, Beograd 1964, 83 i d.; isti, *Prilog emisijama srebrnog novca ilirskog kralja Baleja*, Numizm. vijesti XIV/25, Zagreb 1967, 1 i d.; *Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, VAM, 3 ser. VI—VII, 1972—73, Zagreb 1973, 260 i d.

⁶² Na pojedinim prikazima Dioskuri imaju loptasti detalj na vrhu kape; ovaj detalj uočljiv je na predstavi Dioskura sa pojasne pločice iz Prozora (Š. Ljubić, op. cit.). O izvesnim elementima povezanim sa kultom Dioskura na pojasnim pločicama trapezastog oblika iz Gostilja, Ošanića i Prozora uporediti A. Јовановић, op. cit. 51 i d.

⁶³ Cicero ND III, 11; Valerius Maximus I, 8, 1; Florus I, 28 (II, 12) 14.

⁶⁴ Grobovi 119 i 126 sa nekropole u Gostilju pripadaju fazi I prema periodizaciji M. Garašanina, koja obuhvata period od kraja III veka do oko 160. godine (M. Garašanić, *Die spätereisenzeitliche Nekropolen vom Typ Gostilj im La-beatenlande*, Godišnjak CBI XI (9), Sarajevo 1973, 17).

lja ili tokom vladavine Perseja,⁶⁵ a varijante C neposredno nakon bitke kod Pidne.

Prisustvo ovih prikaza na pojasi i pločicama posledica je činjenice da pojas ima značajnu ulogu u naglašavanju statusa pojedinaca u okviru zajednice i afirmaciji vlasti koju taj status pretpostavlja⁶⁶.

Zusammenfassung

EIN BEITRAG ZUR ERFORSCHUNG DER GÜRTELPLATTEN VOM ILLYRISCHEN RAUM

Auf den hellenistischen Nekropolen in Gostilj (15 km südlich von Titograd, Montenegro, Jugoslawien), in Donje Selce (Dolne Selce, Podgradec, südwestliches Ufer des Ohrider Sees, Albanien) wurden einige Gürtelplatten aus Silber, Bronze und Blech mit den Figuraldarstellungen entdeckt.

Das Grunddilemma um die Weise der Interpretation der Darstellungen auf diesen Gürtelplatten geht aus der Frage heraus, ob sie kulturellen oder historischen Charakters sind.

Wir nehmen an, dass diese Darstellungen eigentlich mythologisch—historische Bilder von einer unmittelbaren historischen Aktualität darstellen. Ihre historische Rationalisierung gründet auf verschiedenartigen Formen von Beziehungen zwischen den Mazedonischen Königreich, Illyrischem Reiche und der Stadt Rom vom Ende des III und vom Anfang des II Jahrhunderts vor u. Zeitrechnung.

Auf Grund der Unterschiede in einzelnen Details auf diesen Darstellungen und auf Grund ihrer Chronologie haben wir drei Varianten dieser Objekte ausgesondert.

A-Variante. In diese Variante haben wir fragmentarische Platten aus Bronze, und zwar aus dem Grab 126 der Nekropole in Gostilj (Abb. 1/a, b) eingereiht.

Das Zentralmotiv der Darstellung auf dieser Platte ist ein Reiter mit einem gefallenen Feind unter dem Pferd. In der emporgehobenen rechten Hand hält der Reiter ein Sichelschwert (Harpe). Den Reiter von dieser Darstellung könnten wir mit Perseus identifizieren. Für die Interpretation dieser Darstellung in unserem Beispiel ist es nicht von Bedeutung, ob der Perseus der mythische Begründer der mazedonischen Dynastie, oder der mazedonische König Perseus, Sohn Philip V dargestellt worden ist. In beiden Fällen wird dasselbe Ziel erreicht: die Verherrlichung des mazedonischen königlichen Hauses. Vor dem Reiter wurde ein Fußgänger mit dem mazedonischen Schild und der Lanze dargestellt. Der gefallene Feind unter dem Reiter ist eine Folge der gemeinsamen Aktion von Reitern und Fußgän-

⁶⁵ Znakovi povećanja makedonske vojne i političke moći nakon poraza kod Kinoskefale, mogu se pratiti tek od 186—5. godine (up. *The Cambridge Ancient History*, vol. VIII, 246 i d.). Čini se da je ovaj period terminus ante quem za nastanak ovih pločica. Zanimljiv je, mada u geopolitičkom pogledu nedovoljno jasan, podatak kod Livija (XLII, 36, 8—9) da je Persej, preko svojih izaslanika, intervenisao u rimskom senatu zbog prebacivanja rimske vojske „u Makedoniju“ 171. godine. Rimska vojska se tada, zapravo, nalazila na ilirskom primorju i protivrečnost se možda može pomiriti tadašnjim savezništvom Makedonaca i Ilira i uspostavljanjem nekakvog makedonskog „protektorata“. Za aspekte ovog Livijevo podataka uporediti F. Papazoglu, *O pojmovima „Epir“ i „Ilirija“ u poznorepublikansko doba*, Godišnjak CBI XIII (11), Sarajevo 1976, 202.

⁶⁶ O pojasu kao statusnoj paradigmi uporediti: М. Гарашанин, *Налаз првог гвозденог доба у Мраморцу и проблем Илира у Србији*, Музеји 2, 1949, 126—136; F. Stare, *Dekoracija pravokutnih pasnih spon na Kranjskem*, AV III/2, Ljubljana 1952, 173—209; J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Diss. et Mon. VII, Beograd 1968, 62 i d.

gern. Bis zu gewisser Folgewidrigkeit in der Darstellung der Synergie von Reitern und Fussgägern—man gewinnt auf dem ersten Blick den Eindruck ihrer antagonistischen Lage—kam man wegen der Suspension des Musterbildes. Nämlich, es scheint, dass die Szene des dem Falle des feindlichen Soldaten vorhergehenden Kampfes eliminiert worden sei.

Auf dieser Platte wurden eine grosse Schlange und ein Falke dargestellt, heraldisch in bezug auf die Achse der Reiter-Darstellung (Perseus) gebracht. Wir nehmen an, dass diese Flügelmittglieder Substitutionen von Harmonia, einer bedeutungsvollen Persönlichkeit aus der illyrischen mythischen Geschichte (Schlange) und von Zeus (Falke) darstellen. Diese zwei Symbole werden durch die Idee der gemeinsamen Herkunft (Syngeneia) der Mazedonier und Illyrier verbunden, und diese Herkunft kann nur durch Harmonia und Perseus ausgeführt werden, deren Genealogie mit Zeus verbunden wird.

B-Variante. Dieser Variante gehört die silberne Platte aus Donje Selce (Abb. 2). Auf dieser Platte befinden sich auch die Darstellungen des Reiters und des Fussgängers in derselben Position wie auf der Platte der A-Variante. Jedoch ist hier ihre gemeinsame Aktion unzweifelhaft: sowohl der Reiter als auch der Fussgänger haben dieselbe Form des Helmes (griechisch—illyrischer Helm) und des Schildes (mazedonischer Schild). Unter dem Reiter wurde auch der gefallene Feind mit einer anderen Art des Helmes und Gewandes dargestellt, der also demgemäss einer anderen ethnischen Angehörigkeit zuzuschreiben ist. Die Kombination des griechisch—illyrischen Helmes und mazedonischen Schildes ist im Sinne der Grundidee des Bündnisses der Mazedonier und Illyrier, die auf diesen Platten anwesend ist. Dieselbe und durch gleiche Symbole manifestierte Idee ist auch auf den Münzen von Scodra, Lissos und vom illyrischen König Gentius anwesend. Auf dieser Platte wurde die Idee des Bündnisses auch durch die Anwesenheit der Schlange, dieses traditionellen Symbols der Illyrier sowie auch durch einen Löwen unter dem zweiten Reiter, einer der ikonographischen Projektionen der mazedonischen Staatlichkeit potenziert (vergleiche Löwendarstellungen auf den Münzen der mazedonischen Herrscher).

C-Variante. In diese Variante haben wir zwei fragmentarische silberne Exemplare aus Gostilj (Grab 119 und Quadrat D-3) (Abb. 3/a,b) eingereiht. Auf diesen Platten wurden zwei heraldisch in bezug auf den Fussgänger gebrachte Reiter schematisch verdeutlicht (Rekonstruktion der fragmentarischen Details nach der integralen Darstellung von der B-Variante-Platte). Die Reiter und Fussgänger haben die Helme und Schilde von derselben Form. Sorgfältige Stilisierung von Details erlaubt keine genaue Bestimmung der Herkunft der dargestellten Schilde und Helme; sie ähneln den norditalischen Objekten dieser Art. Unter einem der Reiter wurde ein hybrides Tier—die Personifikation des Feindes—, vielleicht ein sublimiertes Bild der Gigantomachie dargestellt. Auf dem rechten Ende der Platte wurde eine weibliche Gottheit auf dem Thron mit einem Vogel in der Hand und mit einem Hund vor dem Thron dargestellt. Wir nehmen an, dass es sich dabei um die Darstellung von Artemis oder um ihre Hypostase Atalante handelt. Artemis übt eine bedeutende Rolle in der illyrischen Religion aus (vergleiche die Münzen von Lissos, Gentius, Balaos). Auf dem beschädigten Teil der Platte war, allem Anschein nach, eine Schlange, wie im Falle der Platten der A- und B-Variante. Zum Unterschied von den Platten der vorherigen Varianten es gibt auf den C-Variante-Platten keine mazedonischen Elemente. Zum Gegenteil, diese Darstellung hat mehr Elemente, die auf römisch—illyrische Annäherung hinweisen. Illyrische Elemente auf diesen Platten wären die Darstellung der Artemis auf einem und wahrscheinlich der Schlange auf dem anderen Ende, während die zwei Reiter durch die Assoziation mit den Dioskuren, durch die Form des Helmes sowie auch durch die suspendierte Darstellung der Gigantomachie (wie, z.B., auf den Münzen Cor. Sisen.) auf römische Einflüsse hinweisen.

*

Im Rahmen der Beschlüsse nehmen wir an, dass die Darstellungen auf den Platten der A- und B-Variante die Idee der Allianz der Mazedonier und Illyrier bezeichnen. Der Inspirator dieser Idee ist der mazedonische König Philip V, und im Grunde der Idee liegt die paläohistorische Tradition der genealogischen Verbindung zwischen der illyrischen und mazedonischen Dynastie über Harmonia und den Helden Perseus und ihrer Verbindung mit Zeus. Die Insistierung auf

diese Allianz und auf sonst unsichere Beziehungen zwischen den Mazedoniern und Illyriern ist eine Folge der antirömischen Politik Philipps V, der versucht hat, auch das Illyrische Königreich in seine Koalition einzuziehen. Unserer Meinung nach konnte die älteste B-Variante etwa um 219 vor u. Zeitrechnung entstehen, als Philip V den illyrischen König Scerdilaidas in seinen allgemeinen hellenischen Bund eingeschlossen hatte, oder um das Jahr 207, als Philip V in bezug auf Leukophryenas Spielen der Magnesia am Mäander auf die Bedeutung des illyrischen Raumes in der mazedonischen allgemeinhellenischen Politik hingewiesen und als Illyrier an der Schlacht bei Mantinea an der Seite von Philips Verbündeten gegen prorömische Stadt Sparta teilgenommen hatte. Auf diesen Platten sind in demselben Mass sowohl mazedonische (Schild, Löwe) als auch illyrische (Helm, Schlange) Elemente vertreten. Der gefallene Feind könnte als ein Kelte bezeichnet werden. Es handelt sich um metaphorische Darstellung des Kelten als gemeinsamen hellenisch—mazedonisch—illyrischen Feindes in bezug auf den keltischen Heereszug gegen Delphi aus dem Jahre 279 vor u. Zeitrechnung mit der Anspielung auf die neue gemeinsame Gefahr vor Rom.

Die A-Variante-Platte gehört, allem Anschein nach, dem Zeitraum vom Ende der Herrschaft Philipps V, oder vielleicht vom Anfang der Herrschaft seines Sohnes Perseus an, d.h. der Zeit des Wiederaufstieges des mazedonischen Königreiches. Deshalb ist es selbstverständlich, dass Perseus die Hauptdarstellung ist, während die heraldischen Symbole der Schlange und des Falken nur mittelbar auf die mazedonisch—illyrische alte Herkunft (Syngeneia) hinweisen. Der gefallene Feind ist nicht im ethnischen Sinne expliziert, es stellt jedoch personifizierte Darstellung des römischen Soldaten dar.

Die jüngsten Platten sind jene der C-Variante. Sie stammen aus der Zeit unmittelbar nach dem mazedonisch—illyrischem Zusammenbruch aus dem Jahre 168 vor u. Zeitrechnung. Auf diesen Platten fehlen jene Elemente, welche die mazedonische Komponente indizieren könnten. Diese Komponente wurde durch die römische ersetzt (Typus des Helmes, Reiterpaar, Darstellung der reduzierten Gigantomachie). Diese Platten mit den Darstellungen, in welche sowohl römische als auch illyrische Elemente integriert wurden, stellen die Verkörperung neuer römisch—illyrischen Verhältnisse nach dem Diktatoren Lucius Aemilius in Scodra aus dem Jahre 168 vor u. Zeitrechnung dar.

*

Das ikonographische Vorbild für das zentrale Motiv auf den Platten der A- und B-Variante, — der Reiter und der gefallene Feind —, wurden von den Münzen des päonischen Königs Patraos oder, was wahrscheinlicher ist, von einer der Reiterstatuen Alexander des Grossen übernommen. Die Ähnlichkeit mit der Schlusszene auf dem Denkmal des Aemilius Paulus aus Delphi ist eine Folge der Antizipation desselben Vorbildes.

Unserer Meinung nach wurden solche Gürtel den angeseheneren illyrischen Persönlichkeiten, wahrscheinlich nach der militärischen Hierarchie als Preis zuerkannt, weil der Gürtel für Statussymbol gehalten worden war.

PRVI REZULTATI PALEODEMOGRAFSKE ANALIZE O SREDNJOVEKOVNOJ NEKROPOLI VINČA — BELI BREG

ŽIVKO MIKIĆ, EVGENIJE HOŠOVSKI
UDC 903.5(497.11) : 569.9 + 572 : 312 „04/14”

Apstrakt. U prilogu su interpretirani prvi rezultati paleodemografske analize srednjovekovne nekropole Vinča — Beli breg. Korišćeni su skeletni ostaci 656 individua, od kojih su 387 bile individue sa završenim telesnim razvojem (preko 20 godina života). Pokazalo se da je prosečna dužina života iznosila oko 39 godina, da je odnos muškaraca i žena bio 2 : 1, da su žene u proseku rađale po 4 živa deteta i da su ih rađale svakih 3,4 godine, da 1/4 ukupnog broja dece nije preživljavala 5 godina starosti, s tim što je smrtnost bila velika i posle 30. godine, da je prosečnu generaciju u srednjovekovnoj Vinči činilo između 190 i 228 stanovnika (ili 32/33 porodice).

Arheološko nalazište u Vinči pored Beograda, na samoj obali Dunava, najviše je poznato po svojim neolitskim stratumima¹. Međutim, ono nije korišćeno samo u praistoriji pretežno kao stanište, nego i u srednjem veku kao nekropola. Prema grobnim priložima ta nekropola, iskopavana tokom poslednjih desetak godina, datuje se u period između IX i XIV veka². Do sada je arheološki istraženo blizu hiljadu grobova, od oko 3 hiljade koliko se procenjuje da ih nekropola ukupno sadrži. Antropološka analiza skeleta je obavljena, tako da se već mogu interpretirati i prvi rezultati, što je i cilj ovog priloga.

Antropološku strukturu ovog srednjovekovnog stanovništva činila su najverovatnije 3 bioantropološka tipa: arhaični leptodolihomorfni tip, koji se vezuje za slovensko poreklo, dinarski planokcipitalni i svakako brahikrani tip, koji se može smatrati autohtonim jer je formiran još u protoistorijskom periodu, kao i treći, dinaroidni tip, koji karakterišu elementi planokcipitalije i brahikranije u manjoj meri, s tim što njegovo biogenetsko poreklo još nije sasvim tačno definisano, a eventualno dolazi

¹ M. Vasić, *Praistorijska Vinča*, I—IV, Beograd, 1936.

² G. Marjanović-Vujović, *Vinča, Beli Breg — srednjovekovna nekropola*, Arheološki pregled 22, Beograd, 1983.

u obzir da se razmotri njegov nastanak kao posledica mešavine prethodna dva tipa³. Treba dodati da je na ovoj nekropoli konstatovano i prisustvo mediteranskog i mongoloidnog tipa u sasvim malom broju.

S obzirom na obimnost podataka koji su dobijeni antropološkom analizom ovog vrlo brojnog srednjovekovnog skeletnog materijala, moguće su već prve demografske procene karakteristične za populaciju koja se koristila nekropolom na Belom bregu u Vinči. U cilju utvrđivanja prosečne dužine života, strukture inhumiranih po polu i starosnim grupama, veličine prosečne generacije, očekivanih godina starosti i dužine života, verovatnog preživljavanja novorođenčadi određene starosne grupe, broja i veličine porodice, kao i stope mortaliteta, korišćeni su skeletni ostaci 656 individua, od koje su 387 skeleti individua sa završenim telesnim razvojem (preko 20 godina života).

Određivanje starosti inhumiranih je vršeno istovremeno na osnovu više parametara po opšte prihvaćenim kriterijumima u fizičkoj antropologiji. To su: stanje denticije, atricija zuba molara, okoštavanje epifiznih fuga dugih kostiju, stepen obliteracije lobanjskih šavova i, u izuzetnim slučajevima, kompaktnost mase spongioze u glavama femura i humerusa uz pomoć rendgenskog snimanja. — Svi ovi kriterijumi su dogovoreni na skupu evropskih antropologa u mađarskom gradu Szarospáták 1978. godine⁴. Određivanje polne pripadnosti skeleta je obavljeno prema istom metodološkom dogovoru, tako da se razlikuje 5 kategorija. — Robustan muški pol (+2), umeren muški pol (+1), neutvrđen pol (0), umeren ženski pol (—1), gracilan ženski pol (—2).

Za navedena demografska izračunavanja korišćeni su elementi monovariabilne statistike⁵. Na prvom mestu, to je prosečna individualna starost (IS), koja se izračunava prema obrascu

$$IS = \frac{S_x}{I},$$

gde je S_x ukupan broj godina svih skeleta, a I ukupan broj skeletnih individua.

Očekivane godine starosti (E_s) određene su na osnovu obrasca

$$E_s = \frac{S_x - S_n}{I_n},$$

gde je S_n ukupan broj godina za određeni uzrast, a I_n ukupan broj skeletnih individua za određen uzrast, odn. starosnu grupu.

³ Ž. Mikić, *Prvi rezultati biostatističke antropološke obrade srednjovekovne nekropole u Vinči*, Godišnjak Muzeja grada Beograda, Knjiga XXXII, Beograd 1985, 79—83.

⁴ D. Feremach, — I. Schwidetzky, — M. Stloukal, *Empfehlungen für die Geschlechts- und Altersdiagnose am Skelet*, HOMO XXX/2, 1979, 1—32.

⁵ B. Petz, *Osnovne statističke metode*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1985.

Očekivana dužina života (E_v) dobivena je prema obrascu

$$E_v = V_s - IS_n,$$

gde IS_n označava prosečne godine prethodne starosne grupe.

Procena broja stanovnika koji su se koristili nekropolom na Belom bregu u jednoj generaciji (P), po starosnim grupama i prema polu, vršena je na osnovu obrasca

$$P = \frac{I \cdot IS}{t},$$

gde je t vreme korišćenja nekropole. Pošto su moguće greške u proceni dužine korišćenja nekropole, vršena je i korektura u cilju dobijanja što pouzdanijeg broja stanovnika po generacijama (P_k), i to

$$P_k = P \pm k, \text{ gde je } k = \frac{1}{10} \cdot t.$$

Stopa mortaliteta (Mt) na 1 000 individua u pojedinim starosnim grupama izračunavana je na osnovu sledećeg obrasca

$$Mt = \frac{P_1 - P_2}{P_1} \cdot 1000,$$

gde $P_{1,2 \dots n}$ označava broj stanovnika koji je doživeo određenu starost u karakterističnoj starosnoj grupi.

Razlike u prosečnim godinama starosti i njihove standardne devijacije, tj. učestalost umiranja u pojedinim starosnim grupama muškaraca odnosno žena, na kraju su testirani i t-testom.

U određivanju osnovnih demografskih karakteristika pošlo se od pretpostavke da je na ovoj nekropoli bilo sahranjeno ukupno 3 000 individua i da je nekropola korišćena tokom 400 (± 40 godina). Dobijeni podaci se odnose na vremenske periode i uslove kada nije bilo značajnijih migracija stanovništva na ovom području.

Struktura polova i prosečna starost inhumiranih na nekropoli Beli breg prikazane su na tabeli I. Proizilazi da oko 60% svih skeletnih ostataka pripada uzrasut kod koga telesni razvoj nije završen, od čega trećina pripada uzrastu do 3 godine starosti. Broj individua iznad 12 godina starosti je značajno niži nego u bilo kom drugom uzrastu posmatrane populacije. Pri analizi grafikona I, na kome je prikazana učestalost skeletnih nalaza dece, zapaža se značajno manji broj inhumacija u uzrastu novorođenčeta, odn. dece do 3 godine starosti nego što se može očekivati. Ovo bi se moglo objasniti slabom očuvanošću skeletnih ostataka dece, odn. da jedan broj individua u najmlađem životnom uzrastu nije bio identifikovan prilikom arheoloških iskopavanja. Korigovana procena perinatalne, neonatalne i smrtnosti dece u prvim godinama života za ovu populaciju se ne može dati, ali se okvirno procenjuje da je učestalost neonatalnih skeleta veća za 8 puta, tj. u prvoj godini za 20%, a u drugoj i trećoj godini je veća za 30% od konstatovane. Analizom inhumiranih skeletnih individua pokazalo se da je, pored visoke neonatalne smrtnosti,

TABELA I

STAROSNA STRUKTURA INHUMIRANIH NA NEKROPOLI
BELI BREG — VINČA

Starosna grupa	Muški pol br.	(m) ‰	Ženski pol br.	(ž) ‰	Ukupno* br.	‰	t-test (m : ž)	p
0—5					150	22,86		
6—11					74	11,28		
12—15					32	4,87		
16—20					13	1,98		
21—25	41	16,66	12	9,37	62	9,45	2,0804	<0,05
26—30	23	9,34	23	17,96	46	7,01	2,2291	<0,05
31—35	39	15,85	17	13,28	56	8,53	0,6788	NS
36—40	36	14,63	25	19,53	62	9,45	1,2194	NS
41—45	38	15,44	15	11,71	54	8,23	1,0195	NS
46—50	24	9,75	18	14,06	43	6,55	1,1946	NS
51—55	24	9,75	5	3,90	30	4,57	2,2941	<0,05
56—60	3	1,21	4	3,12	7	1,06	1,1319	NS
61—65	14	5,69	8	6,25	22	3,35	0,2154	NS
66 i više godina	4	1,62	1	0,78	5	0,76	0,7506	NS
Ukupno	246	100	128	100	656	100		
Prosečna starost								
— uzrast od 0—20 godina								
— uzrast stariji od 21 godinu								
— ukupno								
			39,10 ± 11,57	39,56 ± 10,76		7,18 39,25	0,3821	NS
						25,33		

* Sa individuama neutvrđenog pola.

NS = statistički nije značajno

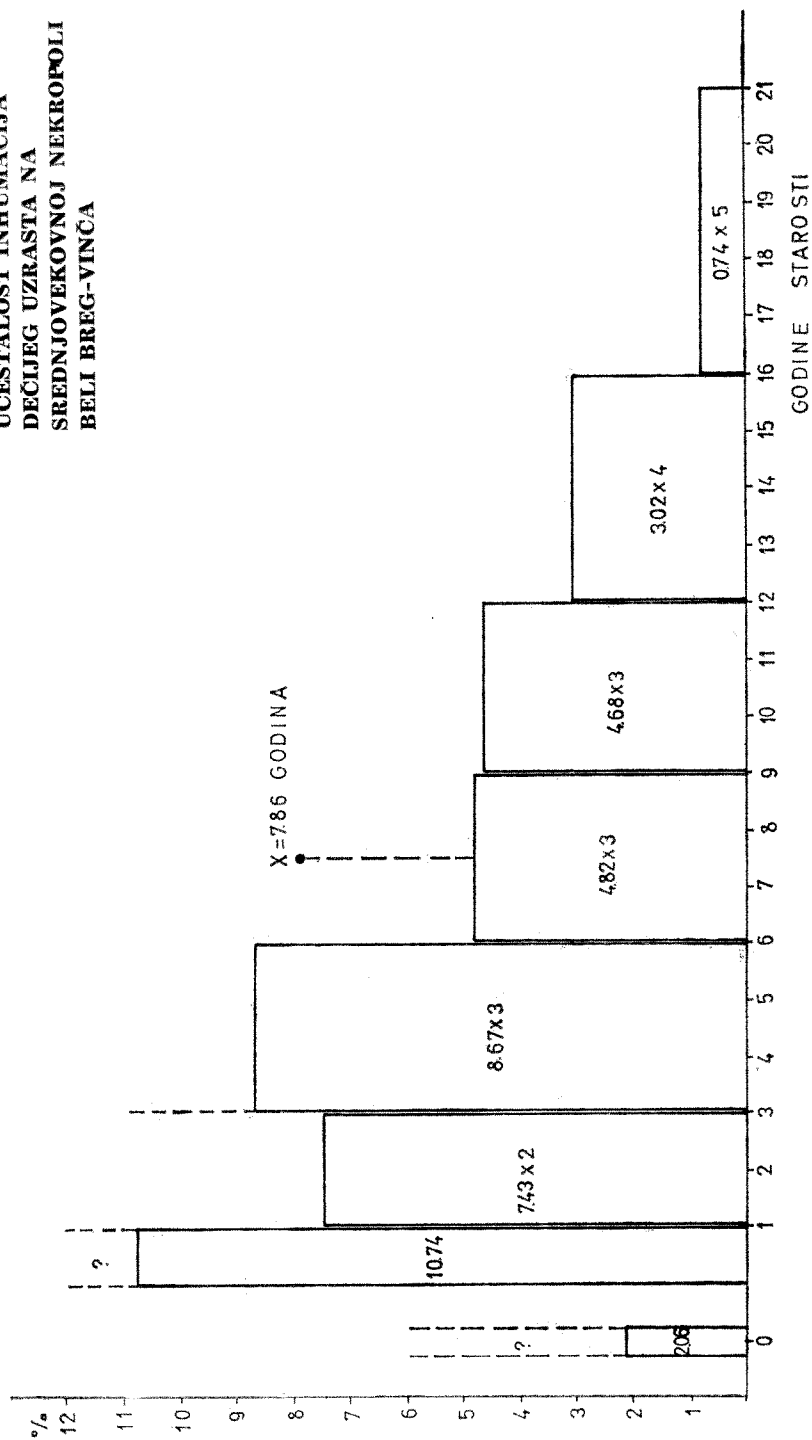
p = nivo statističke značajnosti

na nekropoli Beli breg prisutna i visoka smrtnost stanovništva iznad 35 godina života.

Na 374 skeleta odraslih osoba sa završenim morfološkim razvojem kostiju (preko 20 godina života) bilo je dovoljno očuvanih elemenata za utvrđivanje pola. Utvrđeno je da je odnos polova 2 : 1 za muški pol. Ne postoje nikakvi objektivni razlozi da se eventualno razmotri pitanje veće smrtnosti individua ženskog pola u dečjem uzrastu, i to u tolikoj meri da bi se u kasnijim starosnim grupama pojavila ovako velika disproporcija polova. Značajno veći broj muškaraca na ovoj nekropoli, u odnosu na ženske skelete, mogao bi se objasniti eventualnim doseljavanjem muškaraca na ovo područje iz strateških razloga. Tu pretpostavku za naseljavanje većeg broja muškaraca potkrepljuje i činjenica da je konstatovan veoma mali broj žena u odnosu na muškarce unutar antropološkog tipa sa tipičnim dinarskim karakteristikama. Otuda bi se moglo pretpostaviti da je leptodolihomorfni slovenski antropološki tip (sasvim uslovno rečeno) u periodu srednjeg veka bio brojniji i svakako u predominaciji, a da je brahikrani dinarski antropološki tip kasnije sukcesivno pridolazio, što je za posledicu moglo imati stvaranje jednog antropološkog tipa ljudi sa mešovitim i kombinovanim morfološkim karakteristikama ova dva osnovna tipa srednjovekovnog stanovništva.

GRAFIKON I

UČESTALOST INHUMACIJA
DEČIJEG UZRASTA NA
SREDNJOVEKOVNOJ NEKROPOLI
BELI BREG-VINČA

Prosečna dužina života inhumiranih u srednjovekovnoj nekropoli Beli breg u skladu je sa vremenski komparabilnim susednim populacijama i iznosi 25,33 godine pri direktnom izračunavanju, odn. 25,57 godina pri preciznom statističkom proračunavanju. Prosečna dužina života u doba X/XII veka na teritoriji Mađarske, izračunata na nekoliko dobro dokumentovanih skeletnih serija, iznosila je 28,7 godina⁶. Rezultat dobijen na srednjovekovnim nekropolama u Čehoslovačkoj kreće se oko 30 godina, s konstatacijom da broj inhumacija u uzrastu ispod 20 godina života varira između 31% i 53%⁷. Prema rezultatima novijih antropoloških istraživanja srednjovekovnih slovenskih nekropola u Čehoslovačkoj, prosečna dužina života je bila nešto niža nego na nekropoli na Belom bregu. Konkretno, iznosila je 18,8, odn. 22,9 godina⁸. — U svim ovim poređenjima treba podvući da su rezultati paleodemografije u Srednjoj Evropi dosta oskudni i dobijeni na relativno malim skeletnim serijama, a da serija sa Belog brega u Vinči spada među najreprezentativnije.

Deca u uzrastu do 5 godina čine praktično četvrtinu (22,8%) populacije, a ukupno uzevši skelete do 20 godina starosti taj odnos na nekropoli Beli breg prelazi polovinu (59,9%). Velika smrtnost novorođenčadi u prvim godinama života kao demografska karakteristika u srednjem veku, mogla bi da se poveže sa niskim stepenom sociohigijenskog razvoja, koji svakako mora da se uključi u celovitu društveno-ekonomsku i istorijsku analizu i interpretaciju.

Kod inhumiranih koji bi preživeli dečji uzrast, prosečna dužina života je iznosila 39,25 godina, pri čemu je razlika između muškog i ženskog pola statistički sasvim neznatna. Međutim, muškarci u odnosu na žene imaju izraženiju smrtnost u uzrastu između 21 i 25 godina ili, drugim rečima, u uzrastu koji je karakterističan prvenstveno za vojni poziv. — S druge strane posmatrano, kod žena je smrtnost statistički znatno veća u uzrastu između 26 i 30 godina, a to je upravo period kada je nastupilo njihovo reproduktivno iscrpljivanje učestalim rađanjem dece u mlađem uzrastu. Statistički signifikantna frekvencija smrtnosti kako muškaraca tako i žena u trećoj deceniji života, poklapa se sa prosečnom dužinom života. Međutim, ova analiza nije mogla da pruži zadovoljavajući odgovor na pitanje zašto je smrtnost muškaraca u odnosu na žene značajno veća u uzrastu između 50 i 55 godina.

Uzrok smrti nije konstatovan prema skeletnim ostacima ni u jednom slučaju. Konstatovani su samo faktori koji doprinose smrtnosti, a to su u oko 15% slučajeva kod dece malarija (posledice anemije) i rahitis, a kod odraslih sa oko 40% slučajeva to su degenerativne promene na kostima uključujući i posledice povređivanja koštanog (pa samim tim i mekog) tkiva.

Koristeći se savremenom demografskom metodologijom, procenjeno je da je prosečnu generaciju koja je koristila nekropolu na Belom bregu

⁶ Gy. Acsádi — J. Nemeskür, *History of human life span and mortality*, Akademia Kiado, Budapest 1970.

⁷ M. Stloukal, *Heidnische Elemente der Bevölkerung des grossmährischen Mikulčice*, Homo, VIII, Mainz—Göttingen 1962.

⁸ M. Stloukal, *Čtvrť pohřebiště na hradisti „Valy“ u Mikulčice*, Matky archeologické, 55, Praha 1964.

činilo između 190 i 228 individua različitog pola i uzrasta, uključujući i dečji, što u srednjovekovnim okvirima predstavlja skroman broj (videti tabelu II). Trećinu ove generacije čine deca do 15 godina starosti. Dalje

TABELA II

PROCENA POPULACIJE KOJA SE KORISTILA NEKROPOLOM
BELI BREG — VINČA

Starosna grupa	P	P _k	V		V _k		M _t	E _s	E _v
			a	b	a	b			
0			189,79	100,00	228	100,00		25,57	25,57
0—5	43,41	52	146,38	77,12	176	77,19	228,7	32,12	28,62
6—11	21,41	26	124,97	65,84	150	65,78	146,2	35,99	26,49
12—15	9,26	11	115,71	60,96	139	60,96	74,0	37,75	23,75
16—20	3,76	5	111,95	58,98	134	58,77	32,4	38,42	20,42
21—25	17,94	22	94,01	49,53	112	49,12	158,1	41,36	18,36
26—30	13,31	16	80,70	42,52	96	42,10	141,5	44,12	16,12
31—35	16,20	19	64,50	33,98	77	33,77	200,0	46,91	13,91
36—40	17,94	21	46,56	24,53	56	24,56	278,1	50,35	12,35
41—45	15,62	19	30,94	16,30	37	16,22	335,4	54,06	11,06
46—50	12,44	15	18,50	9,74	22	9,64	402,0	58,15	10,15
51—55	8,68	10	9,82	5,17	12	5,26	469,1	62,70	9,70
56—60	2,02	2	7,80	4,10	10	4,38	205,7	63,92	5,92
61—65	6,36	8	1,44	0,75	2	0,87	815,3	68,00	5,00
66 i više	1,44	2							
Ukupno	189,79	228							

P = procena prosečnog broja stanovnika jedne generacije

V = procena broja preživelih u odnosu na broj u prethodnoj starosnoj grupi

M_t = mortalitet (%) po dobnim grupama

E_s = očekivane godine starosti

V_v = očekivana dužina života

k = korigovana procena (verovatan broj)

a = ukupan broj jedne generacije

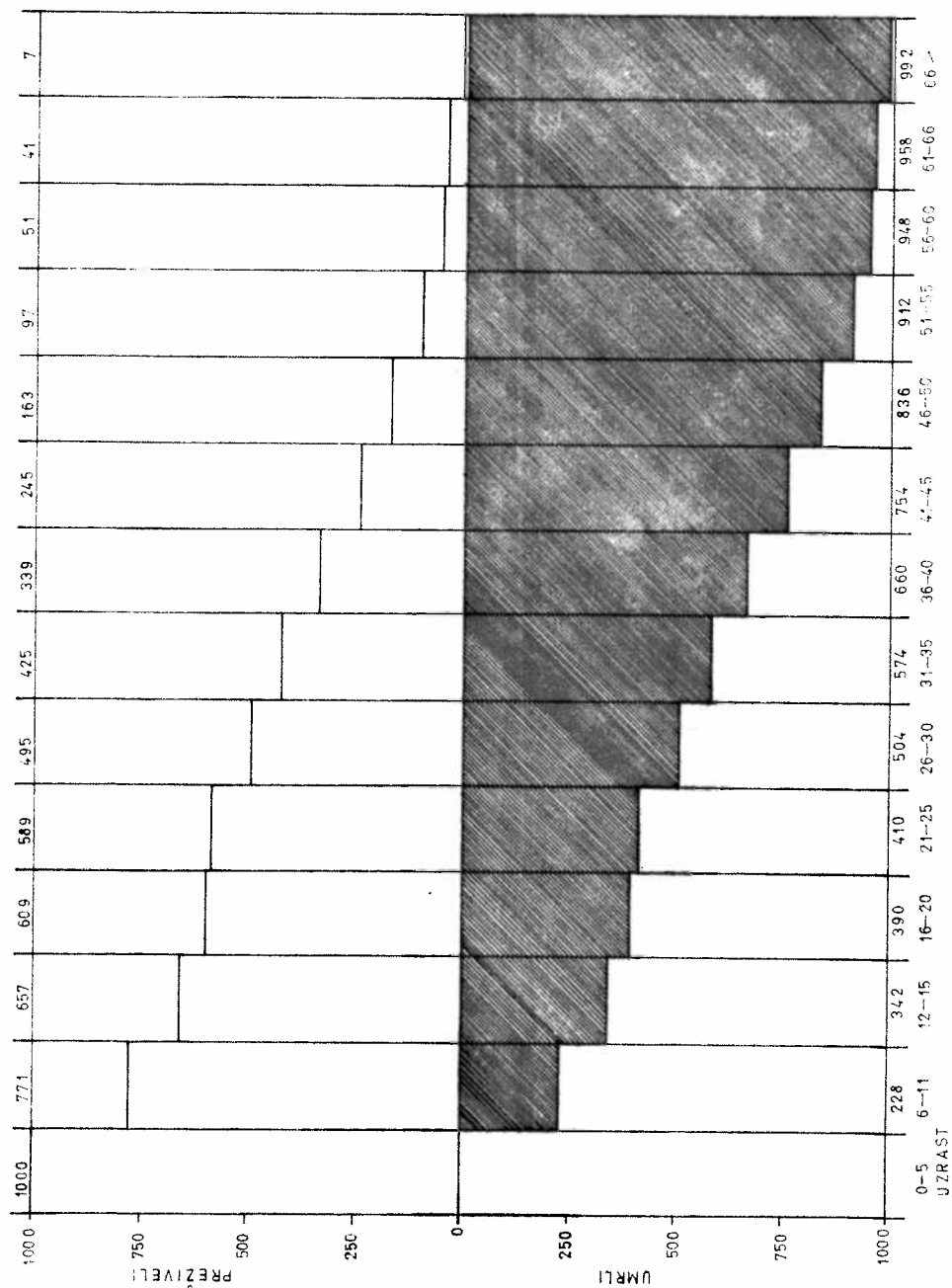
b = na 100 živorođenih

se procenjuje da je svaka žena u proseku imala do 4 deteta (3,61 do 4,01), i to pod uslovom da je mogla da rađa i da doživi 40 godina života. Prilikom ovog izračunavanja nisu uzeti u obzir razni prekidi trudnoće ni perinatalna i neonatalna smrtnost. Tokom reproduktivnog perioda žene su rađale svakih 3,6 godina. — Prosečnu porodicu je činilo 7 individua, od čega 4 deteta. Svaka generacija je imala 32/33 porodice. Međutim, po dobijenoj proceni se ne može znati da li je više porodica činilo jedno domaćinstvo, što je inače bio slučaj unutar srednjovekovnih populacijskih grupa.

Stopa smrtnosti na nekropoli Beli breg je bila velika. — Od 100 novorođenih samo 59 (58,9) individua je moglo očekivati da će doživeti starost preko 21 godine, a manje od 10 individua da će doživeti starost preko 50 godina života. Mortalitet ove srednjovekovne populacije, kao što je prikazano, značajno je visok u prvim godinama života, ali i iznad 30 godina. Grafikon II pregledno prikazuje te stope smrtnosti po naznačenim životnim intervalima od rođenja pa sve do preko 66 godina.

GRAFIKON II

PROCENA PREŽIVLJAVANJA NA 1000 NOVOROĐENIH SREDNJOVEKOVNE POPULACIJE BELI BREG — VINČA

*
* *

Na osnovu skeletnih ostataka 656 individua kod kojih je pouzdano mogla da se oceni polna pripadnost i individualna starost, iz nekropole Beli breg u Vinči kod Beograda, koja se datuje u razdoblje IX do XIV veka i smatra se da ima oko 3 000 grobova, dobijene su sledeće demografske karakteristike:

— Prosečna dužina života iznosila je 25,33 godine, odn. 39,25 godina za one individue koje bi doživele puni telesni razvoj.

— U uzrastu starijem od 21 godine živelo je dvostruko više muškaraca nego žena. Konstatovan je odnos 2 muškarca prema 1 ženi.

— Prosečnu generaciju činilo je između 190 i 228 individua, odn. 32/33 porodice.

— Žene su u proseku imale po 4 deteta u uzrastu starijem od novorođenčeta, a radale su tokom svog reproduktivnog perioda svake 3,36 godine.

— Stopa smrtnosti muškaraca najizraženija je u starosnoj grupi od 21. do 25. godine, a žena od 26. do 30. godine života.

— Od 100 novorođenih njih 59 je moglo doživeti uzrast od 25 godina, dok je starost preko 65 godina bila izuzetno retka.

— Četvrtina ukupnog broja dece nije preživljavala 5. godinu života, s tim što je smrtnost bila visoka i posle 30 godina itd.

Svi dobijeni demografski podaci govore o niskom stepenu socio-higijenskog razvoja ove srednjovekovne populacione grupe, s tim što ih svakako treba uključiti u celovitu društveno-ekonomsku i istorijsku analizu i interpretaciju karakterističnog perioda.

R é s u m é

LES PREMIERS RESULTATS DE L'ANALYSE PALEODEMOGRAPHIQUE CONCERNANT LA NECROPOLE MEDIEVALE VINČA — BELI BREG

Sur la base des restes squelettiques de 656 individus, chez lesquelles on a pu déterminer sûrement le sexe et l'âge individuel, provenant de la nécropole Beli Breg à Vinča près de Belgrad, étant datée dans la période entre le IXème et XIVème siècle et pour laquelle on tient qu'elle embrasse envers 3000 tombes, on a obtenu les suivantes caractéristiques démographiques:

— La durée moyenne de la vie a été 25,33 ans, c'est-à-dire 39,25 pour les individus qui ont vécu le développement physique complet.

— Dans l'âge plus de 21 ans avaient vécu plus d'hommes que de femmes. On a constaté le rapport: 2 hommes vers 1 femme.

— La génération moyenne était entre 190 et 228 individus, c'est-à-dire 32/33 familles.

— Les femmes ont eu en moyenne 4 enfants à l'âge plus avancé de nouveau-né et elles avaient accouché pendant leur période reproductive chaque 3,36 années.

Chez les hommes, la mortalité a été le plus expressive dans le groupe entre 21 et 25 années et chez les femmes entre les années 26 et 30.

— Parmi 100 nouveaux-nés, les 59 ont pu vivre jusqu'à l'âge de 25 ans et la vieillesse plus de 65 ans a été extrêmement rare.

— Un quart du nombre total des enfants n'a pas vécu plus de 5 ans, avec la constatation que la mortalité a été très fréquente après l'âge de 30 ans etc.

Toutes les données démographiques obtenues par ces analyses témoignent qu'il a existé un bas degré socio-hygiénique de ce groupe de population médiévale, avec la remarque qu'on doit l'inclure dans l'analyse complète socio-économique et historique et l'interprétation de la période caractéristique.

QUELQUES ETYMOLOGIES FAUSSES

II

JOZEF STANKO
UDC 809.10—3

8. *Illyrioi*

Au passé, on a entrepris quelques essais d'expliquer l'étymologie du nom *Illyrioi* (à lire *ioi*).

O. Gruppe /29 I, 358/ unit le nom *Illyrioi* avec le mot grec *illos* „verdreh, gebogen, schielend” („tordu, recourbé, louche”), savoir en connexion avec le fait que les Illyriens révéraient Kadmos, père de l'éponyme du pays, sous la forme d'un serpent. Cette idée est — à notre avis — trop romantique pour être un expédient véridique de la situation donnée.

Julius Pokorny /18, 521/ fait allusion à ce que le nom *Illyrioi* pourrait „vielleicht” („peut-être”) être en connexion avec le nom de la rivière *Iller* < **Illura* < **Islura* de sorte qu'il signifierait des habitants résidant dans la vallée de la rivière *Iller* en Allemagne. Aussi une idée romantique.

Hans Krahe /8, 3/ constate simplement qu'on n'a pas trouvé jusqu'ici une étymologie convaincante du nom du peuple des Illyriens. Il fait observer qu'on compare, à l'occasion, ce nom au nom de la rivière *Iller*.

Pareillement Anton Mayer /10 I, 164—171 et II, 54/ reproduit seulement des doctrines citées et applique l'avis de Gruppe au mot grec *iilō* = *īi-īlō* „wälzen, rollen” („rouler, cylindrer, tordre”) d'une racine prétendue *uel* „tordre”.

I. I. Russu /19, 28/ donna plus de place à l'analyse. Il dit: „La signification initiale du nom „Illyriens” est incertaine mais on ne peut pas, jusqu'ici, donner une explication étymologique: on ne sait donner aucune solution acceptable ou du moins vraisemblable; de l'unir à *Hylleis*,

phylé doricienne (ce qu'ont proposé quelques auteurs et ce qu'autres spécialistes modernes ont accepté comme quelque chose sûre), est invraisemblable, étant inacceptable du point de vue phonétique comme résultat d'une consonne simple approximative et accidentelle sans une valeur linguistique et historique. Il est vraisemblable que l'ethnonyme Illyriens est un nom du dictionnaire „national” propre illyrien (aucun terme emprunté grec, celtique etc.), désignant une certaine tribu ou un groupe ethno-social qui était étendu et généralisé avant tout dans le sens géographique chez les Gréco-Romains cultivés et „antiquaires”,...

Notre doctrine sur l'étymologie du mot „Illyrioi” est entièrement différente.

La base du mot Illyriens est — à notre avis — le mot *vir* qui signifie „homme” mais plutôt „gaillard” comme un symbole de force, symbole de la protection des femmes, des enfants et des vieux. Ce mot est connu sous cette forme et dans ce sens en latin, ensuite (suivons la parenté des langues!) comme *vīr/s* en letton, comme *výr/as* en lituanien, comme *wyr/s* en prussien, comme *vir/a* et *vīr/a* en avestique et comme *vir/a* en sanscrit.

Mais cela n'est pas tout. Dans cet article, nous avons déjà rappelé (dans le paragraphe sur les Varistes) que quelques dialectes scythes¹ se sont habitués à mettre devant les noms propres commençant en voyelle une consonne *v-* prothétique. Abstraction faite du *v-* initial, on obtient *ir/-*. Un tel mot existait en réalité et existe jusqu'ici. Si l'on veut avancer dans un ordre chronologique, on le trouve déjà dans l'Iliade en plusieurs lieux (X 415, XI 166, 372, XX 232, 236, XXIV 349) sous la forme *Il/os* ce qui est une *l-*forme de sud; c'est aussi d'elle qu'on a créé le nom de la ville Troie — *Ilion*; ces données se rapportent au douzième siècle av. n. è. Virgile a le même nom dans l'Énéide, Chant I, comme le nom originaire d'Askanius, fils d'Aeneas, les Romains l'ont changé en *Iul/us*. Et enfin, dans le temps contemporain existe le mot *Ir* dans la langue ossète et signifie les „Ossètes”; le singulier en est *Iron*, évidemment son sens originaire ne s'est pas conservé („gaillard” — déplacement de sens).

Une question se pose: comment venir du mot *ir/-* au mot *Illyriens*. Relativement simplement. À notre avis en passant le même chemin quel sont venus les Grecs du sg. **leg/-* (apercevons-nous que *laeg* ossète signifie „homme, gaillard” (21, 256) au nom *Lélèg/es*, alors à l'aide d'une gémination. Ainsi nous venons à la forme **Irir/-*.

À la fin, les autres changements (gémination d'*l*, ypsilon au lieu de iota et la terminaison de déclinaison) parcourirent selon des principes

¹ C'est Paul Kretschmer (32, 47—48) qui réfléchit plus en détail sur le rôle historique des Scythes dans les Balkans, nous n'ajoutons que quelques témoignages sur leur existence. Il dit: „À côté des Thraces et des Illyriens, ce sont aussi des Scythes iraniens qui ont joué, au nord des Balkans dans le temps plus ancien, comme de nouveau dans le temps plus neuf, un rôle pas non-importante qui a été caractéristique déjà par la circonstance que le nom *Danuvius* usité pour le Danube central et supérieur, est, comme il paraît, de l'origine scythe (pas, comme on suppose d'ordinaire celte). — Pour le territoire des Balkans, ce sont des Illyriens, des Thraces et les Scythes qui créent la base ethnologique la plus ancienne.”

de l'orthographe grecque ou selon des principes de transcription des autres langues du grec ancien. Tous les changements sont donc organiquement justifiés. Et nous avons la forme *Illyrioi* qui signifie simplement „hommes, gaillards”.

9. *Ad Lacum Felicis*

C'est Anton Mayer /14 I, 204/ qui assumait ce bien sonnant nom latin de ville d'Itinerarium Antonini comme le nom d'une ville située au chemin d'Aquincum à Crumerum, alors hors du Danube. Cet auteur n'y donne pas une explication. Évidemment, il suppose que tout est clair. À la première vue, ce nom a l'air d'être créé en cent pour cent latin avec la signification „Près du lac d'un heureux”. Cependant la chose n'est pas si simple. Il existe aussi une autre variante *Ad Locum Felicis* „Près d'un lieu d'un heureux”. Outre cela, il faut accentuer que le mode d'écrire n'est pas homogène, c'est d'ordinaire l's final dans le troisième mot qui fait une absence. Ainsi, le mot perd sa correcte forme grammaticale latine et évoque une incertitude sur son origine. Quelques auteurs, outre cela, ont arraché une part du contexte et réfléchissaient seulement sur „loca felicia” ou sur „rura felicia” ce qui serait „des lieux heureux” ou „des champs heureux”.

C'est Erich Polaschek /37, 23—25/ qui s'occupait dans tous les détails de ce problème. Son raisonnement sort d'un autre lieu géographique comme les réfléchissements de Mayer, savoir du nom de station *Lacu Felicis* sur la borne kilométrique de la route de Lauriacum à Vindobona. Seul Itinerarium Antonini comme une source essentielle écrit à une place „loco felicis” (lat. *locus* „place”) et à une autre „laco felicis” (lat. *lacus* „lac”). Le même nom apparaît encore à un autre lieu de la même source et regarde une place à l'ouest d'Esztergom, il sonne „Ad Lacum Felicis”. Il s'agit d'un secteur marécageux et selon Polaschek, cette désignation („Près du Lac d'un Heureux”) pourrait être plus justifiée que „locus”. D'un caractère semblable est aussi le secteur cité en première place, savoir entre les villes Wallsee et Ardagger en Autriche.

Ensuite, il s'agit de ce qui a été ce „felix” („heureux”) à qui a appartenu ou à qui se rapportait le lac ou la place. E. Polaschek offre ses propres réflexions: Il sort de l'inscription sur un autel, trouvé à Petronell et dévoué à „loco felici” (!) par un *Victor Camarius*. Si l'on n'explique pas *camarius* comme un nom, mais comme une désignation de profession (*camera* a été une espèce de bateau qui n'est pas attesté dans ce pays), E. Polaschek puis voit une possibilité de connexion intérieure: un pêcheur nommé Victor dévoue un autel sur la place de sa chance de pêcheur.

À nous, cette explication ne paraît pas du tout convaincante.

Des matériaux de Polaschek et de ses réflexions sur „loca felicia”, nous voyons qu'il ne s'agit pas d'une incertaine place sous laquelle quelques auteurs s'imaginaient une chose comme „champs fertiles” aux environs de Felikia de Ptolémée, mais que ce sont des places entièrement précisément désignées sur la carte, avec certaines qualités, n'ayant rien de commun avec Felikia. Même, nous pouvons — pour avoir une certi-

tude dans la connexion avec Felikia — expliquer aussi le sens de cette expression.

Avant tout, il faut dire qu'il ne s'agit pas du tout d'une expression latine, mais d'une expression d'une autre langue, d'une langue avant l'arrivée des Romains dans ce pays; cette expression ne s'accrocha et ne se conserva que pour cette raison qu'elle était semblable aux certains mots latins quoique d'un autre sens.

Si l'on jette un coup d'œil sur le dictionnaire letton, on y trouve le mot *lauk/s* (-s étant une terminaison de déclinaison) „champ”; apercevons-nous de la ressemblance du radical de ce mot avec le latin *locus* et *lacus*. Et puis, on trouve dans le même dictionnaire le mot *valg/s*, c'est un adjectif au sens „mouillé, humide”. Et de nouveau, apercevons-nous de la ressemblance de ce mot avec lat. *felix*. Ces circonstances rappellent frappamment l'expression habituée en russe *syraja zemlja*, en all. *feuchte Erde*, en engl. *wet ground*, en fr. *humide sol*, alors désignant „marécage”.

Pour un linguiste vient du dit qu'en scythe ancien, l'adjectif était posé derrière le substantif et que le *v* letton était au deuxième siècle de notre ère *f*. Pour un historien vient du dit que le territoire habité autrefois par les Scythes s'étendait du Nord jusqu'au droit côté du Danube (là sont situés tous les „*loca felicia*”) et qu'au 2e siècle, on y conservait encore la tradition de quelques expressions scythes qui déjà n'étaient pas compris par la nouvelle population.

10. *Setuā, Setuakoton, Stragona, Stridon et Solva*

a) Julius Pokorny /18, 319/ unit le nom *Setuā*, nom de ville en Dalmatie, avec le nom *Setuā*, ville de Ptolémée en Slovaquie, et *Setidava*, ville prétendue de Thrace en Pologne. Il les range à la racine *sē(i)* dans le letton *seta* „Zaun, Bauernhof” („clôture, palissade; ferme, métairie”) (de l'ind.-eur **sē<i>tā* „stelle” — „placer, poser”) ou au lett. *siētava* „un endroit profond dans la rivière” /52, II, 403/.

Anton Mayer /10 I, 303 et II, 105/ répète seulement l'explication de Pokorny et atteste que cette explication convient bien à la situation naturelle de la ville qui était une forteresse puissante dans un défilé.

I. I. Russu /19, 247/ cite autrement l'entête *Setuā* dans sa liste de mots illyriens, mais il ne donne pas son étymologie. Cela veut dire qu'il ne reconnaît pas son explication comme correcte.

b) Julius Pokorny /18, 322/ considère le nom de la ville de Ptolémée *Stragona* en Pologne comme illyrien à l'égard du *str-* initial et à l'égard du prétendu suffixe *-ona*.

Ni Anton Mayer, ni I. I. Russu ne citent le nom *Stragona* à l'égard de sa localisation dans leurs listes de noms illyriens.

c) Anton Mayer /10 I, 323 et II, 111/ commente en détail le nom *Stridon* et réfléchit sur sa localisation (qu'il ne résolut pas) et sur l'étymologie du nom de ville (qu'il ne résolut pas non plus). Il dit que la réalité que la localisation de la ville est inconnue aggrave l'explication du nom. Il unit le nom de ville avec la prétendue racine *ster-dh* (gr. *storthē* „pointe de lance”, *storthynx* „Zacke, Zinke, Hirschgeweih, Vorgebirge”

entaille, bois de cerf; promontoire”), vocalisme radical zéro *s-t-r-i-d*; ainsi *Stridon* serait situé sur un rocher s’élevant au-dessus du champ; ou avec une racine *kerd(h)-*, à lui *Sardiates* „Hirten” („bergers”), si *Stridon* était situé dans une plaine avec maints troupeaux de bétail.

I. I. RUSSU /19, 250/ cite l’entête *Stridon* comme un mot illyrien, mais sans étymologie ou autre remarque.

d) Le nom *Solva* est cité par Anton Mayer /10 I, 318/ comme un mot illyrien sans donner son étymologie. C’est une station entre Karpis et Gardelaca. Une autre *Solva* se trouve en Autriche, à présent Seckau.

Comme la première *Solva* est nommée maintenant *Esztergom*, médiéval *Strigonium*, cette ville appartient aussi — à notre avis — à ce groupe.

e) Comme les étymologies de Pokorny et de Mayer ne sonnent pas assez convaincamment, il faut chercher une autre manière d’explication de tous les noms de villes cités. Nous pouvons avancer à l’aide d’analogie.

En Slovaquie, il y a aussi une ville *Setuia* de Ptolémée; c’est — à notre avis — la localité *Starý hrad* „le vieux château” sur la rive droite de la rivière Váh entre Žilina et Vrútky. Cette localité nous servira d’une série de connexions intéressantes et utiles.

Le nom *Setuia* n’est pas, à point de vue d’un linguiste, transparent. Décidément, il n’est pas celtique, c’est pourquoi nous devons essayer à le résoudre à point de vue d’une langue plus ancienne et c’est le scythe qui est une telle langue. Une connexion directe n’a pas été trouvée, mais des connexions indirectes se montreront utiles.

Faisant des raisonnements selon la terminaison *-ia* qui est — dans la graphie de Bartholomae — écrite en avestique comme *-ya*, c’est à première vue un adjectif du genre masculin. Selon la forme slovaque, il faut supposer le substantif omis en avestique *var* „château” /1, 1363/ qui s’est conservé jusqu’ici dans le magy. *vár* avec le même sens. C’est une connaissance intéressante et importante que *Setuia* n’est pas en slovaque „starý” („vieux” comme suggérerait la forme slovaque). Essayons-nous à sortir de l’expérience que l’S- scythe est — à la ressemblance des mots — reproduit en grec comme *H-*. Le second point d’appui peut être qu’en grec, ce sont des sons *t* et *p* qui s’alternent d’après une règle jusqu’ici inconnue comment nous avons montré dans l’article /44, 27/. Une autre expérience de l’illyrien — et cela vaudra aussi pour le scythe — est qu’il ne reproduit pas l’*-r* final persan et vraisemblablement aussi l’*-r* final grec. Ainsi, nous parvenons au mot grec. *hyper* „au-dessus de” et à l’adjectif en dérivé *hypat/os* „le plus élevé, suprême”. On peut y ajouter des variantes latin *super* et *superior* et à la fin avest. *upairi* et *upar/a* avec le même sens. On peut traduire *Setuia* comme *Vyšehrad* „Haut Château”. Sur le territoire slave, il y a plusieurs localités qui portent le nom *Vyšehrad*, quelquefois, elles portent le nom *Stargard*, par ex. en Pologne et en RDA.

f) D’après Julius Pokorny /18, 522/, c’est la ville *Setuakoton* (Ptol.) qui est, peut-être, en connexion avec *Setuia*. Cet auteur a raison, il existe une telle connexion. Le nom *Setuakoton* signifie — à notre avis — „gué plus haut” et c’est la ville *Vyšší Brod* en Bohême, all. Hohen-

furt: scythe *setua* = *setuia* (question de l'orthographe) „plus haut”, scythe *koton* = pers. *godar* „gué”. Comme on voit, Pokorny avait tort lorsqu'il écrit que le préfixe *-ak-* apparaît dans les toponymes et anthroponymes illyriens; de cet *-ak-*, chaque son appartient à un autre mot.

g) En vertu du dit, on peut accepter que *Setuia* en Dalmatie signifie aussi „Vyšehrad” — „Haut Château”. La variante *Citua* est une variante celtisée (sans traduction) du scythe *Situa* et *Situia*. Un tel changement parcourut aussi à d'autres endroits et avec d'autres noms propres.

On peut supposer que cette explication vaut aussi pour l'étymologie de ville *Citua* (à lire K-), var. *Situa* citée par Anton Mayer /10 I, 191/ et dérivée par lui de **kit-*, ind.-eur. **quaito* „forêt”.

h) Dans un manuscrit de Ptolémée, on cite au lieu de *Setuia* en Slovaquie un nom différent, *Antuia*. Nous en avons acquis un nouveau point d'appui. Dans notre article /45/, nous avons, sous les entêtes *Antigoneia* et *Antipatria*, expliqué que la préposition *anti(i)-* signifie „derrière” ainsi que le nom *Antuia* signifie „(Ville, Château) à l'autre côté”. C'est à l'autre côté, contre *Setuia* que se trouve une localité *Strečno*; ce nom, de nouveau, rappelle le nom *Stragona* (Ptol.):

S	t	r	e	č	—	n	o
S	t	r	a	g	o	n	a

Le *Strečno* slovaque et aussi la *Stragona* polonaise signifient alors „(Château, Ville) derrière la Rivière”, leurs noms étant scythes. Nous sommes venus à la conclusion que *stra* est une préposition scythe „derrière”, analogue à la préposition (plus vieille?) *anti(i)*. Le terme *gon-* est un mot scythe avec le sens „eau, rivière” (nous le dérivons du nom du plus vieux connu scythe de rivière *Tan/ais*, actuellement *Don* ce qui signifie en ossète „eau”. L'avis de J. Pokorny que, dans le mot *Stragona*, *-ona* est un suffixe, décidant l'appartenance du mot à une langue, est erroné.

i) Rentrons encore à *Starý hrad* slovaque, à l'ancienne *Setuia*. Intéressant comment les Slaves sont venus au nom „Starý”, pourtant tous les châteaux, toutes villes qu'ils ont trouvés sur le nouveau territoire ont été vieux et ont pu être nommés ainsi. Une autre raison devait être ici. Nous les voyons dans cette circonstance qu'en albanais, le mot *chtuar/a* signifie „debout” (*rri shtuara* „être debout”) ou bien la traduction celtique du *Vyšehrad* a été „shtuara” et ainsi, on a accepté son nom selon la prononciation qui était d'accord avec slov. „stary”.

Il en résulte une intéressante conclusion: les Slovaques ont accepté ce nom directement des Celtes, sans méditation des Germains; s'il avait existé un nom germanique, ils auraient accepté ce nom germanique.

j) Les noms *Stridon* et *Strigonium* sont en connection étroite. La forme *don-* est une forme plus vieille, une forme scythe du mot plus ultérieur *gon-* „eau, rivière”. Il reste alors la préposition *stri-* qui ne peut

signifier que „devant, à ce côté”. C’est clair surtout au cas de *Strigonium* qui est situé au-deçà du Danube à la route d’Aquincum au Baltique.

Les noms de *Stridon* et de *Strigonium* signifient alors „(Ville, Château) au-deçà de la rivière”.

Ces prépositions *stra* „derrière” et *stri* „devant” rappellent frapamment les prépositions celtiques (vieil-irlandaises) *tar* „über weg” („derrière”) /20 I, 480/ et *tri* „durch” („à travers”) /20 I, 483/. On n’en peut pas s’étonner, le celtique se développait sur le territoire auparavant scythe.

k) Comme *Solva* est le *Strigonium* médiéval et les noms de villes étaient traduits dans ces temps-là, aussi *Solva* celtique devrait signifier „(Ville, Château) au-deçà de la rivière”. *Solva* est la traduction celtique du nom plus vieux illyrien ou plutôt scythe. Le *So-* initial est — à notre avis — la proposition celtique *ós* „oberhalb, über” („au-dessus, sur”) (cf. 20 I, 477/, le second terme *-lva* étant une forme de vocalisme radical zéro du albanais, alors vraisemblablement aussi du celtique *lum/ë* „rivière”).

11. *Brigetio et Kelemantia*

Il s’agit de deux localités près de l’embouchure du Váh dans le Danube presque l’un contre l’autre, *Brigetio* (aussi *Brigaition*) du côté droit du Danube, *Kelemantia* (aussi *Kelamantia*, *Kelmantia*) du côté gauche.

a) Le nom de ville *Brigetio* est déclaré par Anton Mayer (10 I, 97 et II, 25/ comme celtique et il le dérive du v.-irl *brí* de **briga*, gén. *brig* „Anhöhe” („colline, élévation”) à l’égard, dit-il, de sa situation géographique; il le conduit dans une connexion inattestée avec le nom de ville *Birziminium*.

On pourrait reconnaître tout cela quoiqu’il y ait plusieurs circonstances inéclaircies, si l’on ne savait pas quelques choses qui évidemment n’étaient pas connues à A. Mayer. Avant tout, il y a une circonstance que la ville n’était pas située sur une colline particulière qui vaudrait la peine d’en parler, la ville devrait néanmoins être située au-dessus du niveau des eaux d’environs; puis, que les toponymes ont été régulièrement traduits dans l’antiquité si la langue se transformait et à la fin, qu’il y a ici le nom d’aujourd’hui de la ville en slovaque *Komárno*, magy. *Komárom*, all. *Kommorn*; justement ce nom est — à notre avis — d’origine celtique ce qui prouve que le nom *Brigetio* est vraisemblablement d’une origine plus ancienne que celte, donc d’une origine scythe.

Quelques linguistes (cf. 7, 350) affirment que le nom *Komárno* est dérivé du mot slovaque *komár* „moustique”, mais ils n’expliquent pas comment et pourquoi cette dérivation était acceptée par l’allemand et par le magyar dans lesquels ce mot ne se trouve pas du tout.

À notre avis, le nom *Komárno* tire son origine du celtique, concrètement du gallois *caer* „ville” /cf. 20 I, 517/ où on a inséré *m* dans le hiatus entre *a* et *e* pour faciliter la prononciation; puis, on a ajouté le suffixe diminutif celte *-an*, ainsi, on est venu à **Kameran*, de là, il est déjà proche des formes employées dans les langues d’alentours.

Il en résulte qu'on doit chercher l'origine du mot *Brigetio* dans une langue pré-celte de ce pays, donc dans le scythe ou dans l'illyrien. Comparons-le au letton:

B	ri	g	c	t	io	(n)	
P	il	s	c	t	i	n	a

lett. „petite ville”

Comme on voit, il nous satisfait non seulement le thème *Briget-* = *Pilset-* „ville”, mais à la fin aussi le suffixe diminutif. Le mot *Brigetio* est donc clairement d'origine scythe.

b) Selon Rudolf Much, la base du nom *Kelemantia* est un nom de rivière celtique ou illyrien avec une participielle terminaison. Julius Pokorny /18, 328/ compare le nom *Kelementia* au nom de ville *Celeia* et pour la terminaison aux noms *Amantia*, *Arribantion*, *Caravantia*, *Oidantion*. Il affirme que la racine *Cel-* est illyrienne; il est — selon lui — dans les noms de villes plus fréquent que celtique. Ernst Schwarz /41, 7 remarque et 40, 39 ss./ voit dans la base un degré celte et illyrien de la forme *montiā* et à cause de la diffusion des toponymes *Kallmünz* et semblables sur le terrain peuplé jadis par les Celtes, il explique le tout comme la désignation des oppida, „Fluchtburgen”.

Ni I. I. Russu (à son avis, le territoire illyrien ne touchait qu'à Budapest /19, 37/, la frontière du territoire illyrien compact du Nord étant la ligne Danube-Drava), ni Anton Mayer (il ne donne des noms qu'au Danube), ni Hans Krahe ne citent *Kelementia* dans leurs listes de toponymes illyriens.

c) Il faut — à notre avis — diviser le nom *Kelemantia* en deux termes: *Kele-* et *-mantia*. Il est erroné de sortir d'une supposition que c'est *Kele-* qui est la racine. Le terme fondamental, c'est *-mantia* et *Kele-* est ce qu'on nomme, dans les grammaires européennes, préfixe. La racine *-mantia* est une dérivation qui existe en illyrien aussi comme un nom indépendant de ville *Bantia* (*m* et *b* s'alternant assez fréquemment). Le mot le plus proche, en persan, est *bānd*. Ce mot tire son origine d'une racine skr. *mī-* „consolider” qui déjà en avestique récent acquit la forme *mā(y)* „mesurer, créer, édifier” /1, 1165/, skr. *mā-* „mesurer”.

Nous démontrerons que le terme *Kele-* est, en compréhension de nos grammaires d'aujourd'hui, un préfixe. Il tire son origine du skr. *pari* (une préposition) „sur, autour de” /15, 268/ ce qui a donné dans les Gathas et en avestique *pairi* /1, 860/.

Par l'intermédiaire d'un tel développement, on trouve en persan la forme *dār-bānd* „forteresse” /12, 372/. Et c'est notre *Kelementia*.

Le nom *Kelementia* s'est conservé aussi en réalité, savoir en hindi ce que témoigne sur les petites différences de ces temps-là parmi les langues indo-européennes. Dans les dictionnaires compétents, on peut trouver *kilābandi* et aussi *kilebandi* „forteresse” /23, 254/.

Il en résulte que la solution de sens du nom *Kelemantia* n'aide pas à résoudre le nom *Celeia* comme J. Pokorny avait espéré. Dans ce cas,

Cele- appartient à la racine et peut aider seulement partiellement à la solution des autres noms qui sont ressemblants à la seconde part du nom.

Il faut encore résoudre l'appartenance de la langue du nom *Kelemantia*. À l'égard du proche nom scythe de *Brigetio* et des villes éloignées avec le nom Kallmünz avec un sens vraisemblablement pareil comme Kelemantia, comme aussi du sens de nom de ville Olomouc qui est vraisemblablement pareil, nous considérons comme justifié que *Kelemantia* est d'origine *scythe* malgré que nous avons expliqué son étymologie à l'aide de persan.

12. *Paiones et Boioi*

a) Anton Mayer /10 I, 253 et II, 85/ dérive le nom de tribu *Paiones* du **pai* „herbe, prairie” du prétendu ind.-eur. **poi-*.

I. I. Russu /19, 230/ cite dans sa liste de mots illyriens l'entête *Paiones* et aussi des anthronymes *Pai(i)o* et *Paius*, mais il ne donne pas l'étymologie de Mayer, on en peut déduire qu'elle ne lui paraissait pas correcte.

b) Anton Mayer /10 I, 91—2/ ne cite aucune étymologie du mot *Boioi* (gr., lat. *Boii*) qu'il clairement considère comme un mot illyrien.

Julius Pokorny /18, 323/ est d'un avis que le nom d'une tribu celte en Bohême et en Italie du Nord ne soit pas explicable du celtique, ne pouvant pas — selon lui — être en connexion avec *bou-* „bétail”, car l'-*u-* intervocalique ne disparaît pas en celtique. Par contre, ce nom — selon lui — appartient sans doute à la ville illyrienne *Boioi* (Polyb.), au ill. *Boion oros*, à la ville *Boion* et au nom *Boiōtoi*, créé d'une manière illyrienne, ainsi qu'au anthroponyme *Boios*, *Boicus* etc. Étymologiquement, ces noms se placent — selon lui — au russe *boj* „Schlacht, Kampf” („bataille, combat”) ce qui appartient à la racine *bhei-bhoi*; il se réfère à /52, II, 138/.

Paul Kretschmer /33, 134—168/ conclut que le nom de *Boioi* est plutôt vénète et que les *Boioi* ont été une tribu primitivement vénète, mais après l'arrivée des Celtes en Bohême, ils se joignirent avec ceux-ci et leur donnèrent aussi leur nom.

Selon Hans Krahe /8, 73/, on peut douter si *Boius* en lui-même représente un nom d'une nation et si immédiatement dans lui n'est pas contenu le nom commun „combattant” qui est — selon lui — la base de cette désignation de tribu.

I. I. Russu /19, 38/ désigne le nom de tribu *Boioi* comme un mot celtique et cette tribu est considérée par lui comme un des peuples pannoniens avec ses anthronymes celtes ou d'un type celte, ne considérant pas la Pannonie comme un „territoire compact illyrien”. Par contre, il donne toutefois des anthronymes *Boius*, *Boia* et *Boio* sans étymologie dans sa liste de noms illyriens.

c) À notre avis, *Paiones* et *Boioi* sont deux formes, insonore et sonore, du même mot. Leur distinction résulte du long développement et du grand territoire où ils se développaient. On trouve l'anthroponyme *Paiōn*,

médecin des dieux, déjà dans l'Iliade (V 401, 899, 900), le nom de tribu *Paiones* ibidem (II 848, X 428, XVI 287, 291, XXI 155, 205, 211), le nom de territoire *Paionia*, pays en Macédoine du Nord, ibidem (XVII 350, XXI 154) et Agastrosfos, fils d'un *Paion*, combattait dans la guerre de Troie (XI 339, 368) au début du 12e siècle av. n.è. (Vérifié d'après l'éclipse du soleil sur l'île d'Ithaque le 16 avril 1176 av.n.è. selon l'Odyssée /49, 257/.) Le mot *païōn* se trouva aussi dans le dictionnaire grec avec le sens „médecin”.

d) À notre avis, les noms de tribus *Paiones* et *Boioi* ne sont pas celtiques et n'ont rien de commun avec le „combat”, ni avec le „combattant”. Tous les deux noms sont — à notre avis — d'une origine scythe et signifient simplement „bergers”. Cela résulte d'un mot avestique *pâ(y)* „défendre, surveiller” des troupeaux de bétail /1, 885/. Ainsi, on le trouve encore plus précisément en skr. *pašupa* /15, 276/ „pâtre de bétail”, *pašu* étant „bétail” et *-pa* „pâtre, berger”.

L'anthroponyme ou nom de famille *Paion* et *Boius*, pour cette raison, ne doit pas du tout signifier l'appartenance aux tribus *Paiones* ou *Boioi*, mais ils peuvent être un équivalent du nom de famille moderne Pastier, Pastierik en slov., Hirt en all., Berger en fr., Pastor, Pastoris en latin médiéval etc.

d) Il faut rappeler que le nom de tribu *Boioi* a aussi une continuation celtique. Dans le paragraphe sur *Brigetio*, nous avons écrit que le celtique sur un degré de son développement insérait *m* dans le hiatus des mots plus vieux et que *o* s'alternait avec *a* et au contraire. Justement de cette manière prit naissance le nouveau nom de tribu *Baimoi* du nom plus ancien *Boioi*.

e) Il nous reste encore à analyser le mot *Boiohaemum*. Comme le premier terme de ce mot est de l'origine scythe, il est vraisemblable que le deuxième terme est aussi de la même origine. Jusqu'ici, on expliquait l'origine de *-haem/um* du mot germanique *haima* „Heim” („pays (natal)”). On ne savait pas expliquer le premier terme du mot du germanique ou dire pourquoi ce terme n'a pas quelque forme germanique. Il existe un mot en avestique *dām/an*, nom. sg. *dām/ā* qui est une forme plus vieille de *-haem/um* et signifie „place”. En sanscrit, c'est *dhām/an* qui lui correspond /15, 228/. *Boiohaemum* ne doit pas signifier „Pays des Boioi”, mais aussi „place à pâtre”, „Weideplatz” en allemand moderne.

13. *Parmaikampoi* et *Adrabaikampoi*; *Markomannoi* et *Marobudon*

Alfred Holder /5, 44/ range l'entête *Adrabae-campi*, nom d'une tribu en Germanie de Ptolémée, dans sa liste de mots celtiques un point d'interrogation; on en peut conclure qu'il n'était pas sûr de l'appartenance de cette expression à la langue celtique. Il traduit le nom comme „die Champ-sassen” „résidents sur la rivière Kampe”. Il le dérive du mot celté *atreb-* „habiter, résider, siéger” et du nom *Kampe*, affluent du Danube.

Julius Pokorny /18, 325/ cite les noms de toutes les deux tribus comme illyriens. Il se borne toutefois à reproduire la doctrine de W.

Steinhauser /47, 1032/ qui explique *Parmai* comme „les premiers” au lit. *pirm/as* de sorte que le nom entier serait traduit comme „les premiers habitants de Kampe”. Par contre, Steinhauser explique *Adrabai* du mot v.-ind. *adhara-* „bas; inférieur” à qui Pokorny n'est pas conforme. Celui-ci aimerait poser ce mot avec Norbert Jokl /6, 36/ au nom d'une ville liburnienne *Hadra* et à *Adra-gave* „der Attergau” en Autriche.

On voit du dit que les doctrines sur l'explication des noms de tribus susdites ne tombent d'accord. À notre avis, les noms de toutes les deux tribus ne sont pas celtiques quoique ces tribus aient été entourées par des tribus celtiques, mais ils sont scythes. La base de toutes les deux noms est *Kampe*, nom d'une rivière en Autriche (ce n'est pas Cahmbe, affluent de la rivière Regen!). Le terme *Parmai-* a une analogie en lett. *pirm/s* „devant, au-deçà”, le terme *Adrabai-* a une analogie en lett. *otrp/us* „derrière, au-delà de”. Donc, *Parmaikampoi* sont „les habitants au-deçà de Kampe”, les *Adrabaikampoi* sont „les habitants au-delà de Kampe”.

Notre explication a une grande importance pour tirer au clair la dislocation des tribus en Germanie de Ptolémée. C'est cette explication qui laisse un espace pour une nouvelle tribu pour laquelle les historiens ne savent pas trouver une place sur la carte. Cette tribu, ce sont les *Markomannoï* (avant leur arrivée en Bohême). Des explications des plus vieilles de leur nom, Josef Dobíáš /25, 75/ considère comme l'étymologie la plus vraisemblable celle du *marko-man* „garde-frontière”, une autre sort du celt. *marc* „cheval”, donc „cavaliers”.

Ces explications sont erronées. À notre avis, il faut le nom *Markomannoï* (Ptol.) diviser comme ça: M-ar-komm-an-oi, -komm- étant le nom de la rivière Kampe (*a>o* est un changement courant, -mp->-mm- étant une assimilation de consonnes, -ar- étant une préposition celtique /20, 451/ „près de”, l'*m-* initial étant prothétique (analogie du V- scythe et du N- celtique /20, 147/), -an- étant une terminaison d'habitants. Le nom *Markomannoï* ne signifie ensuite que „habitants de la vallée de la rivière Kampe”.

Pour notre doctrine disent les circonstances suivantes:

— Apollonios de Rhodes (Argonautika IV 633, 638 et 644) a écrit — vers 200 av.n.è. — que Hercynia (de César) s'étend au milieu du territoire celtique.

— Cassius Dion appelle les peuples (aussi les Marcomans) contre lesquels Rome combattait principalement *Celtes*; comme il était un politique romain (mourut avant 235 de notre ère et était un contemporain de ces temps-là), il devait savoir contre qui Rome combat.

— Josef Dobíáš /25, 118/ reconnaît que la culture matérielle en Bohême survivait comme celtique aussi après l'arrivée des Marcomans.

— Il y a aussi d'autres exemples qui mènent à cette conclusion: Analogiquement, on peut expliquer avec succès aussi le nom de la capitale des Marcomans *Marobudon*, var. *Marobunon* (M-ar-obud-on), -obud/on ou -obun/on étant le celt. *abann* „rivière”, alors („Ville, Château sur une rivière”). Le nom du roi des Marcomans *Maroboduus* ne signifie que „de Marobudon”. (Il est incorrect d'appeler cet homme „Marbod” et d'en-seigner que *Marobudon* est dérivé du nom *Maroboduus*.)

— C'est justement notre explication qui satisfait le text de Ptolémée: jusqu'à la rivière Danube il y a des Parmaikampoi; au-dessous la Gabrêta (Weinsberger Berge), il y a des Marcomans, au-dessous de ceux des Sudianoi (des habitants de la vallée de la petite rivière Schmida — JS.) et jusqu'au Danube des Adrabaikampoi.

14. Les montagnes d'Europe centrale

A l'explication d'étymologie des noms de montagnes en Europe, les linguistes n'ont pas eu une main heureuse. Pour parvenir à la vérité, on doit sortir hors des frontières des Balcons, surtout en Germanie de Ptolémée, pour acquérir une expérience pour résoudre ces problèmes.

14a. Forêt Hercynienne

Déjà Alfred Holder /5 I, 1486/, H. D'Arbois de Jubainville /24, 216/, Henri Hubert /31, 184/ et Ernst Schwarz /40, 37/ ont prononcé la doctrine que le nom *Hercynia silva* (gr. *Arkynion drymos*, *Orkynion drymos*, *Herkynion drymos*) est d'origine celtique et contient un mot correspondant au mot latin *quercus* „chêne”.

Selon Reche /38, 298/ le nom *Hercynia* tire l'origine du ind.-eur. **perkvus* „chêne” et signifie donc „Forêt de chênes”, savoir selon la couleur foncée de la forêt de chênes.

I. C. Zeuss /54, VII, 36, 46, 48 etc./ appelle l'attention que cette expression — comme beaucoup d'autres — contient un terme *-kyn-* avec le sens „sommets, cimes”, déduisant de son existence et des formes dans les langues celtiques des conclusions par ex. sur un terme inséparable *er-* dans ce mot.

Curieux que Julius Pokorny /18/ dans son oeuvre ne rappelle pas du tout le nom *Hercynia*. Il nous laisse dans le doute si cela doit signifier qu'il ne considère cette expression ni comme celtique, ni comme illyrienne.

L'étymologie d'*Hercynia* comme d'une Forêt de chênes est propagée par la littérature professionnelle (par ex. Th. Steche /46, 52/) jusqu'ici malgré l'avis de Zeuss et malgré que déjà en 1894 Whitley Stokes /48, 18/ a publié le fait qu'on trouve en celtique ancien le mot */p/arkun-ion* au sens „mont, montagne”, alors aucun „chêne”, aucune „couleur foncée”.

Puisque l'étymologie comme une discipline linguistique recherche „l'origine et le sens primitif des mots sur la base des régularités phonétiques et de significations” /30, 39/, il faut dire que le */p/arkun-ion* celtique n'est pas la primitive forme de ce mot; à son côté, on connaît le mot *Arkona* „mont” sur l'île Rügen (Rujana). Mais on connaît même une forme plus ancienne, c'est *Hostýn*, alors un „Mont”, en Moravie tchécoslovaque. L'antiquité est ici exprimée d'une part par le *H-* initial et d'autre part par la consonne primitive *s* qui s'est changée plus tard, comme on sait, en *r*.

Le mot Hercynia est alors d'une origine plus ancienne comme celtique, savoir d'origine scythe et il ne signifie rien d'autre comme un adjectif du mot „mont, montagne”. Il faut dire que ce mot a deux terminaisons dérivatives: une terminaison scythe *-un-* (cf. avest. *bawr/a-* „castor” et *bawr/in/ay* „de castor” /1, 925/) transcrite en grec et en latin comme *-yn-* et une terminaison secondaire *-ios*, lat. *-ius*. La base du mot est alors en scythe *Host-*, en celtique et en grec *Ark-*, en lat. *Herc-*. Il faut accentuer que de la même origine scythe est aussi le nom *Alp/es* (l'alternance d'*r* (nord) et d'*l* (sud) est connue, l'alternance de *p* et *k* a été mentionnée /44, 27/).

Les historiens ont des difficultés de comprendre comment il est possible que César au 1er siècle av.n.è. connaît sous le nom Hercynia une chaîne de montagnes longue de 60 jours de marche et large de six jours de marche autant que Ptolémée au deuxième siècle de n.è. connaît sous ce nom seulement une petite chaîne de montagnes à la frontière moravo-slovaque.

Le problème n'est pas si complexe. Il résulte — à notre avis — du changement des relations ethniques dans les secteurs différents des chaînes de montagnes. Les tribus différentes *traduisaient* des noms de montagnes dans leur langue de la langue ancienne. Ainsi prit naissance sur le secteur le plus occidental où les Celtes habitaient le nom celtique *Abnoba*, sur le secteur central un nom plus neuf *Soudêta* (orē) et dans la part d'est *Karpat/es*, toujours avec le même sens.

Hercynia de Ptolémée est le reste qui resta d'Hercynia de César après la séparation des Abnoba, des Soudêta, de la Gabrêta, du Semanus et des Karpates. C'est donc le triangle s'étendant à l'ouest de la porte de Moravie jusqu'au défilé de Vlára, aux Monts sarmatiques et à la haute Vistule.

Il est nécessaire de prévenir du fait que Theodor Steche /46, 46 et 55/ et évidemment d'après lui aussi quelques autres auteurs, emploie une traduction incorrecte de *hōn* (gén. pl., alors des Soudêta) de Ptolémée et rapporte le pronom à la Gabrêta qui est selon Ptolémée du genre féminin du singulier. Il vient à ce que la Hercynia selon Ptolémée se trouve entre la Gabrêta et les Monts sarmatiques, non entre les Soudêta, donc entre leur point le plus oriental et les Monts sarmatiques. Pour cette raison, le territoire des Quades se trouve en Slovaquie, non comment il enseigne — sous les Soudêta. La proposition de Ptolémée doit sonner: „... les Soudêta ..., au-dessous d'elles se trouve la forêt Gabrêta, entre elles (à savoir les Soudêta — JS) et les Monts sarmatiques se trouve la forêt Hercynienne”. Si la dernière part de la proposition devait se rapporter à la Gabrêta, le pronom relatif devrait sonner *hēs* (gén sg. fem.). Ptolémée a par ex. dans II 11, 19 acc. sg. *ten Gabrêtan hylēn*, alors sg.

14b) *Soudêta orē*

Il faut mentionner, dans tous les détails, le nom *Soudêta orē*. Ce sont des historiens qui s'en sont occupés plus que les linguistes.

C'est Rudolf Much /35, 506/ qui prononça l'avis comme premier qu'il s'agit d'un nom celtique dérivé du thème **su-d*, all. „Sau” („truie, coche, laie”). Cet avis s'est maintenu dans la littérature jusqu'aujourd'hui.

Par contre, il est souhaitable de citer I. I. Zeuss /54, 789/ que le *d* ne se trouve pas en celtique comme un formant.

Julius Pokorný /18, 322/ range le mot Souděta aux noms *illyriens* avertissant que généralement (R. Much), on considère ce nom comme celtique et le range au mot ind.-eur. *sud-*, „truie”. (Puisque — comme J. Pokorný expressément dit — ce sont aussi M. Vasmer et O. Menghin qui lisaient la correction de son travail, il est possible de tenir l'avis prononcé aussi pour l'avis de ces deux linguistes.)

Ernst Schwarz /42, 31/ juge qu'en Bohême, en Moravie, en Slovaquie et dans les pays des Alpes d'Est les noms de rivières et de montagnes avec lesquels on considère sur l'origine celtique ou illyrienne sont plutôt illyriens que celtiques, surtout s'il y a raisons spéciales pour cela. „Chez les Celtes par ex., le thème élargi par la consonne -*d* **su-d* „truie” est indémonstrable, voilà pourquoi Souděta pour Krušné hory, aussi que le nom Soudinů en Bohême du Nord est plutôt illyrien que celtique.” À la seule explication du nom Souděta, Schwarz ne s'est pas prononcé, plutôt on peut dire qu'il fait semblant comme s'il en était d'accord. L'auteur cité persista dans son avis encore après 1961 malgré le désaccord d'un autre linguiste connu Hans Krahe.

Anton Mayer, qui avait écrit l'oeuvre de deux parts „Die Sprache der alten Illyrier” /10/ et devrait être surtout qualifié pour ces problèmes note dans cette connexion que l'attribution de nom Souděta aux Illyriens est incertaine.

Ce sont aussi des historiens tchécoslovaques qui sortent de cette doctrine. Josef Dobráš /25, 31/ traduit le nom Souděta expressément et sans aucun commentaire comme „Forêt de sangliers”. Pareillement Emanuel Šimek /50, 31/ et Vladimír Šmilauer /51, 250/ prennent ce nom sans remarques et sans étymologies propres.

Il est rationnel de rappeler que Souděta n'est citée ni par les collectionneurs de mots celtes G. Dottin /26/ et Leo Weisgerber /53/ dans leur liste de noms celtiques, évidemment, ils ne le considéraient pas comme celtique. En revanche, I. C. Zeuss /54, 49, 798/ manipule souverainement avec ce mot comme avec mot celtique. Il faut dire qu'aucun de ces auteurs ne cite pas le prétendu thème celte **sud-* ou une dérivation de ce mot.

Comme on voit, il existe une échelle entière de doctrines sur l'appartenance du mot Souděta à l'illyrien ou au celtique. Il est intéressant que personne n'osait prononcer des doutes sur la justesse du mot présenté Souděta.

Il s'échappa aussi à l'attention surtout des historiens que Souděta *orě* est une forme du pluriel et ne signifie donc pas une montagne continue unissant leur point le plus oriental et le point le plus occidental cités par Ptolémée, mais un ensemble de montagnes. Un tel ensemble complexe — à notre avis — ne peut pas être nommé selon un genre d'animaux ou de plantes. Cela serait possible et logique tout au plus au cas d'une montagne ou d'un mont.

Dans la science, on conduit des controverses quels endroits sont présentés par le point le plus oriental et par le point le plus occidental de Soudéta, différents auteurs unissant par ex. Soudéta au Askibourgion, au Mëlibokon etc. A notre avis, ce sont des routes employées dans le temps de Ptolémée qui sont des lignes d'appui lors de la destination des montagnes. Il est par ex. intéressant qu'aucun de ces savants ne prit pas en considération une telle évidente route comme la porte de Moravie et d'Oder et autres défilés et passages qui uniques pouvaient servir de transitions et de points d'orientation pour les commerçants de ces temps-là.

A notre avis, le point le plus oriental de Soudéta cité par Ptolémée, c'est la côte la plus orientale sur la rive gauche d'Oder dans la porte de Moravie et d'Oder. Le point le plus occidental de Soudéta est situé dans le triangle *Bikourgion* (Levý Hradec) — *Bergion* (Rybník sous le mont Velký Zvon) — *Menosgada* (Kdyně) et c'est la côte la plus occidentale dans la courbure de la rivière Úhlava en face du village Dolné Lukavice près de Plzeň. La frontière occidentale de Soudéta est la route du défilé de Železná ruda le long de la rivière Úhlava, Tout ce qui se trouve au nord-ouest de là (le reste de Šumava, Český les, dont la frontière contre le Mëlibokon n'est pas désignée) est *Semanus* de Ptolémée. On voit que la carte de Ptolémée est aussi pratiquement employable si l'on n'y cherche pas seulement des fautes.

Rentrons à l'étymologie: A notre avis, le nom de Soudéta est originaire de l'équivalent scythe du mot avestique *sud/uš* (-uš étant une terminaison de déclinaison) „moulin au blé” /1, 1583/, alors proprement dit „pierre, roche”, dans la langue moderne, on dirait plutôt „mont, montagne”; ce mot est en connexion avec le mot persan *sang* „pierre”, mais aussi plutôt „mont” (apercevons-nous du changement *ng>d* que nous avons déjà rencontré dans cet article). En avestique, c'est le mot *asan* /1, 207/ qui y correspond.

En résumant, on ne peut que constater que Soudéta n'a rien de commun avec les truies ou avec des sangliers.

14c. *Karouankas orē* et *Karpates*

1. Julius Pokorny /18, 514/, dans le cadre de ses mots „incontestables” qui ne se rencontrent pas du tout hors du celtique ou au moins qui ne se rencontrent dans aucune langue centum cite *Karouankas orē* comme un des exemples au mot celtique ancien **karuos*, gall. *carw* „cerf” qui à son avis est d'accord dans le degré ablaut avec slav. antique **korus*, slav. *krava*, lit. *karvė*; avec cela est en connexion aussi l'alb. *ka* „boeuf”.

Francesco Ribezzo /39, 40/ réunit l'explication des mots Carnuntum et Akarnanes du mot **kar* „pierre” avec d'autres mots — parmi eux *Karouankas orē* — et les considérait comme pré-indo-européens.

L'explication de Pokorny est corroborée — selon Lajos Kiss /7, 317/ — par le fait qu'une part de cette montagne est appelée en slovène *Košuta* „biche”.

2. C'est le nom *Karpates* qui est frappamment semblable au nom *Karouankas*. Essayons comparer ces deux noms. Les auteurs cités par

L. KISS /7, 320/ sont de cet avis que la base du mot est de Thrace et le comparent au mot alb. *karp/ë* „pierre”.

I. I. RUSSU /19, 112/ réproouve l'étymologie qui réunit des mots vieux avec l'albanais contemporain; il ne donne pas sa propre étymologie.

3. Nous voudrions avertir ici d'une part du voisinage des oronymes *Karpates* et *Karouankas* et comment ils sont enracinés dans les langues mortes:

K	a	r	ou	a	nk	as
K	a	r	p	a	t	es

On voit que c'est, proprement dit, le même mot et par conséquence de la même origine. Comme la distance entre les deux montagnes est grande, il résulte de la comparaison que ce mot doit tirer l'origine d'une telle langue qui avait été commune aux habitants de toutes les deux montagnes; c'est le scythe qui a été une telle langue.

Comme le changement *ou>p* et au contraire est courant, apercevons-nous du changement *nk>t* pour laquelle nous citerons encore plusieurs exemples.

Et l'origine du nom: avest. réc. *paurvatāt* /1, 872/ „mont”, mais c'est une forme sanscrite qui est plus intéressante: *pārvat/a*, f. *pārvat/ī* „Berg-, Gebirgs-” („de montagne”) /15, 281/, alors un adjectif substantif fondamental (**pārv/-?*) ne s'étant pas conservé; cependant il est évident qu'il signifierait „mont”; en connexion avec celui-ci est aussi vieux-perse *kauf/a* (*p>k; rv>uf*), lett. *viršotne* „sommets, cime”.

Curieux que le prétendu avest. **paurv/-* et le skr. **pārv/-* „mont” se fond avec l'alb et bulg. *karp/ë* „rocher, roche”. Nous avons déjà averti de l'attouchement de ces deux notions dans les vieilles langues. Nous avons déjà cité quelques exemples du changement *k* et *p* en scythe dans notre article /44, 27/.

14d. *Gabrêta hylē*

Sur la localisation de la montagne Gabrêta existe une série entière de doctrines. Julius Pokorny /18, 323/ l'identifie avec Český les (Böhmerwald). Theodor Steche /46, 48/ la place en Bohême du Sud et Centrale et en Moravie; il l'identifie avec Brdy. Josef Dobráš /25, 31, 91/ comprend sous ce nom la montagne Šumava et affirme que Gabrêta se couvre largement avec Soudêta /25, 60/.

A Julius Pokorny /18, 323/ paraît le nom Gabrêta être celtique parce que le nom celtique *gabros* „bouc” est contenu dans le vieil-irlandais *gabor* et dans le gall. *gafr* „chèvre” etc. Ce *gabros* a près de lui le nom *cabros* „bouc” qui se trouve dans l'onomastique gauloise, aussi dans les noms de plantes *cabrostos* „caprifolia” se qui correspond précisément au gr. *kapros* et au lat. *caper* et prit l'origine phonétiquement du ind.-eur.

**kapros*. Nous avons donc — d'après lui — dans le nom *Gabrêta* (comme dans le nom Soudêta) la manière illyrienne et celtique de formation l'un à côté de l'autre ou aussi *Gabrêta* est primitivement illyrienne et ensuite il s'agirait aussi pour *gabros* (près d'un cabros réellement celtique) d'un emprunt celtique à l'illyrien.

Josef Dobráš /25, 31/ reproduit la doctrine de Pokorný et présente le nom *Gabrêta* comme „Forêt de Bouquetins”.

Malgré cette explication justifiée en détail et malgré sa certaine persuasivité, nous sommes d'un autre avis. Ce commentaire et une incertitude sur la localisation de *Gabrêta* évoque des doutes parce que ces arguments ne correspondent pas aux mentions sur cette montagne chez Ptolémée.

A notre avis, le nom *Gabrêta* est aussi d'origine celtique, mais il n'est pas originaire de *gabros*, il est dérivé du mot celtique *bart* „jardin”:

m	.	b	ar	t	—
G	a	b	re	t	a

Comment venir de *bart* à *Gabrêta*? Rappelons-nous le phénomène intéressant dans la langue celtique, la *nasalisation*. R. Thurneysen /20, 148/ la décrit pour le vieil-irlandais. Dans les dialectes celtes d'Europe centrale, elle peut se passer un peu autrement. Nous avons déjà cité, dans cet article, un exemple de la nasalisation: Naristoi. Là, le mot commençait par une voyelle et en conséquence, il obtient un N- initial. Mais il existent aussi autres cas de nasalisation: si un nom propre commence par B-, il obtient dans certaines circonstances M-, c'est notre cas, mais l'M-en connexion avec -b-, alors m-b se changea en Gab- (ce changement n'est cependant pas dans la grammaire!).

Notre avis est affirmé par le fait qu'il existe une montagne en Autriche qui a dans un certain sens *un jardin* aussi aujourd'hui dans son nom, ce jardin est une *vigne*, un *vignoble*, et cette montagne est *Weinsberger Wald* „Forêt aux Vignes” qui s'attache aux Novohradské hory de la Bohême du Sud, qui s'étend jusqu'au Danube et qui est située entre deux rivières *Aïste* et *Kampe*. Hors de vue linguistique, cette montagne correspond à toutes les propriétés citées par Ptolémée:

- (la donnée de coordonnées:) près de l'embouchure d'une seconde rivière conduisant au nord au *Gabrêta* (c'est Enns — JS.);
- (Soudêta:) au-dessous d'elles la forêt *Gabrêta*;
- (Soudêta:) au-dessous de ces montagnes les Naristes (la vallée d'Aïste — JS.);
- après vient *Gabrêta*, (comme les Naristes sont habitants de la vallée de la rivière Aïste, c'est réellement *Weinsberger Wald* qui suit les Naristes),
- au-dessous de la Forêt *Gabrêta* les Marcomans.

Il faut avertir encore une fois de la mauvaise traduction de Ptolémée employée par Th. Steche /46, 55/ (voir dans le paragraphe sur la Forêt Hercynienne).

14e. Askibourgion oros

De l'*Askibourgion oros*, les historiens ont fait un problème irrésoluble quoique Ptolémée ait déterminé totalement univoquement par ses coordonnées les points le plus oriental et le plus occidental.

Josef Dobráš /25, 31/ dit sur une origine contestable (celte ou germanique?) du nom antique de l'Askibourgion. À une autre place /25, 60/, il affirme qu'en réalité par ex. Soudéta, Askibourgion et Gabrêta n'étaient qu'une part de la vaste Forêt Hercynienne et il est, dit-il, bien possible que les premiers deux mots étaient seulement deux différents noms (le premier celtique, le second germanique) pour une unique zone de montagnes. Il fait une remarque que la reconnaissance de cette possibilité facilite l'explication de quelques mystères très difficiles de la carte de Ptolémée, par ex, le problème des sources d'Elbe et des territoires des Marcomans.

Kaspar Zeuss /55, 7/ et Rudolf Much /34, 1—13/ sont venus avec une doctrine que le nom qui est — à leur avis — formé de la même manière comme *Teutoburgensis saltus* provient du germ. *aska „Esche” („frêne”) + burg „château” ou „mont”.

Selon Josef Dobráš /25, 69/, on renonce de nos jours à cette doctrine et on y voit, dans le premier terme, un *anthroponyme* de l'origine plutôt celtique que german /36, 99/. C'est Sigmund Feist /28, 9/ qui considérait ce nom comme purement celtique. Par contre Rudolf Much /34, 86/, mais — ajoute Josef Dobráš — aussi si cette explication était correcte, il résulte du second terme que dans la forme conservée, le mot Askibourgion est déjà germanique et que l'étymologie populaire pouvait entendre le nom *aska = Esche dans son premier terme.

Ernst Schwarz /40, 39 et 43, 43/ avertit du v'nord. *eski qui appuierait l'existence d'*aski comme d'un nom collectif.

Emanuel Šimek /50, 22—30/ considère comme une dérivation la plus proche de la vérité d'un hameau (disparu) *Oškobrhý* près de Poděbrady. C'est une objection sérieuse que Ptolémée ne cite pas, parmi ses villes „germaniques”, un hameau si important comme serait cet *Askiburg supposé.

Aussi Julius Pokorny /18, 321/ est d'un avis qu'*Askibourgion oros* soit nommé d'après *Esche*, identifiant cette chaîne de montagnes sur la base de ressemblance à la montagne Jeseníky, all. Gesenke. (À propos, cet avis n'est pas correct, tous ces deux noms, le tchèque et l'allemand, proviennent — à notre avis — de l'avestique *asəng/a-* /1, 210/ „pierre” ou à notre avis „montagne”, il est donc d'origine scythe — JS.)

Le même avis comme de Pokorny est partagé aussi par Theodor Steche /46, 48/. Il accentue l'importance de l'identification de localisation d'Askibourgion, car c'est toute une série de tribus „germaniques” qui y sont liées /46, 50/.

A notre avis, il en est totalement autrement. Malgré les doctrines citées, *Askibourgion oros* est déterminé univoquement sur la carte de Ptolémée avec le point le plus oriental dans la courbure de la Vistule près de la ville Sandomierz; le point le plus occidental, c'est la côte 227 près des villages Lagów et Sulęcín en Pologne (près de Frankfurt a/O.); ce calcul a été rendu possible par la circonstance que nous avons déchiffré le nom scythe de la ville *Susudata*, var. *Susudana*, qui se trouve — selon Ptolémée — à sud-ouest du point le plus occidental de l'Askibourgion; cette ville, c'est la ville actuelle *Müllrose* dans la RDA (lett. *saslauk/as* = all. *Müll* „balayures"); la combinaison de quelques historiens que Ptolémée a ainsi déformé l'expression „sub Sudeta" est donc incorrecte. Ce fait à la fois renverse la doctrine de quelques savants qu'on ne peut pas identifier des noms antiques de localités aux noms médiévaux et contemporains; il s'est démontré de nouveau que les noms de localités ont été *traduits* dans l'antiquité; quelques d'elles se sont conservées jusqu'ici, quelques se sont changées en localités archéologiques.

Il faut accentuer que Askibourgion oros n'est pas situé sur la ligne de jonction des deux points cités, mais il se penche au sud et est séparé précisément des chaînes de montagnes plus méridionales par le courant des rivières Vistule et Oder. Il ne peut pas du tout être identifié aux Soudéta ou aux Jeseníky ou à une autre montagne.

Josef Dobráš /25, 181/ objecte que contre la définition d'Askibourgion par Ptolémée „témoigne déjà une insignifiante hauteur (267 — 612 m) des monts qui sont éloignés l'un de l'autre environ 280 km et une inexpressivité de cette zone à qui à peine appartient l'épithète „mont" à la différence de la zone de Jizerské hory, de Krkonoše, de Jeseníky et de leur continuation par les Karpates pour lesquelles justement ces propriétés sont ainsi caractéristiques qu'avec ces-là s'identifie *continuum montium iugum* de Tacite, Germ. 43, divisant la Germanie dans une direction de parallèle de laquelle au nord habitaient des Lugoi et sur les pentes du sud se trouvaient des sièges des Cotini qui vraisemblablement ici, dans les *siderorycheia* de Ptolémée, fouillaient le fer".

Contre cette objection, on peut répondre que Ptolémée ne peut être expliqué que de son texte, non à la base des émotions pour satisfaire quelques historiens. C'est une autre tâche d'expliquer autres sources et de trouver accord entre leur explication et l'explication de Ptolémée.

A l'aide d'une explication visée d'étymologie du nom *Askibourgion oros* du germanique s'écarterent des savants totalement du chemin. Ce nom — à notre avis — n'est en connexion ni avec le germ. *Esche*, ni avec le germ. *Burg*. Le nom *Askibourgion oros* signifie justement le même comme la forêt *Hercynienne*, mais dans un autre dialecte scythe. Mettons toutes les deux noms au-dessous de soi:

H	e	r	c	y	n		ia
—	A	s	k	i	b	ou r g	ion

La comparaison montre que

— le nom *Askibourgion* est plus vieux que *Hercynia* puisqu'il s'est conservé dans la forme avant les changements $s > r$ et $n > b$;

— la racine du mot est *Askib-*; la consonne *-b-* appartient à la racine, elle n'appartient pas au suffixe *-ourg-*, c'est pourquoi elle ne peut pas former le mot germanique *-burg*, aussi la base du mot ne peut pas former un mot qui pourrait être le germanique *Esche* puisque c'est le *-b* final qui fait une absence;

— la racine *Askib-* est un mot fondamental simple, en conséquence, il ne correspond pas à la vérité, pour les mots *Hercynia* et *Ercuniates* l'assertion de Holder /5, 169/ que l'*ar-*, *er-* initial est une particule intensif;

— *ourg* est un suffixe dénominatif des adjectifs, il contient une *r*-forme (nord) dont l'analogie en illyrien est aussi un suffixe dénominatif des adjectifs *-unt-* (*n*-forme), par ex. dans les mots *Arg/yr/unt/um*, *Bac/unt/ius*, *Bas/unt/ius*, *Dil/unt/um*, *Dall/unt/o*, *Gerr/un(t-um)*, *Carn/unt/um*, *Mal/unt/um*, *Pet/unt/ium*, *Sal/unt/um*, *Sam/unt/ius*, *Sarn/unt/um*, *Separ/unt/um*;

— à la base de ces arguments, il faut réviser aussi l'origine des autres noms prétendument „germaniques” en *-ourg-*, par ex. *Teutobourgium* (ville dans les Balkans), *Teutoburgensis saltus* (en Allemagne), *Visburgii* (une tribu en Germanie de Ptol.), et *Lakibourgion* (ville en Germanie de Ptol.).

À notre avis, la racine scythe *Askib-* provient du mot sanscrit *kakúbh* /15, 98/ „sommets”; la relation entre le skr. *kakúbh* et du mot scythe *Askib-* est précisément la même comme la relation du slov. *kameň*, du lett. *akmen/s* et du skr. *aśman-* /15, 55/ „pierre, rocher”. Le nom *Askibourgion* est donc scythe.

Il faut rappeler que *Asciburgium* était aussi, selon Tacite (*Germania* 3 et *Historiae* IV 33), le nom d'une ville près du Rhin qui est vraisemblablement *Asberg* actuel. Le cas d'*Asciburgium*-*Asberg* et d'*Oškobrh* témoigne que des variantes du nom *Askibourgion* scythe ont été élargies en Germanie, à savoir hors de la montagne citée.

Il faut accentuer que le nom *Askibourgion* n'a rien de commun avec d'autres noms de Ptolémée aussi scythes des villes *Askaukalis* et *Askalingion* dans lesquelles quelques auteurs aimeraient voir aussi l'*Esche* germanique.

14f. *Mēlibokon oros*

Sur la localisation du *Mēlibokon oros*, on provoque des vastes controverses. Cette montagne est rattachée aux *Soudēta* et (ou) à l'*Askibourgion*. Il faut dire que le point le plus occidental de cette montagne cité par Ptolémée est situé — à notre avis — proche de la ville *Feugaron* (= actuellement *Mulda*: scyth. **feu* = pruss. *ape* = lett. *up/e* „rivière” et scyth. **garon* = pruss. *galdo* = lett. *guln/e* = avest. *urud* „lit”; angl. *river-bed*); c'est la route conduisant le long de la rivière *Freiberger Mulde* qui était la frontière de cette montagne. Le point le plus oriental

cité par Ptolémée de cette montagne est situé — à notre avis — proche de la ville *Kalaigia*, var. *Galaigia* (= actuellement *Zittau*: nom scythe dérivé du avest. *gantum*, pruss. *gaylis*, lett. *kvieš/i* „froment”); la frontière, c'est une part du haut courant de la rivière Nisa. La montagne est désignée sur les cartes actuelles comme *Elbsandsteingebirge* et *Lausitzer Bergland*.

Selon Theodor Steche /46, 49/, le nom *Mëlibokon* est sans doute germanique, car — dit-il — il contient le nom n.-h.-all. *Buche* „hêtre”.

On peut objecter contre cette explication qu'elle n'explique pas le sens de la première part *Mëli-* qui, au cas de véracité de l'explication, serait vraisemblablement aussi germanique.

Il faut dire univoquement que l'explication de Steche est incorrecte. A notre avis, le mot *Mëlibokon* est dérivé du équivalent scythe du lett. *smilt/s* (la racine étant *mil-*, comme montre le pers. *mase* „sable fin”, *s-* étant prothétique, *-t-* épenthétique) „sable”, all. *Sand*”, cf. *Elbsandsteingebirge*. Le second terme du mot *-bok-* est dérivé du équivalent scythe du mot alb. *bok/ëri* „rocher, roche”, all. *Stein*, *Fels*, cf. *Elbsandsteingebirge*. *Mëlibokon* signifie alors „grès”, all. *Sandstein*.

Généralement, il faut dire que le nom *Mëlibokon* n'est pas d'origine germanique, mais d'origine scythe.

BIBLIOGRAPHIE

21. Abaïev, V. I.: *Russko-osetinskij slovar*. Moskva 1970.
22. Abaïev, V. N.: *Grammatičeskij očerk osetinskogo jazyka*. (Esquisse de la grammaire ossète.) Annexe dans Kasaieva, A. M. (éd.): *Osetinsko-russkij slovar*. Moskva 1952, pp. 442—539.
23. Beskrovnyj, M. V.: *Chindi-russkij slovar*. Moskva 1952.
24. D' Arbois de Jubainville, H.: *Hercynia*. — *Revue Celtique* XI, 1890.
25. Dobřáš, Josef: *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů*. (L'histoire du territoire tchécoslovaque avant l'entrée des Slaves.) Praha 1964.
26. Dottin, G.: *La langue gauloise*. Paris 1920.
27. Erhart, Adolf: *Struktura indoiránských jazyků*. Brno 1960.
28. Feist, Sigmund: *Was verstanden die Römer unter „Germanen”*. — *Teuthonista* IV, 1927/1928.
29. Gruppe, O.: *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte* I. München 1906.
30. Horecký, Ján — Ráková, Ana: *Slovník jazykovedných termínov*. (Dictionnaire des termes linguistiques.) Bratislava 1979.
31. Hubert, Henri: *Les Celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de la Tène* (L'évolution de l'humanité XXI.). Paris 1932.
32. Kretschmer, Paul: *Sprachliche Vorgeschichte des Balkans*. — *Revue internationale des études balkaniques* (Beograd) I, 1934/35, 41—48.
33. Kretschmer, Paul: *Veneter und Illyrier*. — *Glotta* XXX, 1942, 134—168.
34. Much, Rudolf: *Askiburgion oros*. — *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*. XXXIII. N. F. 1889.
35. Much, Rudolf: (Le nom de l'article inconnu.) — *Hoops: Reallexikon der germanischen Altertumskunde* II. Strassburg 1913.
36. Norden, Eduard: *Altgermanien*. Leipzig 1934.

37. Polaschek, Erich: *Die Tabula Peutingeriana und das Itinerarium Antonini als geographische Quelle für Niederösterreich*. — Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. N. F. 21 (1928), 6—42.
38. Reche: *Kelten*. — In: Ebert, Max: *Reallexikon der Vorgeschichte* VI. Berlin 1926.
39. Ribezzo, Francesco: *Italia e Illiria preromana*. Roma 1927.
40. Schwarz, Ernst: *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*. (Forschungen zum Deutschtum der Ostmarken. 2. Folge. Quellenforschung II.) München und Berlin 1921.
41. Schwarz, Ernst: *Sprache und Siedlung in Nordostbayern*. — Erlanger Beiträge zur Sprach- und Kunstwissenschaft. IV. Nürnberg 1960.
42. Schwarz, Ernst: *Germanische Stammeskunde*. Heidelberg 1956.
43. Schwarz, Ernst: *Das Alter der genitivischen Zusammensetzungen bei den germanischen Ortsnamen*. — Beiträge zur Namenforschung II, 1950/1.
44. Stanko, Jozef: *Étymologie du thème MESSAP-*. — Godišnjak. Knjiga XXV. Centar za balkanološko ispitivanje. Sarajevo 1987, 23—30.
45. Stanko, Jozef: *Étymologies nouvelles illyriennes*. — Godišnjak, knjiga XXVI. Centar za balkanološka ispitivanja. Sarajevo 1988.
46. Steche, Theodor: *Altgermanien im Erdkundenbuch des Claudius Ptolemäus*. Leipzig 1937.
47. Steinhäuser, W.: *Das Illyriertum der Naristen*. — Wiener Prähistorische Zeitschrift XIX, 1932, 300—308.
48. Stokes, Whitley — Bezzenberger, Adalbert: *Urkeltscher Sprachschatz*. Göttingen 1891.
49. Stratonov, V. V.: *Astronomie*. Praha (l'année non citée).
50. Šimek, Emanuel: *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia II*, Brno 1935.
51. Šmilauer, Vladimír: *Předslovanská jména na území Československa podle Ernsta Schwarza*. (Les noms pré-slaves sur le territoire de la Tchécoslovaquie d'après Ernst Schwarz.) — Zpravodaj Místopisné komise ČSAV III, 1962.
52. Walde, Alois — Pokorný, Julius: *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*. I—III. Berlin 1927—1932.
53. Weisgerber, Leo: *Die Sprache der Festlandkelten*. — XX. Bericht der Röm.—Germ. Kommission 1930.
54. Zeuss, I. C. — Ebel, H.: *Grammatica Celtica*. IIe éd., Berolini 1871.
55. Zeuss, Kaspar: *Die Deutschen und die Nachbarstämme*. München 1937.